

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

145598

Hasan AKDAĞ

145598

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE YAZI
(Tanzimat'a Kadar)

DOKTORA TEZİ

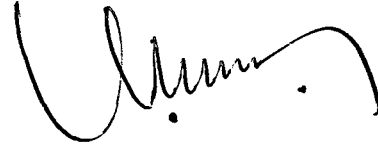
TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU

ERZURUM- 2004

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalının Türk İslam Sanatları Tarihi (Türk Süsleme ve Hat Sanatları) Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri
Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU



Jüri

Prof. Dr. Naci OKÇU



Jüri

Prof. Dr. Ayşe ÜSTÜN



Jüri

Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

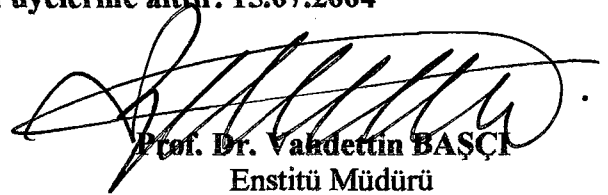


Jüri

Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir YILMAZ



Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 15.07.2004



Prof. Dr. Vahdettin BAŞÇI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTI.....	3
2. DİVÂN.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1. OSMANLI BÜROKRASİSİNİN ANA UNSURLARI	9
1.1. Vezir-i Âzamlık.....	15
1.1.1. Osmanlı Sadrazamları.....	17
1.2. Nişancılık.....	21
1.2.1. Tevkif – Nişancılar.....	23
1.3. Reisülküttab.....	25
1.4. Beylikçi/Divân Kalemi.....	26
1.5. Divân Kaleminde Belgelerin Hazırlanması.....	27
1.5.1. Tahvil/Nişancı Kalemi.....	31
1.5.2. Ruûs Kalemi.....	31
1.5.3. Âmedî Kalemi.....	32
1.6. ŞEYHÜLİSLÂMLIK.....	33
1.6.1 Şeyhülslâmlar.....	35
1.7. DEFTERDÂRLIK.....	40
1.7.1 Defterdârlar.....	44
İKİNCİ BÖLÜM	49
2. OSMANLI BÜROKRASİSİNDE YAZI /KİTABET	49
2.1. Kâtipler.....	49
2.2. Yazı.....	79
2.3. Yazı Malzemeleri.....	86
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	95
3. OSMANLI BELGELERİNDE KULLANILAN YAZI ÇEŞİTLERİ	95
3.1. Divânî.....	95

3.2. Celî Dîvânî.....	163
3.3. Ta'lik.....	181
3.4. Nesih Yazı.....	200
3.5. Siyakat Yazısı.....	212
3.6. Sülûs Yazısı.....	236
3.7. Rik'a Yazısı.....	244
SONUÇ	257
KAYNAKLAR	260
ÖZGEÇMİŞ	268



ÖZET

DOKTORA TEZİ

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE YAZI (Tanzimat Dönemine Kadar)

Hasan AKDAĞ

Danışman: Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU

2004 – SAYFA: 276

Jüri : Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU
Prof. Dr. Naci OKCU
Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ
Prof. Dr. Ayşe ÜSTÜN
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir YILMAZ

Osmanlı Devlet teşkilâtının yapısı ile ilgili birim ve büro âmirleri ve fonksiyonları tanıtıldıktan sonra, İslâm devletleri ve Türk-İslâm devletlerindeki Divan teşkilâtı üzerinde durularak tarihî gelişimi ve yazı ile münasebetine temas edildi. Osmanlı Devleti idarî yapısının en üst bürokratları kronolojik olarak tanıtıldı. Ayrıca, varsa hatla ilgileri üzerinde duruldu. Yazının estetik ve tarihî seyri anlatılarak, Osmanlı bürokrasisindeki inşa ve kitabeti vurgulandı. Resmî bir belgenin hazırlanışı ilgili büroları itibariyle açıklandı. Yazının çeşitleri sayılarak Osmanlı divanından ve diğer teşkilât ve bu yapıya bağlı olan birimlerdeki yazı tanıtıldı. Bu yazı çeşitlerinin inkişaf ve tekâmül devreleri, kronolojik örnekler verilerek, ortaya kondu. Yazı ile ilgili bütün gereklere örnekleriyle beraber değinildi.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

THE CHARACTERISTICS OF OTTOMAN CALLIGRAPHY IN FORMAL CORRESPONDENCE

Hasan AKDAĞ

Supervisor: Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU

2004 – PAGE: 290

JURY : Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU

Prof. Dr. Naci OKCU

Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

Prof. Dr. Ayşe ÜSTÜN

Assist.Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ

In this dissertation the functions of offices in the Ottoman state organization and their superior officials are introduced in the first chapter which is followed by the historical progress of the Council of state (Divan) in the Islamic states in general and in the Turko-Islamic states in particular.

Chronological information is given about the most prominent figures of superior officials in the Ottoman administrative structure, some of whom seemed to be interested in the art of Islamic calligraphy. The asthetical and historical development of manuscripts used in official correspondence is explained with emphasis on elegance of style. The proceedings of a formal document through several offices are also demonstrated. The types of calligraphy used in manuscripts in the Council of state and in the subordinate units of bureaucracy are introduced with examples. The progress and development of these types in the course of history are given in chronological order.

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
TOEM	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TTEM	: Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
A. DVN	: Bab-ı Asafî Divan Kalemî
A. NŞT	: Bab-ı Asafî Nişancılık ve Tahvil Kalemî
A. RSK	: Bab-ı Asafî Ruûs Kalemî
A.AMD	: Bab-ı Asafî Amedî Kalemî
A.Emirî I. Ahmed	: Ali Emirî Tasnifi I.Ahmed dönemi belgeleri
Atık Şikâyet	: Önceki şikâyet defterleri
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.E.O	: Bab-ı alî Evrak Odası belgeleri
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
C. Dahiliye	: Muallim Cevdet tasnifi Dahiliye belgeleri
C. Evkaf	: Muallim Cevdet tasnifi Evkaf belgeleri
Çev.	: Çeviren
D. BKL	: Bab-ı Defteri Büyük Kale Kalemî belgeleri
D. BRZ	: Bab-ı Defteri Büyük Ruznamçe Kalemî belgeleri
D. HMF	: Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Kalemî
D. SLY	: Bab-ı Defteri Salyane Kalemî belgeleri
D.BŞM. KGB	: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kâğıtçıbaşılığı Kalemî
D.BŞM. MHF	: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği
Divan-ı Humâyûn Ruûs	: Divan-ı Humâyûn Ruûs Defterleri
Erzurum Ahkâm	: Erzurum Ahkâm Defterleri
EV. HMF	: Haremeyn Muhasebesi Kalemî

VII

Haz.	: Hazırlayan
HH	: Hatt-ı Hümâyûn
İ. Dahiliye	: İrade Dahiliye belgeleri
İ.E. Tevcihat	: İbnül Emin tasnifi Tevcihat belgeleri
İ.Ü	: İstanbul Üniversitesi
Kâmil Kepeci	: Kâmil Kepeci tasnifi belgeleri
md.	: Madde
Mal. Müd.	: Maliyeden Müdevver evrak
Mühimme	: Divan Mühimme Defterleri
Nâme-i Hümâyûn	: Nâme-i Hümâyûn Defterleri
Nişan Defteri	: Nişan Defteri Defterleri
No:	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.H.	: Tahrir Heyeti
T. Tahrir	: Divan Tapu Tahrir Defterleri
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

İslâm medeniyetinde ve millî tarihimizde mühim bir yere sahip olan Osmanlı Devleti'nin hangi kurumu ele alınırsa alınsın, kendine mahsus özellikler taşıdığı müşahade edilir. Devlet-i Aliyye'nin hükümran olduğu geniş coğrafya, onlarca sayılabilecek teb'a çeşitliliği, altı yüz yıla varan uzun bir devlet ömrü, nev'-i şahsına münhasır bir medeniyetin güzelliğini arz eder.

Güzel sanatların önemli bir şubesi olan hüsn-i hat, erbabınca tetkik edilmiş ve edilmekte olup nadide numuneler medeniyet aleminin müşahadesine sunulmaktadır.

Hüsn-i hat sanatında, Osmanlı hattatlarının ve eserlerinin ulaştığı yüksek seviye bilinmekte ve bütün dünya tarafından da kabul edilmektedir. Hüsn-i hattın inkişaf ve tekâmülü dönemlerine bakıldığında, Osmanlı bürokrasisinin kullandığı yazıyla ilgili geniş ve tamamlayıcı bilginin verilmediği görülmektedir. Bundan ötürü bu sahada böyle bir çalışmaya ihtiyaç olduğu kanaati hasıl olmuştur.

Böyle bir çalışma için, ana kaynaklık eden Osmanlı Arşivi, özellikle İstanbul'daki birimi bizim için, en zengin hazinedir. Osmanlı Arşivinin tasnifi tamamlanan bölümlerinde, 150 milyona yakın belge, yüz binleri aşan defter bulunmaktadır. Bu evrak denizinde her belge incelenmeye değer bir numûnedir. Bu örnekler hat cihetiyle de birer vesikadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde; Osmanlı teşkilâtını oluşturan daireler ve kalemlerine ait belge ve defterler kronolojik olarak taranmış ve numune olabilecekler seçilip, incelemeye tabi tutulmuştur. Fakat takdir olunur ki bütün belgelere ulaşmak imkânsızdır. Çünkü; arşivde bir günde 5 defter, 15 adet vesika ve 2 adet de dosyaya bakma izni verilmektedir.

Bu çalışmada, tez danışmanım ve bana her konuda yardım eden hocam Sayın Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU'ya, arşiv çalışmalarında her türlü kolaylığı sağlayan ve beni teşvik eden bölüm başkanımız Sayın Prof. Dr. Naci OKCU'ya, geleneksel Türk sanatlarında kaynak kişi Sayın Prof. M. Uğur DERMAN'a, Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Arşivler hakkındaengin bilgi ve tecrübesine başvurduğum Sayın Prof. Dr. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU'na, akademik pek çok konuda yardımlarını gördüğüm Sayın Prof. Dr. Süleyman TULÜCÜ'ye, zamanımızın değerli müzehhibelerinden Sayın Prof. Dr. Ayşe ÜSTÜN'e, bölümümüz elemanlarından Sayın Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir YILMAZ'a, bilgisayarla sayfa düzeni ile ilgili yardımlarından ötürü Sayın Doç. Dr. M. Hanefi PALABIYIK'a, Sayın Arş. Gör. Yusuf BİLEN'e teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

İdarî teşkilâtını ve kurumlarını sağlam temellere dayandırmış olan devletler, tarih sahnesinde hep uzun ömürlü olabilmişlerdir. Türklerin yüzyıllar boyunca kurdukları devletlerin bu özelliklere sahip ve güçlü oluşlarının sebebi; Bu milletin teşkilâtçı bir yapıya sahip olmasıyla birlikte, devletin, idarî, sosyal ve iktisadî yapısının sağlam yapılar üzerinde inşa edilmesi ve bu yapının toplumunun her kesimiyle bütünleşmesi, hak ve hukûka gösterilen saygı ile de ifade edilebilir.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan, bürokrasi cihetiyle bir dönüm noktası olan, Tanzimat'a (1839) kadar geçen zaman dilimi içinde birçok alan incelenmiş ve incelenmektedir. Osmanlı Devleti bürolarında kullanılan yazı, sanat ve inşa merhaleleri cihetiyle ayrıca incelemeye alınmalıdır. Tarihî araştırmalarda yazı ve yazılı belge önemli bir yere sahiptir. Bu yazılı malzemenin ilmî olması, orijinal değer taşıması için yazısının da belirgin ve biraz da estetik değer taşımasıyla ilgilidir. Yazı, güzel sanatları ilgilendirmesinin yanında tarih biliminin de yardımcıları arasında yer alır. Birçok bilim adamı, tarihin yazı ile başladığını öne sürer.

Osmanlı Devleti teşkilâtına ait belgelerin bir arada ve seri olarak tek ve en kıymetli arşivi şüphesiz Başbakanlık Osmanlı Arşividir. Burada seri halde defterler ve defterleri tamamlayıcı bilgileri ihtiva eden belgeler bulunmaktadır.

Sanat, insan ve cemiyetle çok sıkı münasebeti olan din ve ahlak gibi ictimâî bir müessese ve canlı bir kültür dalıdır. Alimin keşfinden ve eserinden daha geniş bir tesir sahası vardır. Çünkü sanat, fertlerin zekâsına hitap ettiği gibi, gönüllerine de hitap eder. Böylece millî şuuru ve dinî hayatın daha feyizli ve şevkli yaşanmasına vasıta olur. Sanatkârın faaliyetine yön veren muhitin örf, âdet, din ve kültür değerleridir. Sanatkâr kendi çevresinde sanat unsurlarını ve malzemesini hazır bulur. Vazifesi, bağlı bulunduğu ekole kendi hür yaratıcı gücünü de katarak bu malzemeyi ustalıkla kullanmaktır. Sanatı, beşeriyetin tekâmülü için kullanmasını bilen Dede Efendi, İtrî, Mimar Sinan, Şeyh Galip, Şeyh Hamdullah, Râkım gibi büyük sanatkârların bu anlayışla büyük eser verdikleri muhakkaktır.

İlim ve irfan seviyesi yüksek cemiyetlerde sanat zevkî, asîl bir duygu olarak insanları ruhen tatmin eder, yüceltir. Sanatttan anlamak ve zevk almak, fertlerin sahib oldukları din ve sanat terbiyesine, kültürlerine bağlıdır. Sanatta bir medeniyetin ruhu gizlidir. Bir medeniyetin uzun bir tarihî tecrübeden sonra, en son elde edilen meyvesi

sanattır. Bir cemiyetin çöküşüne dair ilk işaretler de sanat sahasında başlar.

Milletlerin sanat gelenekleri ve zevkleri yazı estetiğini etkilediği gibi sanatkârın şahsiyeti de yazıya bir hususiyet kazandırmıştır. Göktürk ve Uygur Türklerinde kitabe ve kitap yazılarının gelişmiş olduğu bilinir. İşte bu eski kültür ve sanat geleneğine dayanarak Türkler müslüman olduktan sonra da İslâm yazı üslûplarının en önemli tekâmül merhalelerini gerçekleştiren hattatlar yetiştirerek, bu sahadaki zevk ve kabiliyetlerini göstermişlerdir. İslâm yazılarının estetik değer kazanmasında tarihî bir rol oynamışlardır.¹

Güzel sanatlarımızın mühim bir şubesi olan yazının kaynağı, yalnız hattatlar ve eserleri olarak telakki edilirken bir başka sanat icra yeri olan, Osmanlı sarayı ve dîvân teşkilâtı ve orada teşekkül eden evrak da göz önünde tutulmalıdır. Osmanlı Devleti teşkilâtının, zaman ve coğrafyanın da değişmesine paralel olarak, tekâmülü Türk sanatının da tekâmülü olarak kabul edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminde, eski Türk töresine uygun olarak yönetimde aşiret usûlleri tatbik edilmiştir. Buna göre, memleket ailenin müşterek malı sayılmakta olup, *Ulu Bey* tayin edilen kişi aynı zamanda memleketin hakimi de olmuştur. Bu usûl I. Murad zamanından itibaren bazı değişikliklere uğramış ve idareye yalnız hükümdar bulunanın evladı getirilmeye başlanmıştır. XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise bu kaide terk edilerek, kardeşlerin de hükümdar olmaları sağlanmıştır. Bununla beraber hükümdar olan, önemli meselelerde tek başına karar vermeyerek bir kısım devlet adamının fikrine de müracaat etmiştir. Bu fonksiyon daha sonra “*Dîvân*” adı verilen meclis tarafından yerine getirilmiştir.

Devlet-i Aliyyenin yönetiminde vezir-i azam (sadrazam) ve vezirler, hükümdarın birinci derecede yardımcılarıydı. Herşey belli nizam ve kanunlar çerçevesinde yürütülürdü. Fatih Sultan Mehmed'e (1451) kadar örfeye dayalı olan bu şekil, yine bu dönemde yazılı kanun haline getirilmiştir.

İdarede bütün yetki padişahın ve dolayısıyla onu temsil eden dîvânın elinde toplanmıştı. Devleti ve halkı ilgilendiren meseleler bu mecliste görüşülüp karara bağlanarak padişahın onayına sunulurdu. Bu durum mutlak bir otoriteyi getirmiş, bütün tayin ve aziller merkezin bilgisi altında yapılmıştır. Birinci ve ikinci derecedeki işler dışında kalan idarî, malî ve kazaî meseleler ise vezir-i azam ve kadiasker divanlarına

¹ Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul, 1999, s. 22.

bırakılmıştır.²

Divân, devlet teşkilâtının merkezini teşkil eder. Taşra teşkilâtında da merkezdeki teşkilâtın yapısı esastır. Teşkilâtın yapısına uygun olarak her daire kendi yazısını oluşturmuştur. Böylece bir vesika incelendiğinde, o dairenin kullandığı yazısı esas alınabilir. Yani bir belgeyi tanımak ve değerlendirmek için yazının cinsini, üslûbunu, tarzını ve sairesini bilmek öncelikle lâzım gelir.

Divân-ı Hümâyûn'da kullanılan yazı, *Divânî* diye adlandırılmıştır. *Siyakat* yazı önceden olduğu gibi malî konularda kullanılmıştır. Bazı defterlerde ve gönderilen Nâme-i Hümâyûn³ suretlerinin kaydedildiği defterlerde de *Nesih* yazı kullanılmıştır. Defterlerin ana başlıklarını da *Sülûs* hattıyla yazılmıştır. Genel manada ilmiye sınıfı diye tabir olunan Meşihat kalemlerinde de *Ta'lik* yazı istimal edilmiştir. Tanzimat devrinin hemen öncesinde ve sonrasında ise *Rik'a* hattı bütün Osmanlı Devleti teşkilâtında kullanılmış ve tercih edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde örnekleri verilen yazı örnekleri, Osmanlı bürokrasinde en çok kullanılan yazı olmalarına göredir.

1. OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTI

Osmanlı Devleti'nde ürokrasinin merkezini Divân-ı Hümâyûn teşkil eder. Divân-ı Hümâyûn merkezdeki en önemli işleri gören makam sahiplerinden oluşur ve padişah adına karar verir. Hiçbir İslâm devletinde bu ayarda bir organ yoktu. Hükümdar nerede bulunursa divân orada toplanırdı. Divân-ı Hümâyûnün gündemini reisülküttap hazırlar, önce siyasî ve idarî konular görüşülürdü. Padişahın onayına sunulması gerekmeyen işlere dair karar hemen verilir ve hazırlanan müsvedde kararları temize çekilmek üzere nişancıya teslim edilirdi. Nişancı da padişah tuğrası çekili fermanı hazırlar veya hazırlatırdı.⁴ Divânın bir kurul olarak çalışması geleneğinin Selçuklularda çok geliştiği, bu bakımdan da Osmanlılara örnek olduğu söylenebilir. Anadolu Selçukluları pek çok kurumlarını Büyük Selçuklu devletinden aynen almışlardır. Fakat bazı kurumları biraz değiştirdikleri, onlara yeni bir yön verdikleri de görülür. Anadolu Selçukluları, teşkilât cihetiyle, Osmanlı

² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991, s. 7.

³ "Osmanlı hükümdarlarının yabancı devlet reislerine, Kırım hanlarına, Mekke şeriflerine yazdıkları mektuplara verilen isim." Bkz. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986, s. 236.

⁴ Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümâyûn", *DİA*, IX, 431.

Devletine daha fazla tesirde bulunmuştur.⁵

2. DİVÂN

Divân kelimesinin Farsça olduğu, oradan da Arapçaya geçtiği bilinmektedir. Divân devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. Hz. Aişe'den naklen bir hadis-i şerifte de⁶ *Divân*, hesap defteri olarak kullanılmıştır.

Emevîler zamanında Dımaşk'taki *Divânü'l-Harâc* merkezî divân oldu. Toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işler burada yapılıyordu. *Divânü'l-Hâtem*'de halifelerin emri ve iradeleri bir deftere yazılırdı.⁷

Abbasîler Emevî divân sistemini geliştirip yaygınlaştırdılar. Vezâret makamı aracılığı ile merkezi bir bürokratik yönetim oluşturdular. Mektuplar ve resmî belgeler vezirin emri doğrultusunda baş kâtip tarafından hazırlanır, halife veya vezir tarafından tasdik edildikten sonra kopyası çıkarılır ve üç yıllık aralıklarla mektuplar ve belgeler son bir tasnife tabi tutulup arşive (*el-Hizânetü'l-Uzmâ*) gönderilirdi.

Fatimî divânları Abbasî divânları ile benzerlik gösterir. Eyyubîler'de devlet işlerini yürüten *Divânü'l-İnşâ*, *Divânü'l-Ceyş*, *Divânü'l-Mal* adında divânlar vardı. *Divânü'l-İnşâ* bürokrasinin merkezi idi. Başkanına *Kâtibü's-Sır* denilirdi. Buradan çıkan evrak sultanın tuğrasını (imza) taşır. Bu evrak gönderildiği makama göre aldığı adlarla ve farklı ebaddaki kâğıtlara yazılırdı. Memlûkler'de *Divânü'l-Ceyş el Mansûra*; hususi birer daireyi ihtiva eden *Divânü'l-Ceyş el-Misrî* ve *Divânü'l-Ceyş eş-Şâmî* adlarıyla iki kısma ayrılmıştı. Bunlar gerek Mısır ve gerekse Suriye'deki mevcut iktaların tanzimi ve sair muamelâtı tedvir ederlerdi.⁸

Abbasîler'in ilk zamanlarında; ilk önce halifeye ait mühim ve mahrem muharrerat, *kâtip* ismi verilen bir memur tarafından yazılırdı. Sonradan Ebû Abdullah Seffâh, kâtibi Ebu Seleme el-Hallâl'e *vezir* unvanını verdiğinden bu vazife Abbasî vezirlerine geçmiş oldu. Vezir tarafından bir inşa dairesi vücuda getirilerek muharrerat onlara yazdırıldı. İlk Abbasî halifeleri zamanında yani Hâlid b. Bermek'in vezaretini müteakip o tarihe kadar

⁵ Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümayûn*, Ankara, 1986, s. 17-18.

⁶ Divân: Devletin resmî yazışmalarının korunduğu yer. Bkz. el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, Beyrut, 1989, c.IV, hadis no: 10311'den naklen: Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 1987, s. 47.

⁷ Bahriye Üçok, *Emevîler-Abbasîler*, Ankara, 1979, s. 149.

⁸ M.C. Şehabettin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 139.

dürûc yani Tomarlı kâğıda yazılmak usûlüyle görülen divân muameleti terk olunarak onun yerine deriden defterler yaptırıldı. Daha sonra Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid'in vezareti esnasında bu *deri defterler* yerine *kâğıt defterler* kâim olup muamelat bunlara yazılır oldu.

Halifenin maiyyetinde devâtdâr (*dividdâr*) denilen ve divit ismi verilen yazı takımını tutan hususî bir kâtip vardı. Devatdâr, büyük ve küçük devâtdar olmak üzere iki idi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda vezire, vezirliğine alâmet olarak divit, sarık veya destar verilirdi. Anadolu Selçukluları'nda Emir-i devat; Büyük Divânda vezaret alameti olan diviti taşıyan ve muhafaza ve mahrem evrakı yazıp hıfzeden memurdu. Kendisine devatdâr da denilirdi. Vezir her gün divâna gelir ve divânda otururdu. Divânda, *sahib-i âzam* yani vezirin sağında ve solunda *münşiler* (divân kâtipleri) ve tercümanlar bulunurdu. Divân azalarından olan *nâib* ve *hazine vekili*, *divân-ı inşa* ve *tuğra reisi* daha uzakta dizleri üzerlerine otururlar ve diğer azalar da yerli yerlerinde dururlardı. Gelen davalar münşilere verilir ve icab eden kararlar ittihaz edilirdi. Münşiler, divân zabıtlarını tutup muharreratı yazan kâtiplerdi. Bir gün evvel yazılmış olan (*Misal*) ve (*Menşurları*) Kabız-ı Divân denilen memur, vezirin huzuruna götürüp tashih ile vezirin alametini koydurur ve bu, tevkîî yani (*yazıla*) denmesini müteakip divân dağılırdı. Makrizî, Selçuk tuğrası besmelesinin üstünde kalın kalemle hükümdar elkabının sahib-i tuğra tarafından yazılmasıyla vücuda geldiğini ve bu kalın yazının Selçukîlerce sultanın kendi eliyle yazılmış hat makamına kâim olduğunu beyan etmektedirler.⁹

İlhanî divânında ilk defa devletin varidat ve masarîfâtını bilmek üzere bir daire ihdasını düşünen sahib-i âzam Şemsüddin Mehmed Cüveynî idi. Şemsüddin Mehmed Cüveynî, riyaizyedeki vukufu ve *siyakat* yazısıyla divân kayıtlarını tutmaktaki mahareti malum olan Hoca Cemaleddin Münşî ile malî işleri tanzim için görüştü ve bu hususta bir takım kararlar alındı. Cüveynî'nin al damgasıyla vilâyet ve muhassıllara gönderilen beratlar divâna celp edildi ve bunlar Cemaleddin Münşî'ye verilerek o da beratları deftere kayd eyledi. Ve bu iş için çok uğraştı; her seneye ait verilen beratları tarih sırasıyla tertib etti. Vilâyet, şehir ve nahiyeleri ayrı ayrı kayd eyledi. Varidat ve masarîfâtı ay ay yıl yıl deftere geçti. Bundan sonra vilayetlerden divâna getirilmiş olan al damgalar iade

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara, 1988, s. 8.

olunmayarak onların yerine divândan üç sene için her seneye mahsus cem' ve harç defterleri gönderildi ve bu suretle evvelki üç senerin hesabı kapatıldı. Ve malî işler zabt ü rabt altına alınmış oldu. Bu defterler *siyakat* yazısı ve *siyakat* rakamı ile tutulur oldu.

Karakoyunlu ve Akkoyunlular'da divân reisine *sahib-i divân* denirdi. Bunda divânın mührü bulunurdu. Hükümdarlar verdikleri tevkilerin başlarına isim ve elkablarını basarlardı. Meselâ; Cihanşah'ın verdiği bir temliknâmenin sonunda *ta'lik* hattıyla klişeli bir mührü vardır. Uzun Hasan Bey'in, 1472 tarihli Karamanoğlu Ahmed Bey'e *tevki'i* hattıyla gönderdiği hükmün sonunda mührü vardır.

Memlûkler'de *Divân-ı İnşâ* adıyla bir divan ve bu divânın reisine Kâtib-i sır denilirdi. Bunun maiyetinde *dest* ve *derc muvakkileri* ismi verilen Tahrirat, Tuğra ve arzuhal kâtipleri vardı. Divân-ı inşada ferman ve menşurlardan başka esas olarak devletlerle ve eyaletlerle olan mükâtebe işleri vardı. Bu da *müraselât* ve *mükâtebât* diye başlıca iki kısma ayrılmıştı.

Divân-ı inşada tahrir usûlü şöyle idi: İnşa reisi yazılacak şeylerin yapılması için o iş hakkında maiyeti kâtiplerinden birine bir hulasa verirdi. O hulasa, yapılacak işin kâtib-i sır'ın re'yiyle olduğuna dair bir vesika idi. Eğer inşa reisinin verdiği emir ileride sorguyu mûcip olmayacak alelade bir iş ise kâtip, bir vesikaya lüzum görmeden şifahen verilen emri yerine getirirdi.

Divân-ı inşada *Tomar*, *muhtasar tomar*, *sülüs*, *hafif sülüs*, *tevki*, *rika*, *muhakkak*, *gubar tomar* isimleriyle mütenevvi yazılarla yazılan vesikalar vardı. Bunlardan *tomar* denilen yazı, hükümdara mahsus olup vilayet mektuplarına yani fermanlara ve ikta menşurlarına bu kalın ve biçimsiz yazı ile sultanın ismi yazılırdı. Diğer yazılar ise yazılacak kâğıdın katlanışına göre yazılırdı. Bunlardan *Muhakkak* yazısı Kaânlara yazılacak muharreratın tuğralarında kullanılmak üzere ihdas edilmişti. *Gubar* denilen ince yazı ise güvercin postalarıyla yapılan küçük kıtadaki mektupların yazısı idi.

Gazneliler'de *Divân-ı Risâlet* yahut *Darüt'-tahrir'e Mahzen-i esrâr* da denilirdi. Bu, diğer devletlerdeki inşa dairesi demektir. Hükümdar tarafından etrafa yazılan dahilî ve haricî mükâtebatı burası idare eder ve sultana gönderilen mektup ve şifreleri bu daire reisi okur ve hallederdi. Sahib-i divân-ı risaletin başkanlığındaki bu divanda müstevfî ve kâtiplerin kendi çocuklarını, ileride istihdam üzere, çalıştırdıkları görülür.¹⁰

¹⁰ Hanefi Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilât ve Kültür", *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 2002, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı, sy. 45, s. 39.

Büyük Selçuklular'da devlet işlerinin görüldüğü *Divân-ı A'lâ* denilen büyük divân, *Divân-ı İnşâ*, *Divân-ı İstifâ*, *Divân-ı İshrâf*, *Divân-ı Arz* ve *Divân-ı Berid*'den oluşmaktaydı. Divân-ı İnşâ bütün iç ve dış yazışmalarının idaresi ve belgelerinin hazırlandığı yer ve lüzumlu olanlara tuğra çekildiği yerd. Bu divânın başkanına *Tuğraî* veya *Münşi-i Memalik* denilirdi. Tuğraî mükemmel bir üslûba sahip olmak zorundaydı. Divândan çıkan her emirnâme, her mektubu ve her muhabereyi son derece itinayla kontrol eden tuğraî, vezirden sonraki en büyük devlet memurudur.

Anadolu Selçuklularında *Pervane*, menşur ve beratları, defter kayıtlarını tutardı. Tuğraî ve müşrif kalem erbabından olurdu.¹¹

İlhanlılarda; *Divân-ı Büzürg-i İlhanî* adıyla divân teşkilâtı mevcuttu. *Müstevfi-i memâlik* bu divânın üyelerindendi. Müstevfi, İlhanlı Devletinin malî işlerine bakardı ve *siyakat* yazısını bilmek zorundaydı.¹²

Bu çalışmamızda; sırasıyla Osmanlı bürokrasisi ve bağlı birimler, yazı çeşitleri ve yazı erbabı ele alınmış, ayrıca kitabet ve inşa sanatlarına da temas edilmiştir.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde: Giriş ve Osmanlı Devleti Teşkilâtı, ikinci bölümde: Osmanlı Bürokrasisinde yazı ve kitabet, üçüncü bölümde; Osmanlı Belgelerinde Kullanılan Yazı Çeşitleri ele alınarak örnekler ışığında değerlendirme yapılmıştır.

Osmanlı Devlet teşkilâtının nüvesini oluşturan divan ve divan üyeleri; yazmak ve yazdığına nezaret etmek gibi bir işle vazifeli olduğundan, ileride kanun sayılacak olan hükümlerin yazılmasında, herhangi bir yanlışlık ve hata asla yapmazlardı. Düzenlenen bir evrakın üzerine gerekli ifade hemen yazılmak durumundaydı. Bu cihetle bürokraside kullanılan yazılar estetik olarak değerlendirilirken sanat yazıları ile asla kıyas edilmemiştir. Çünkü sanat eserlerinde zaman kaygısı yoktur ve sanat esastır. Bürokraside ise, devlet işlerinin yürütülmesi ana gaye olup yazı da ön plândadır.

Belgelerin yazı örneklerinde tarihler hicrî olarak gösterildi.

Kaynaklardan yapılan alıntılarda, ifade zenginliğinin bozulmaması için üslûba müdahale edilmemiş ve Osmanlı kültürünün iyi anlaşılması için de, ifadelerimizde aynı yol takip edilmiştir.

Belge ve defter örneklerinde, Erzurum'la ilgili vesikaların ağırlıklı oluşu, bu bölge

¹¹ Mumcu, "Divân", DİA, IX, 383-384.

¹² Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 39-400.

arşiv dokümanı ile ilgili çalışmalarımızla bağlantılıdır.

Uzun süre Başbakanlık Osmanlı Arşivinde çalıştıktan sonra, Erzurum'da da Tapu defterlerinde yaptığım incelemelerde ; Merkez teşkilatın belgeleri ile Erzurum vilayetinin belgelerini karşılaştırma imkânını buldum, Buna göre taşra belgelerinin de gayet okunaklı bir şekilde yazıldığı ve bunun da buralarda iyi kâtiplerin istihdam edildiğini göstermektedir. Mürekkep olarak bazen mavi ve bazen de siyah renk kullanılmıştır. Hem merkez evrakının hem de taşradaki belge ve defterlerin zamana karşı dayanıklı olmaları konuya verilen önemi göstermektedir.

Tez çalışmasında defterlerde ve belgelerde görülen şekil ve rumuzlar üzerinde, belli başlı özellikleri ve karakterleri olanları dışında (sah, buyruldu işaretleri gibi) görülen şekiller hakkında bir çalışma yoktur. Yapılan çalışma bir ön denemedir ve devamı gelecektir.

Osmanlı Devleti bürokratları incelenirken, Padişah saltanat yılları esas alındı. Buna göre bir şahıs farklı zamanlarda karşımıza çıkabilmektedir. Bu ileri derecedeki devlet erkânının yazıyla direkt ilgisi araştırıldı. İlgileri, sanat seviyesinde ise ayrıca kaynaklardan aktarım yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI BÜROKRASİSİNİN ANA UNSURLARI

Osmanlı Devleti Tanzimat dönemine kadar merkez ve taşrada kurulan *divân*larla yönetilmiştir. Eski Türk devleti geleneğinde basit şekillerde görülen Divân sistemi Türk-İslâm devletlerinde geliştirilerek, Anadolu Selçuklularının tesiriyle, Osmanlı Devlet teşkilâtında yapısı ve işleyişi, kanunnâmelerle tespit edilerek kurumlaşmıştır. Divânı Hümâyûn bütün devlet ve millet meselelerinin görüşülerek karara bağlandığı, her türlü dava ve şikâyetlerin halledildiği, Osmanlı devleti merkez teşkilâtında padişah adına hüküm veren üst düzey karar organıdır.

Orhan Bey döneminde (1324-1360) divân toplandığı zikredilmekle beraber, Yıldırım Bayezid (1389-1402)'in başında bulunduğu divânın her gün toplandığı bilinmektedir. *Divân-ı Hümâyûn* adıyla klâsik yapısına kavuşması Fatih döneminde (1451-1481) olmalıdır. En mükemmel dönemine Kanunî zamanında (1520-1566) ulaşmıştır. 1650 yılında sadrazamlara mahsus konak tahsis edilmiş ve bürokrasinin, reisülküttaplıkla ilgili işlerinin burada yürütülmesi, divânın önemini gittikçe azaltmıştır. XVIII.yüzyılda *Paşakapısı* ve daha sonraları *Bâbîâlî*'nin teşekkülüyle ehemmiyeti¹³, âdeta sembolik hale gelmiştir. Divân-ı Hümâyûn XVI. yüzyıldan itibaren yazışmalarını, müzakere sonucu aldığı kararları, ferman ve beratları düzenlemek üzere divân ve maliye kalemlerine havale etmek suretiyle yürütmüşlerdir. Osmanlı Divân-ı hümâyûnu, Arşiv diyebileceğimiz defter hazinesi ile iç içe çalışmıştır. Protokol ve çalışma kaideleri kanunnâmelerle düzenlenmiştir. Osmanlı Devletinde; XVI. yüzyılda askeri güç zirve dönemini yaşarken, bürokrasi gelişme çağındadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise kemal devrindedir. Tarihçi Josef von Hammer de, kendi döneminin Avrupa bürokrasisi ile kıyaslayıp, Osmanlı Devlet yapısını övmektedir. Divân toplantılarına *vezir-i âzam*, *vezirler*, *kadı askerler*, *defterdârlar* ve *nişancı* aslî üye olarak katılırdı. Bunlardan başka *reisülküttab*, *kapıcılar kethüdası*, *çavuşbaşı* da divân toplantılarına iştirak ederdi.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren bürokratik yazışmaları layıkıyla yapabilen bir yapının olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl başlarında birkaç bürodan oluşan teşkilât XVII. yüzyılda üç ana daire ve 60 civarında alt bürodan müteşekkil bir

¹³ Recep Ahıskalı, "Divan-ı Hümayûn Teşkilâtı", *Osmanlı –Yeni Türkiye Yay*, Ankara, 1999, VI, 24-25.

organizasyon haline geldi. Bu dairelerde oluşan evrak her dairenin kendi arşivinde saklanırdı.

Osmanlı bürokratlarına (büro âmirlerine) *Hâcegân* adı verilirdi. Hâcegânlıklar kendi aralarında, önemlerine göre, birkaç sınıfa ayrılmıştır. *Hâcegân-ı dîvân-ı Hümayûn* denilen bu memurlar, maiyetlerindeki *şakird* ve *mülâzim* denilen gençlere âdeta hocalık ederlerdi.¹⁴

Osmanlı bürokrasisinde çalışan memurlara genelde *kâtip* denilirdi. Bunlara yardımcı olan ve *şakird* adı verilen görevliler vardı. Bürolar aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer okul durumundaydılar. Yetenekli çocuklar şakird olarak alınır ve burada büronun kıdemli kâtiplerinden birinin yanına verilerek, ondan yazı çeşitleri, hesap ve defter tutma usûllerini öğrenirlerdi. İyice ustalaşana kadar yazı yazmazlar, defter ve evrakı götürüp getirme işlerini yaparlardı. Yazı yazabilecek seviyeye gelen şakirde yazdığı kayıtlarda kullanmak üzere bir *mahlas*¹⁵ verilirdi.¹⁶ Naima, Refî'a, Yekta, Vahdetî, Şefkatî, Âli gibi manaları da yüksekliği ve başkalarından ayrılığı gösteren bu adların alınıp verilmesi bir merasime tabi idi.

Dîvân kâtiplerinin başlıca görevlerini; dîvânda alınan kararları, hükümleri, tezkireleri, tevcih ve tayin beratlarını kaleme almak, eski kayıtları çıkarmak ve muameleye hazır hale getirmek teşkil ediyordu. Devletin genişlemesine paralel olarak bürokrasinin inkişafı, muamelelerin yoğunluk kazanması çeşitli büroların teşekkülü ve ihtisaslaşmasına, dolayısıyla kâtip sayılarının artmasına yol açmıştı. Bilhassa Kanunî Sultan Süleyman devrinden itibaren bürokrasinin gelişmesiyle sayıları daha da artan kâtiplerin zaman zaman, tarihî kaynaklara da akseden, suiistimallerin önlenmesi ve kayıtları kimlerin tuttuğunun belli olması maksadıyla, hazırlanan hüküm ve beratların sûretlerinin kaydedildiği defterlerde ilgili hükümlerin yanlarına ayırd edici özelliklerine işaret eden *rumuzlar* koyma usûlünün tatbikine başlandığı söylenebilir. Bu aynı zamanda kâtiplerin kendi içlerinde bir oto kontrol mekanizmasının kurulmasını da temin etmişti. Kaydı hazırlayan, yazan veya kontrol eden kâtibin belirlenmesi lüzumu giderek daha da önem kazanmaya başlamış, aynı isimli kâtiplerin mevcudiyeti de doğrudan kendi isimleri yerine bu çeşit ayırd edici rumuzlar ve lakapların kullanılmasına sebep olmuştur.

¹⁴ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, I, 65.

¹⁵ "Herkesin ismine ilaveten zamm olunan ikinci isim ki bir sıfattan ibarettir.", Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1987, s. 1310

¹⁶ Necati Gültepe, "Osmanlıda Bürokrasi, Merkezin Yönetimi", *Osmanlı-Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara,

Bu tatbikatın tarihî seyri, yani ne zaman başladığı, ne vakitten itibaren Dîvân bürolarının *Mühimme*, *Ruûs*, *Tahvil* ve *Nişan* kayıtlarında yer aldığı hususu kat'i olarak belli olmamakla birlikte, XVI. yüzyılın ortalarına doğru görölmeğe başlandığı, asrın ikinci yarısında giderek yoğunluk kazandığı, sonlarından itibaren de sıklıkla kullanıldığı ifade edilebilir. Ancak bu döneme ait söz konusu büroların defterlerinin hepsinde bu kayıtların kullanıldığı söylenemez. Nişan ahkâmı dışında, bu durumun muhtemelen kâtiplerin âmiri olan reisülküttabın titizliği ile bağlantılı olabileceği de hatıra gelmektedir. Kâtip rumuzları ile ilgili ilk kayıtlardan bazıları, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan ve şimdilik en eski *Mühimme* olarak kabul edilen dîvân kayıtlarını havî defterdeki bazı hükümlerin üstlerinde yer almaktadır.¹⁷

Mahlas verilmesiyle alâkalı olarak:

"*Divân Kalemi, Mühimme Odası ve Meclis-i Muhasebe-i Maliye ketebesinden Ali Efendi; Mahmud Paşa başında bir kahvecinin oğludur. Divân kalemi defterlerinden birinde şu fıkra muharrerdir. Erbâb-ı istihkakdan, Mahmud Paşa sâkinlerinden Hasan Paşa merhûmun Tatar ağası müteveffa Mehmed Ağa-zâde Ali Efendi, ik'adı*¹⁸ 5 Zu 1252 "*Âli*" mahlası verilmiştir.¹⁹" diye bir bilgi mevcuttur.²⁰ Ayrıca kâtipler özellikle derkenarlarda imza yerine *kâtip gülü* denilen işaretlerini koyarlardı.(bkz. Divanî yazı örnekleri: No: 36, 45)

Şakirdler, kalemlerde hocaları durumunda olan kâtiplerin karşısında hasır üzerinde oturur. Kabiliyetli olanlara yavaş yavaş, kalemdeki perakende ve önemsiz yazılar yazdırılırdı. *Meşk usûlü*²¹ ile kalemdeki bilgileri öğrenen bu şakirdler, memuriyete ilk girdiklerinde maaş almazlardı. 3-5 sene sonra ayda bir kuruştan 8-10 kuruşa kadar maaş tahsis edilerek *mülâzım* olurlardı. Ancak baş halife olmak bazen 20-30, bazı büyük kalemlerde 40-50 seneye ihtiyaç gösterirdi. Üst kademelere yükselebilmek için bu kadar

1999, VI, 244-245.

¹⁷ Feridun M. Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı : XVII. yy. Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Rumuzları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 35 (1994), Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, s. 131.

¹⁸ "Bir mesned-i alî-i resmîye kuûd ettirme.", Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s.142.

¹⁹ İbnül Emin Mahmud Kemal, "Meşahir-i Mechûle", *TTEM*, No: 19 (1 Haziran 1928), s. 40.

²⁰ "Âlî Ali Efendi; Usta şair, kâtip ve münşî idi." Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1996, I, 242.

²¹ "Hocadan meşk almaya ve ondan yazı tahsil etmeye temesşuk denildiği gibi, bir şeyi kendi kendine meşk ittihaz etmeğe, meşke göre çalışmaya, yazmak istenilen bir mevzuu kıvamına getirinceye kadar mütalaa etmek..." Bkz. M.Bedreddin Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara, 1981, s. 207.

uzun ve malî açıdan zorlu yılların geçmesi, çoğu kere şakirdlerin bunu göze alamamalarına ve memuriyetten ayrılmalarına neden olmaktaydı. Bu şekilde küçük yaşta kalemlerde görevlendirilen kâtip adayları, zamanla dairenin gördüğü işlerin bütün inceliklerini öğrenir, bilgi ve kıdemi arttıkça da bürokrasinin üst kademelerine doğru terfi ederlerdi. Ancak söz konusu eğitim sisteminin yetersiz kaldığı zamanlarda , kendisini daha iyi yetiştirmek isteyen kâtipler için , zaman zaman gerek Babıali'de ve gerekse Babı Defteri'de bazı hocaların kâtiplere düzenli dersler verdiklerini görüyoruz. Nitekim, bu amaçla maliye kalemi kâtipleri için Bab-ı Maliye camiinde tatil günlerinin dışında her gün öğleden ve ikindiden önce olmak üzere günde iki kere, Arapça ve Farsça ve Fıkıh dersleri verilmeye başlanmıştı.²² Yazışma kurallarına göre erbâb-ı mesâlih; kanunlara uygun arzları ve beldelerin nizamına dair hükümler, Divân kalemi kâtiplerince Divân defterlerine, mirî işlerden sayılan cizye, avârız, mukata'a işleriyle ilgili hükümler maliye kalemi kâtiplerince maliye defterlerine kayd oluna gelmişlerdir. Divân kalemi kâtipleri ferman şeklinde düzenlenen kararları, yıllar boyunca ayrı başlıklardaki defterlere kaydetmişlerdir. Böylece Divân kaleminde 45 çeşit defter²³ türü teşekkül etmiştir.²⁴

Divân kaleminde çalışan kâtiplerin bazı hususlarda diğer kalemlerde çalışan kâtiplerden farklı olduğunu görüyoruz. Divân-ı Hümayûn'da görüşülen ve kararı yine Divân-ı Hümayûn'da verilen meseleler için *mühim* kaydı konulduğundan bu çeşit evrakın yazılarını ve işlemlerini yapan kâtiplere mühimme yazan anlamında *Mühimme-nüvis* denilirdi. Yazılacak konuların çok gizli tutulması lazım geldiği zaman bu çeşit yazıları Beğlikçi ya bizzat kendisi yazar, yahut kâtipleri kendi odasına alır ve kendi kontrolü altında yazdırırdı. Daha az önem taşıyan konular ise kalem odasında *kisedar*'ların (kalem müdürü) kontrolünde yazılırdı. Valilere, kadılara, beylere vs. gönderilecek emirler ve hükümler sık sık ve fazla sayıda yazılması gerektiğinden bu nevi yazılar ilgili kalemlerin kâtipleri arasından seçilen istidâdlı birine verilirdi. Bu kâtip, müsveddesi yazılmış olan evrakın gönderileceği makama ve yazıların örneklerine göre yazılacak fermanları düzenli bir şekle koyar ve sonra müsveddeyi okuyarak yirmi otuz kâtibe birden yazdırırdı, yani

²² Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul, 1993, s. 53.

²³ "Osmanlı bürokrasisinde, alınan kararların, hükme bağlanan konuların kaydolunduğu formların ciltlenmesiyle meydana getirilen serilerdir. Ferman ve beratların kaydolunduğu ciltli defterlerin yanı sıra, tek sahifelik icmaller, keşifler, hesap cetvellerinin de kayıtları Defter diye anılmışlardır. Divân'da alınan kararlar Divân-ı Hümayûn ve Bab-ı Defteriye bağlı kalemlerde tutulan defterlere kaydedilerek yürürlüğe girerdi." Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 1992, s. 37.

²⁴ **3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) : Tıpkıbasım**, Ankara, 1993, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 12, s. XIX.

çoğaltırdı. 1776 yılına kadar Divân kalemi çalışmaları bu şekilde devam etmiştir.²⁵

Mühimme-nüvislik; Divân-ı Hümâyûnda bir mesele hakkında “mühim” denildiği zaman bu meseleye ait evrakın işlemleri özel olarak görevlendirilmiş olan kâtiplere yaptırılırdı. Bu kâtiplere mühimme yazan anlamına gelen farsça “yazıcı” “yazan” demek olan “nüvis” kelimesi ile birleşik olarak “mühimme-nüvis” adı verilmiştir. 1797 tarihli nizamnâmeye göre Mühimme odasına ilk olarak on beş kâtip alınması kararlaştırılmıştır. Bu on beş kâtip, Divân-ı Hümâyûn kaleminde çalışan kâtiplerin içinden güzel yazı yazan, temiz giyinişli, kendisine güvenilir ve görevine bağlı olanların arasından seçilecekti. Daha sonra mühim konuları yazmaya kabiliyetli ve tecrübeli olan diğer kâtiplerin arasından birer ikişer kâtip daha alınacak ve Mühimme odasına tayin edilecek kâtiplerin sayısı otuzdan fazla olmayacaktı. Mühimme-nüvis olarak görevlendirilen kâtipler herhangi bir işe dair yazı yazmayacaklardı. Onların işleri, gece-gündüz mühim işlere ait yazıları yazmak olacaktı. Mühimme-nüvisler Divân-ı Hümâyûn odası için ayrılan gelirlerden faydalanacaklar, diğer kâtiplere örnek olarak gösterilecek şekilde çalışmalarına ve haklarına göre mükâfat göreceklerdi. Mühimme-nüvislerin maaş ve geçim düşüncelerine meydan verilmeyecek şekilde rahatları sağlanacaktı.

Divân kalemlerinin nasıl çalışmasına dair bir *irade*²⁶ aşağıda verilmiştir.

“Divân-ı Hümâyûn Dairesi Kalemlerinin vezâif ve Nizâmât-ı Dahiliyeleri

Tuğrakeş odası: Tuğrakeş Efendi ile rüfekasının vazifeleri dahi kendülerine her daireden, gerek doğrudan doğruya ve gerek ashabı yediyle, gelecek residli her nevi evâmîr-i aliyye ve berevât-ı şerife ve sened-i bahri ve menzil emirlerinin bilâ-tehir tuğralarını keşide ile iade edüp işbu vazifelerinin icrasında tehhürât gösterdikleri takdirde mes'ul ve mu'âteb olacaklardır.

Ahkâm-ı mezkûrenin nizâmât-ı dahiliyesi; Müdür ve Kisedâr bulunanlar kaleme gelen her nevi mesâlihi hüsn-i temşiyet ile beraber bunların sür'at-i cereyânına dikkat edecek ve kalemin ez-her cihet nik ü bed ahvâlinden mes'ul olacakları misüllü anların gaybûbetinde vezâifi mümeyyiz bulunanlara aid olacaktır. Hidmet-i tesvidiyye birinci sınıf hulefânın vazifesi ise de ikinci ve üçüncü sınıflardan bulunanlardan dahi istidâd ve liyâkati olanların bi'l-istihdâm kesb-i meleke ve maharet eylemelerine itina ve himmet

²⁵ Tevfik Temelkuran, “Divân-ı Hümâyûn”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6 (1975), s. 138.

²⁶ BOA, İ. Dahiliye, nr. 46122.

edeceklerdir.

Müsevvid Efendilerin vezâîfî : Müdür ve kisedâr ve mümeyyizin kendilerine tesvid olunmak üzere verecekleri evrakdan ehemm ve müsta'cel olanlarını ol anda ve sairlerini günü gününe tesvid ve iade eyleyip evrakı kesîr ve mütala'aya muhtac olanlarını dahi müdir ve kisedar ve yahud mümeyyiz taraflarından ruhsat-ı mahsûsa ile gece hanelerine götürebileceklerdi. Mübeyyiz Efendiler; Kendülerine li-ecli't-tehyiz verilecek müsevvidâtın müsta'cel olanlarını serian ve diğerlerini müteakiben kemal-i dikkatle tehyiz ettikten sonra evvel-emirde rüfekaıyla bil-mukabele görebileceği hatiât ve sehviyyâtı doğruldup mukabeleci Efendiye verecekler ve muma-ileyhim kendülerine verilen müsevvidâtı götüremeyip, ancak ruhsatla götürecektir. Mukayyid Efendiler; Kendülerine verilecek nizamât ve müsevvedâtı kemal-i dikkat ve itina ile kayd edip çünkü aklâmın usûl ve kaide-i kadimesinden olduğu üzere defâtirin geceleri hiçbir mahalle götürülemeyeceğinden, o gün bitiremediği halde ertesi gün tekmil edecek ve hatiât ve sehviyyâtıdan mes'ul olacaklardır

Sınıf-ı sani ve salisde bulunan Efendiler; Verilecek işleri hüsn-i tesviyeye müsare'ât ve işleri olmadığı takdirde vakitlerini beyhude izaa etmeyip gerek onlar ve gerek haric-i sınıfta bulunacak Efendiler hüsn-i hat ve fenn-i kitabeti ve usûl-i kalemi tahsile sarf-ı mesai eyleyeceklerdir."

Divân-ı Hümâyûn toplantılarında Nişancı bir yandan hazırlanan fermanların tuğralarını çeker bir yandan da örfî konular üzerinde düşüncelerini söylerdi.

Tanzimat Osmanlı Devleti idarî yapısında bir dönüm noktasıdır. Dolayısıyla, vesikaların kaleme alınış biçimi ve bürokratik işlemlerin tedvini ve usûlü açısından; Tanzimat öncesi ve sonrası ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Yine devlet teşkilâtı da iki dönem olarak mukayese edilmelidir. Tanzimat öncesi Osmanlı bürolarının merkezî olması, teşekkül eden evrak ve muamelelerini de aynı yönde şekillendirmiştir.

Tanzimat asrı, bürokratik teşkilât ünitelerinde kadro ve işlem hacminin büyüdüğü, idarî , malî, askerî yönden merkeziyetçiliğin arttığı bir dönemdir. 1840'lı yıllarda bile merkezde ve taşra teşkilâtında yeni teşkil edilen nezaret şubelerinde istihdam edilen memur sayısının arttığını, mevcutlarda bazen maliyenin, müzayaka sebebiyle, kadro indirimi istemesine rağmen bu emrin zaruret dolayısıyla hemen hiç yerine getirilmediğini biliyoruz. Diğer yandan kaleme çırak olma geleneğinin devam etmesine rağmen, Tanzimat'ın ilk dönemlerinden itibaren kurulan mekteplerde okuyanların, yaşça yetişkin

gençler olarak bürokraside istihdamı gibi modern bir kadrolaşma sisteminin hakim olmağa başladığı görülecektir.

İşlem sayısının artması, kadroların büyümesi ve yeni gelenlerin kalemde değil, daha çok okulda eğitim görmüş olmaları kaçınılmaz olarak bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Standart imlâ , yazı dili ve ifadede sadelik ve hızlı iş çıkarmağa yönelik bir telif usûlü. Çünkü artan iş hacmi ve memur ihtiyacına binaen artan kadrolar. Artık ilk gençliğini kaligrafi (hüsn-i hat) orijinal üslup ve her ofisin hazırladığı kayda göre *divânî* ve *siyakat* gibi öğrenimi zaman ve özel emek isteyen faaliyetlere ayıracak bir genç memur zümresinin var olmasına imkân vermemekteydi. Modern bürokrasilerde edebî ve sanatlı ifade, sanat örneği yazılar değil, bol iş çıkaracak bir kalem gücü, yazışmalarda açık, anlaşılır bir ifade ve üslup istenmektedir. Özlü, açık ifade ve açık bir imlâyâ duyulan ihtiyaç, yazışmaların dilini ve hatta kaligrafiyi de etkileyecektir. Merkeziyetçi yönetim demek, merkezi hükümetin yazılarının ülkenin ücra köşelerinde okunup anlaşılması ve asıl önemlisi bu en ücra köşedeki ofislerin her türlü kayıt ve işleminin taşrada daha üst mercide ve hatta başkentteki ofislerde kontrolü ve takip edilmesi demektir. Meselâ; *siyakat*la kaleme alınan bir malî vesikadaki coğrafi mekan isimlerinin, hatta şahıs isimlerinin böylesine yatayına ve dikeyine genişlemiş bir bürokratik ortamda okuma ve kontrol güçlükleri yaratacağı ve terk edileceği açıktır. Tanzimat bürokrasisi umumiyetle *nesih* dediğimiz hat çeşidini tercih etmektedir. Bununla birlikte ferman ve beratlarda da *divânî* yazının kullanılması dolayısıyla genç memurların bu yazı çeşidini de bilmeleri önemli bir vasıftı.²⁷

Osmanlı Devlet teşkilâtında merkez hizmeti gören divân teşkilâtını teşkil eden daire âmirleri ya bizzat ya da bilvasıta yazıyla ilgilidirler. Divan'da ve onun devamı sayılan dairelerdeki vazifeliler ketebe sınıfından sayılmakla hem bürokrat hem de birer sahib-i kalem idiler.

1.1. Vezir-i Âzamlık

Daha önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlılarda da tek olduğu zaman *vezir*, çok olduklarında ise *vezir-i âzam*, devlet ileri gelenlerinin başı ve hepsinin ulusu, padişahın da mutlak vekili olup, *Vezir* veya *Lâla* unvanlarına sahipti. Osmanlı

²⁷ İlber Ortaylı. "Osmanlı Kaçılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatiğasının Bazı Yönleri" Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan- 2 Mayıs 1986, İstanbul, 1988, s . 153.

vezirlerinin umumiyetle fıkıh bilginleri arasından seçildikleri görülmektedir.²⁸ Daha önceki bazı İslâm devletlerinde de olduğu gibi, tayin edildiğinde, vezir-i azama hil'at giydirilir ve kendisine beyzî ve yüzük şeklinde altından, padişahın ismini taşıyan bir mühr (mühr-i hümâyûn) ve divit takımı²⁹ teslim edilir ve kılıç kuşatılırdı. Vezir-i azamlar bu mührü bir kese içinde, koyunlarında taşırlardı. Makamlarından azillerinde bu mührü kendilerinden alınarak, yeni vezir-i âzama verilirdi.

Osmanlı Devletinin ilk kuruluş yıllarında vezir, Memlûkler'de ve İlhanlılar'da olduğu gibi ilmiye sınıfından yetişenlerden olmuştur. İlk zamanlarda bir vezir bulunmaktaydı. I. Murad döneminden itibaren vezir sayısı artmış ve bu sebeple birinci vezire vezir-i azam veya sadrazam ismi verilmiştir. Sadrazam, aynı zamanda hükûmet reisi sıfatıyla Dîvân-ı Hümâyûna da riyaset ederdi. Osmanlı kanûnnâmelerine göre; İmparatorluktaki ilmî, idarî askerî... vs. makamlara ait bütün tayin, terfî, azil ve katiller onun emriyle olurdu. Kuvvetli bir sadrazam muhitini iyi hazırlamak suretiyle çok zaman dediğini yaptırır ve icabında hükümdarı bile tehdid ederdi. Bazen müdebbir bir sadrazam, yanında her hangi bir meseleyi açarak kendisinin işini bozacak olanları bir vesile ile onun yanından uzaklaştırır ve kimse farkına varmaz duyanlar da sükût ederdi.³⁰ Yalnız vezir, kazasker, şeyhülislâm gibiler muameleler için padişahın iznini alır, lakin sefer zamanlarında bu izni dahi almadan hareket etmek salâhiyetini haiz bulunurdu. Padişah, sadrazamı gerçi azl ve katledebilirdi, lakin onun bir arzını geri çevirmezdi. Daha doğrusu çevirmemesi lazımdı. Sadrazamlar ordunun başında sefere gittikleri zaman kendilerine ayrıca *serdar-ı ekrem* unvanı verilir ve salâhiyetleri mutlak dereceye çıkarılırdı.³¹

Dîvân-ı Hümâyûna, padişah namına sadrazam riyaset ederdi. Dîvân kaleminde hazırlanan hüküm³² müsveddelerinde sadrazamın "yazılsın" anlamında "*Sahh*" ile "*buyruldu*"su³³ bulunurdu.

²⁸ T.H., "Vezir", İA, İstanbul, 1986, XIII, 310.

²⁹ "İçine yazı kalemleri koymağa mahsus uzunca ve kapalı bir kutu gibi kısmı olan ve bunun bir tarafına tesbit olunmuş bir kapaklı hokkası bulunan kalemliktir. Umumiyetle beldeki kuşağa çaprazlamasına sokularak taşınırdı.", Bkz. C.Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1983, I, 471

³⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s. 116.

³¹ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul, 1986, s. 288.

³² "Her hangi bir iş veya vazife için padişah tarafından verilen tahrirî hüküm-i hümâyûn denilmektedir". Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 509.

³³ "Yüksek makamlardan resmî evrak üzerine yazılan ve bazen da ayrıca ve dîvânî hat ile yazılmış olan emirlere denir.", Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 505

1.1.1. Osmanlı Sadrazamları³⁴

Osman ve Orhan Gazi devirleri (1281-1359)

Alaaddin Paşa (1327-1337), Süleyman Paşa (1337-1339), Mahmud oğlu Ahmed Paşa (1339-1348), Hacı Paşa (1348), Sinaneddin Yusuf Paşa (1348)

I. Murad devri (1359-1385)

Sinaneddin Yusuf Paşa (1385), Çandarlı Karahalil Hayreddin Paşa (1385-1387), Çandarlı Ali Paşa (1387).

Yıldırım Bayezid devri (1389-1402)

Çandarlı Ali Paşa (1406)

Çelebi Mehmed devri (1403-1413)

Osmancıklı İmam-zâde Halil Paşa (1406- ?), Çandarlı İbrahim Paşa (1417- ?), Tokatlı Mehmed Paşa (?- ?), Bayezid Paşa (1417).

II. Murad devri (1421-1451)

Bayezid Paşa (1421), Çandarlı İbrahim Paşa (1421-1429) ikinci defa, Çandarlı Halil Paşa (1429), Lala Yörgüç Paşa (1429), Amasyalı Koca Mehmed Paşa (1429-1438, Çandarlı Halil Paşa (1438)

Fatih Sultan Mehmed devri (1444-1481)

Çandarlı Halil Paşa (1453), Mahmud Paşa (1453-1467), Rum Mehmed Paşa (1467-1469), İshak Paşa (1469-1472), Mahmud Paşa (1472-1473) ikinci defa, Gedik Ahmed Paşa (1473-1477), Karamanlı Mehmed Paşa (1477-1481)

II. Bayezid devri (1481-1512)

İshak Paşa (1481-1482) ikinci defa, Davud Paşa (1482-1497), Hersek-zâde Ahmed Paşa (1497-1498), Çandarlı İbrahim Paşa (1498-1499), Mesih Paşa (1499-1501) Hadım Ali Paşa (1501-1503), Hersek-zâde Ahmed Paşa (1503-1506), Hadım Ali Paşa (1506-1511) ikinci defa, Hersek-zâde Ahmed Paşa (1511) üçüncü defa, Koca Mustafa Paşa (1511)

Yavuz Sultan Selim devri (1512-1520)

Koca Mustafa Paşa (1512), Hersek-zâde Ahmed Paşa (1512-1514) dördüncü defa, Dukakin oğlu Ahmed Paşa (1514-1515), Hadım Sinan Paşa (1515), Hersek-zâde Ahmed Paşa (1515-1516) beşinci defa, Hadım Sinan Paşa (1516-1517) ikinci defa, Yunus Paşa (1517), Piri Mehmed Paşa (1518)

³⁴Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri, İstanbul, 1994, s. 611-629.
T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın No: 16,

Kanunî Sultan Süleyman devri (1520-1566)

Pirî Mehmed Paşa (1523), İbrahim Paşa (1523-1536), Ayas Mehmed Paşa (1536-1539), Lütî Paşa (1539-1541), Hadım Süleyman Paşa (1541-1544), Rüstem Paşa (1544-1553), Kara Ahmed Paşa (1553-1555), Rüstem Paşa (1555-1561) ikinci defa, Semiz Ali Paşa (1561-1565), Sokollu Mehmed Paşa (1565)

II. Selim devri (1566-1574)

Sokollu Mehmed Paşa

III. Murad devri (1574-1595)

Sokollu Mehmed Paşa (1579), Semiz Ahmed Paşa (1579-1580), Lala Mustafa Paşa (1580), Koca Sinan Paşa (1580-1582), Kanijeli Siyavuş Paşa (1580-1584), Özdemir oğlu Osman Paşa (1584-1585), Hadım Mesih Paşa (1585-1586), Kanijeli Siyavuş Paşa (1586-1589) ikinci defa, Koca Sinan Paşa (1589-1591) ikinci defa, Ferhad Paşa (1591-1592) (*Karahisarî'den hatt-ı sülüs ve neshi temeşşuk ve kudret-i ferhadane ile metin ve şirin mesahif-i kitabet eyledi*³⁵), Kanijeli Siyavuş Paşa (1592-1593) üçüncü defa, Koca Sinan Paşa (1593) üçüncü defa,

III. Mehmed devri (1595-1603)

Koca Sinan Paşa (1595), Ferhad Paşa (1595) ikinci defa, Koca Sinan Paşa (1595) dördüncü defa, Lala Mehmed Paşa (1595), Koca Sinan Paşa (1595-1596) beşinci defa, Damad İbrahim Paşa (1596), Cağalâ-zâde Sinan Paşa (1596), Damad İbrahim Paşa (1596-1597) ikinci defa, Hadım Hasan Paşa (1597-1598), Cerrah Mehmed Paşa (1596-1599), Damad İbrahim Paşa (1599-1601) üçüncü defa, Yemişçi Hasan Paşa (1601-1603), Yavuz Ali Paşa (1603).

I. Ahmed devri (1603-1617)

Yavuz Ali Paşa (1604), Bosnalı Lala Mehmed Paşa (1604-1606), Derviş Mehmed Paşa (1606), Kuyucu Murad Paşa (1606-1611), Nasuh Paşa (1611-1614), Öküz Mehmed Paşa (1614-1616), Kayserili Halil Paşa (1616)

I. Mustafa devri (1617-1618)

Kayserili Halil Paşa (1616)

II. Osman devri (1618-1622)

Kayserili Halil Paşa (1619), Öküz Mehmed Paşa (1619), Çelebi Ali Paşa (1619-

³⁵ Habib, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul, 1305, s. 129.

1621), Ohrili Hüseyin Paşa (1621), Dilaver Paşa (1621-1622)

I. Mustafa devri (1622-1623) ikinci saltanatı

Kara Davud Paşa (1622), Mere Hüseyin Paşa (1622), Lefkeli Mustafa Paşa (1622), Gürcü Mehmed Paşa (1622-1623), Mere Hüseyin Paşa (1623) ikinci defa, Kemankeş Kara Ali Paşa (1623)

IV. Murad devri (1623-1640)

Kemankeş Kara Ali Paşa (1624), Çerkes Mehmed Paşa (1624-1625), Hafız Mehmed Paşa (1625-1626), Kayserili Halil Paşa (1626-1628) ikinci defa, Hüsrev Paşa (1628-1631), Hafız Mehmed Paşa (1631-1632) ikinci defa, Topal Recep Paşa (1632), Tabanıyassı Mehmed Paşa (1632-1638), Tayyar Mehmed Paşa (1638) Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1638)

Sultan İbrahim devri (1640-1648)

Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1644), Sultan-zâde Mehmed Paşa (1644-1645), Salih Paşa (1645-1647), Kara Musa Paşa (1647), Hezarpare Ahmed Paşa (1647-1648), Sofu Mehmed Paşa (1648)

IV. Mehmed devri (1648-1687)

Sofu Mehmed Paşa (1649), Kara Murad Paşa (1649-1650), Melek Ahmed Paşa (1650-1651), Siyavuş Paşa (1651), Gürcü Mehmed Paşa (1652), Tarhuncu Ahmed Paşa (1652-1653), Derviş Mehmed Paşa (1653-1654), İbşir Mustafa Paşa (1654-1655), Kara Murad Paşa (1655) ikinci defa, Süleyman Paşa (1655-1656), Deli Hüseyin Paşa (1656), Zurnazen Mehmed Paşa (1656), Siyavuş Paşa (1656) ikinci defa, Boynueğri Mehmed Paşa (1656), Köprülü Mehmed Paşa (1656-1661), Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676) (*Hüsn-i hatt-ı sülûs ve neshi Derviş Ali merhumdan temeşşuk ve kûşîş ile icazet-yâb-ı vaz'-ı lafza-i ketebe olmuştur.*³⁶), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676-1683), Kara İbrahim Paşa (1683-1685), Sarı Süleyman Paşa (1685-1687), Abaza Siyavuş Paşa (1687)

II. Süleyman devri (1687-1691)

Abaza Siyavuş Paşa (1687), Nişancı İsmail Paşa (1688), Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa (1688-1689), Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa (1689)

II. Ahmed devri (1691-1695)

Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa (1691), Arabacı Ali Paşa (1691-1692),

³⁶ Müstakim-zâde Süleyman Saadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatin*, İstanbul, 1928, s. 82.

Merzifonlu Hacı Ali Paşa (1692-1693), Bıyıklı Mustafa Paşa (1693-1694), Sürmeli Ali Paşa (1694)

II. Mustafa devri 1695-1703)

Sürmeli Ali Paşa (1695), Elmas Mehmed Paşa (1695-1697), Amca-zâde Hüseyin Paşa (1697-1702), Daltaban Mustafa Paşa (1702-1703), Rami Mehmed Paşa (1703),

III. Ahmed devri (1703-1730)

Kavanoz Ahmed Paşa (1703), Damad Hasan Paşa (1703), Kalaylıkoz Ahmed Paşa (1704), Baltacı Mehmed Paşa (1704-1706), Çorlulu Ali Paşa (1706-1710), Köprülü-zâde Numan Paşa (1710), Baltacı Mehmed Paşa (1710-1711) ikinci defa, Ağa Yusuf Paşa (1711-1712), Süleyman Paşa (1712-1713) Hoca İbrahim Paşa (1713), Damad Ali Paşa (1713-1716), Halil Paşa (1717) Nişancı Mehmed Paşa (1717-1718), Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-1730) (*Hüsn-i hatt-ı sülüs ve neshi bizzat Hafız Osman Efendi'den ve anıların rihletinde ressam Ömer Efendi'den görmüştür.*³⁷), Silahdar Mehmed Paşa (1730)

I. Mahmud devri (1730-1754)

Silahdar Mehmed Paşa (1731), Kabakulak İbrahim Paşa (1731) (*Hüsn-i hatt-ı sülüs ve neshi ve sair maarifde kemal-i rusûh peyda eylemiştir.*³⁸), Topal Osman Paşa (1731-1732), Hekimoğlu Ali Paşa (1732-1735), İsmail Paşa (1735), Silahdar Seyyid Mehmed Paşa (1736-1737), Muhsin-zâde Abdullah Paşa (1737), Yeğen Mehmed Paşa (1737-1739), İvaz-zâde Hacı Mehmed Paşa (1739-1740) Hacı Ahmed Paşa (1740-1742), Hekimoğlu Ali Paşa (1742-1743) ikinci defa, Seyyid Hasan Paşa (1743-1746), Tiryaki Hacı Mehmed Paşa (1746-1747), Seyyid Abdullah Paşa (1747-1750), Divittar Mehmed Emin Paşa (1750-1752), Köse Bahir Mustafa Paşa (1752)

III. Osman devri (1754-1757)

Köse Bahir Mustafa Paşa (1755), Hekimoğlu Ali Paşa (1755) üçüncü defa, Nailî Abdullah Paşa (1755), Bıyıklı Ali Paşa (1755), Yirmisekiz Çelebi-zâde Mehmed Said Paşa (1755-1756), Köse Bahir Mustafa Paşa (1756-1757) ikinci defa, Koca Ragıp Paşa (1757)

III. Mustafa devri (1757-1774)

Koca Ragıp Paşa (1763), Tevkiî Hamza Hamid Paşa (1763) (*Hüsn-i hatt-ı sülüs ve neshi Ayasofya medresesinde sakin Yusuf Efendi'den temeşşuk ve tahsil ve dîvânî ve sair*

³⁷ Müstakim-zâde, s. 30.

³⁸ Müstakim-zâde, s. 51.

*aklâmı Sinek Ahmed Efendi'den telemmüz ve tekmil edip...*³⁹), Köse Bahir Mustafa Paşa (1763-1765) üçüncü defa, Muhsin-zâde Mehmed Paşa (1765-1768), Silahtar Mahir Hamza Paşa (1768), Yağlıkçı-zâde Hacı Mehmed Emin Paşa (1768-1769), Moldavancı Ali Paşa (1769), İvaz-zâde Halil Paşa (1769-1770), Silahtar Mehmed Paşa (1770-1771), Muhsin-zâde Mehmed Paşa (1771) ikinci defa

I. Abdülhamid devri (1774-1789)

Muhsin-zâde Mehmed Paşa (1774), İzzet Mehmed Paşa (1774-1775), Derviş Mehmed Paşa (1775-1777), Darendeli Mehmed Paşa (1777-1778), Kalafat Mehmed Paşa (1778-1779), Silahtar Seyyid Mehmed Paşa (1779-1781), İzzet Mehmed Paşa (1781-1782) ikinci defa, Yeğen Hacı Mehmed Paşa (1782), Halil Hamid Paşa (1782-1785), Şahin Ali Paşa (1785-1786), Koca Yusuf Paşa (1786)

III. Selim devri (1789-1807)

Koca Yusuf Paşa (1789), Cenaze Hasan Paşa (1789-1790), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1790), Çelebi-zâde Hasan Paşa (1790-1791), Koca Yusuf Paşa (1791-1792) ikinci defa, Melek Mehmed Paşa (1792-1794), İzzet Mehmed Paşa (1794-1798), Yusuf Ziya Paşa (1798-1805), Hafız İsmail Paşa (1805-1806), Keçiboynuzu Ağa İbrahim Hilmi Paşa (1806)

IV. Mustafa devri (1807-1808)

Keçiboynuzu Ağa İbrahim Hilmi Paşa (1807), Çelebi Mustafa Paşa (1807-1808)

II. Mahmud devri (1808-1839).

Alemdar Mustafa Paşa (1808), Memiş Paşa (1808-1809), Yusuf Ziya Paşa (1809-1811) ikinci defa, Ahmed Paşa (1811-1812), Hurşid Ahmed Paşa (1812-1815), Mehmed Emin Rauf Paşa (1815-1818), Derviş Mehmed Paşa (1818-1820), Seyyid Ali Paşa (1820-1821), Benderli Ali Paşa (1821), Hacı Salih Paşa (1821-1822), Deli Abdullah Paşa (1822-1823), Silahtar Ali Paşa (1823), Mehmed Said Galip Paşa (1823-1824), Benderli Mehmed Selim Sırrı Paşa (1824-1828), Topal Mehmed İzzet Paşa (1828-1829), Reşid Mehmed Paşa (1829-1833), Mehmed Emin Rauf Paşa (1833-1839) ikinci defa.

1.2. Nişancılık

Eski Osmanlı teşkilâtındaki dört meslek zümresinden, kalemiye sınıfının *manâsıb-ı sitte* denilen en yüksek makamlarından birisi de Nişancılıktır. Bu makamın ismi *Tevkiî* ve *Tuğrai* gibi müteradif kelimelerle aynı manada kullanılan nişan tabirinden gelir. Nişanî,

³⁹ Müstakim-zâde, s. 188.

tuğracı demektir. *Tevkiî, Tuğrakeş, Muvakkı'* tabirleri de kullanılır.⁴⁰ **Kanûnnâme-i Al-i Osman**'da: "*Divân-ı Hümâyûn umûr-ı kalemiyesinin riyaseti ile beraber kavâninin tanzim ve tefsiri ve muhafaza-i maiyyeti hususatına Nişancılar memur idi*"⁴¹ denilmektedir.

XVIII. asrın başlarına kadar devlet kanunlarını iyi bilen, yeni kanunlar ile eskilerini ve şer'î hukukî esasları telif etmek kudretini haiz olan ve Divân-ı Hümâyûnda bu meselelerde düşünce ve mütaleası esas tutulan, ayrıca hükümdarlara yazılacak nâmeleri, diğer mühim ferman, berat ve hükümleri de tesvid, tahrir ve tetkik eden nişancı, sonraları birer makam ve daire olan reisülküttaplık ve deftereminliği vazifelerini de haizdir.

Nişancıların bilhassa münşiler ve alimler arasından intihap ve tayini usûlden idi. Nişancılık Tacî-zâde'nin nişancı bulunduğu sırada büyük rağbet ve itibar gördü. XVI. ve XVII. asır başlarında serdar veya padişah seferde bulunduğu zaman İstanbul muhafazasına bırakılmış vezire, nişancı tarafından tuğraları çekilmiş boş ahkâm kâğıtları gönderilir ve icap ettikçe kullanılırdı. Bir kısım nişancıların, Divân-ı Hümâyûndan çıkan menşur ve fermanların tertib ve yazılışlarında, imla ve inşa tarzında koydukları usûl ve kaideler bir an'ane hâlini almış ve bunlara kendilerinden sonra uzun müddet halefleri de riayet etmişlerdi. Böylece vaz'edilen usûl ve kanunlara onların zamanını telmihen adları ilâve olunmuş idi. Bunların başında Tacî-zâde Cafer Çelebi, Koca Nişancı, Ramazan-zâde, Okçu-zâde ve Hamza Paşa gibi nişancıları zikretmek mümkündür.

Nişancılar XIX. asır başlarında ehemmiyetlerini gittikçe kayıp ve yerlerini, mühim vazifelerini reisülküttaplara terk ettiler.⁴² Tevkiî Abdurrahman Paşa'nın 1677 tarihli kanun-nâmesinde "*Kavanin-i Osmaniye ve merasim-i Sultaniye nişancılardan sual oluna gelmiştir.*" denilmekte ve onun görevi şöyle sıralanmaktadır: *Tuğra-yı şerif hizmetiyle memurdur. Ve kendi hanelerinde kanuna müteallik ahkâm yazılır. Mümeyyizi tashih eyledikten sonra , kendüsü tuğraların çeker. Ve defter tashih olunmak lâzım gelse, kendüye hitaben varid olan ferman mucebince defterhaneden getürdüp kendi kalemiyle tashih eder. Tashih-i ferman varid oldukda, kanun hudur ki; Evvelâ ol ferman-ı şerifin tuğrasını bizzat vezir-i zam hazretleri çeker. Badehu ferman kendüye geldikde, zahrının bir köşesine "Defteri gele" deyu kalemiyle işaret edip Defteremini'ne gönderir. Ol saat Defterhane kisedârı defteri ve ol ferman-ı şerifi bile getürür. Pes ber-muceb-i ferman-ı*

⁴⁰ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1971 V, 311.

⁴¹ Tevkiî Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme-i Al-i Osman", **TOEM**, Cüz XIX, s. 73.

⁴² M. Tayyip Gökbilgin, "Nişancı", **İA**, İstanbul, 1967, IX, 299.

hümâyûn mahallini bulup tahrir ve tashih eyledikten sonra ferman-ı şerifi kendi hıfz eder. Ve Kadiasker Efendilerden memhur kise ile gelen ehl-i cihât beratlarının tuğraların çekdikten sonra ehl-i cihâtın esâmisini defterlerine "sahh"⁴³ çeküp ve yine kesesine koyup mühürleyip kendi kisedariyle Kâğıt Eminine gönderir. Ve Divân tarafından verilen şikâyet ahkâmın Reis Efendi "resid" ettikten sonra Kisedarı cem' edip kendüye getirir. Tuğraların çeker.⁴⁴ denilmektedir.

1.2.1. Tevkiî – Nişancılar⁴⁵.

Tevkiîlerden ilki Cezerî-zâde Mehmed Bey'dir. 1465'te Karamanî Mehmed Çelebi, sonra Siraceddin Paşa, sonra Fenarî-zâde Ahmed Çelebi, 1482'de Han Kasım Çelebi, 1484'te Feylesof Ahmed Çelebi, sonra Kara Davud Çelebi, 1497'de Zağanos Paşa-zâde Ahmed Çelebi,

1501'de Tac-zâde Cafer Çelebi, sonra Muarriif-zâde Mehmed Çelebi yine Cafer Çelebi, Abdi Bey, 1520'de Amasyalı Mehmed Paşa, sonra Firuz Bey, Seydi Bey, 1534'te Çandarlı-zâde İsa Bey, 1536'da Celal-zâde Mustafa Bey (*Şeyh Humdullah-ı âgâhın evâhir-i vaktinde talimleriyle şerefyâb ve mazhar-ı dua-yı müstecab olmuştur.*⁴⁶), 1557'de Eğri Abdi-zâde Mehmed Bey, 1558'de Ramazan-zâde Mehmed Bey, 1560' da Şaban Bey, 1562'de Ramazan-zâde Mehmed Bey ikinci defa, 1563' de Eğri-zâde ikinci defa, 1566'da Mustafa Bey ikinci defa, 1567'de Boyalı Mehmed Çelebi, 1573' de Feridun Ahmed Bey (*Hüsn-i hatt-ı sülûs ve nesih ve dîvânî ve rik'a ve siyakat ve sair aklâmı Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Efendi'den temeşşuk ile istikmal-i hâl eylemiştir.*⁴⁷), 1576'da Muallim-zâde Mahmud Çelebi, 1577'de Murad Çelebi, 1578'de Boyalı Mehmed Çelebi ikinci defa, 1580'de Hamza Çelebi, 1581'de Feridun Paşa ikinci defa, 1583' de Boyalı Mehmed Paşa üçüncü defa, 1587'de Tac-zâde Mehmed Çelebi, 1588'de Boyalı Mehmed Çelebi dördüncü defa, 1592'de Hamza Paşa ikinci defa, 1594' de Sarhoş Abdi Bey aynı yıl Hamza Paşa üçüncü defa, 1595'te Lâm Ali Çelebi, 1597'de Musa Efendi, 1598'de Yahya Paşa, 1599'da Hamza Paşa dördüncü defa.

1603'te Hızır Efendi, 1613'te Ahmed Paşa, 1621'de Tokadî Osman Efendi,

⁴³ "Doğrudur manasına olan Sahihtir kelimesinin kısaltılmış şekli olan bir işaret olup, bir fermana iktiran edecek muameleli evraka selahiyetli kimse tarafından konurdu." Bkz. Sertoğlu, s. 296.

⁴⁴ Milli Tetebbular Mecmuası, I, 515.

⁴⁵ Mehmed Süreyya, VI, 1779-1780.

⁴⁶ Müstakim-zâde, s. 525.

⁴⁷ Müstakim-zâde, s. 96.

1627'de Yusuf Paşa, 1630'da Mustafa Paşa, 1643'te Eyyub Paşa, 1644'te Sıdkî Paşa, 1647'de Mustafa Paşa ikinci defa, 1654'te Mevkufatî Mehmed Efendi, 1655'te Sıdkî Paşa ikinci defa, 1656'da Mustafa Paşa üçüncü defa, 1661'de Cafer Paşa, 1669'da Abdi Paşa, 1678'de İsmail Paşa, 1681'de İsmail Paşa ikinci Paşa, 1687'de Elmas Mehmed Paşa, 1693'de Bahri Mehmed Paşa, 1694'te Keresteci Mehmed Paşa, 1695'te Seyfullah Efendi, 1697'de Karanfil-zâde Ali Paşa, 1698'de Bahri Mehmed Paşa ikinci defa ve Kavanos Ahmed Paşa,

1701'de Seyfullah Efendi ikinci defa, 1702'de Ebubekir Efendi, 1703'te Kandilci Hüseyin Paşa, 1705'te Küçük Osman Paşa, 1706'da Ebubekir Efendi ikinci defa, 1707'de Maktul-zâde Ali Paşa az müddetle Abaza Süleyman Paşa, 1710'da Karagöz Mehmed Paşa-zâde Bekir Bey, 1711'de Daye-zâde İbrahim Bey *(sülûs ve neshi güzel yazardı.)*⁴⁸ 1716'da Bekir Bey ikinci defa, 1717'de Mehmed Paşa, aynı yıl Müderris Selim Efendi, Muhsin-zâde Abdullah Efendi, Arifi Ahmed Paşa *(Divanı'de eşi yoktu.)*⁴⁹ 1718'de Kaymak Mustafa Paşa, 1720'de Bekir Bey üçüncü defa aynı yıl Mustafa Paşa-zâde Mehmed Bey, 1722'de Nevşehirli Ali Paşa, 1730'da Bekir Bey dördüncü defa, 1732'de Alaiyeli Bekir Paşa, 1734'de Bekir Bey beşinci defa, 1736'da Kastamonulu İsmail Efendi, 1737'de Bekir Bey altıncı defa aynı yıl Âmedî Süleyman Efendi, 1739'da Şehla Ahmed Paşa *(Hüsn-i hatt-ı sülûs ve neshi üstad-ı pür-nur imam-ı cami-i mirahur Emir Efendi'den yazup hatt-ı ta'liki dahi Fındık-zade İbrahim Efendi'den görüp her kalemde bilhassa hatt-ı divânîde güzide...)*⁵⁰, 1740'da Bekir Bey yedinci defa, 1741'de Yahya Paşa, 1742'de Hacı Sadullah Efendi, 1743'de Hacı Yusuf Efendi, 1744'de Hasan Efendi, 1745'te Bekir Bey sekizinci defa, 1747'de Sadullah Efendi ikinci defa, 1748'de Ragıp Mehmed Paşa *(Hüsn-i hatt-ı sülûs ve neshi Ayasofya-i kebir medresesi sakinlerinden Yusuf Efendiden temeşşuk ve sair aklâm-ı gûn-a-gûnda dahi cümleye tefevvuk eylemişlerdi.)*⁵¹ aynı yıl Said Efendi, 1750'de Bekir Bey dokuzuncu defa, 1752'de Memiş Efendi, 1753'te Said Efendi ikinci defa, 1754'te Bekir Bey onuncu defa aynı yıl Memiş Efendi ikinci defa, 1755'te Bıyıklı Ali Paşa aynı yıl Bekir Bey on birinci defa, 1757'de Melek Paşa aynı yıl Sinek Mustafa Paşa yine Bekir Bey on ikinci defa, 1761'de Hamza Hamid Efendi, 1762'de Mustafa Paşa ikinci defa, 1763'te Bekir Bey on üçüncü defa aynı yıl Numan Enis Efendi, 1764'te Emin Paşa,

⁴⁸ Suyolcu-zade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb* (haz. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul, 1942, s. 15.

⁴⁹ Suyolcu-zade, s. 18.

⁵⁰ Müstakim-zâde, s. 63.

⁵¹ Müstakim-zâde, s. 450.

1768'de Melek Paşa ikinci defa aynı yıl Abdullah Efendi ve Osman Efendi, 1771'de Abdullah Efendi, 1772'de Rifat Ahmed Efendi, 1773'te Abdullah Efendi üçüncü defa, 1774'te Ömer Vahid Efendi, 1775'te İbrahim Hıfzî Efendi, 1776'da Recaî Efendi, 1778'de Rifat Efendi ikinci defa aynı yıl Seyyid Mustafa Paşa, 1780'de Ahmed Nazif Efendi, 1781'de Ömer Vahid Efendi ikinci defa, 1782'de Rifat Bey üçüncü defa, 1783'te Abdî Yeğeni Mustafa Efendi, 1784'te Lâleli Mustafa Efendi, 1785'te Feyzi Süleyman Efendi, 1786'da Ahmed Nazif Efendi aynı yıl Feyzi Süleyman Efendi ve Hasan Efendi, 1787'de Ataullah Bey, Hayri Efendi ve Hakkı Bey, 1788'de Lâleli Mustafa Efendi ve Doğramacı-zâde Abdullah Efendi, 1791'de Ali Raif Efendi ve ikinci defa Abdullah Efendi, 1795'te Abdullah Birrî Efendi, 1796'da Şerbetçi damadı Emin Efendi, 1797'de Hacı İsmetî Efendi, 1798'de Osman Efendi, 1799'da Abdülkerim damadı Mehmed Efendi,

1800'de Vasıf Ahmed Efendi ve Rasih Mustafa Efendi, 1802'de Feyzullah Efendi ve Salih Canib Efendi, 1806'da Osman Efendi ikinci defa, 1807'de Hacı Mustafa Efendi, Galib Efendi ve Rüşdi Efendi, 1808'de Büyük Arif Efendi, 1809'da Feyzi Bey ve Reşid Efendi, 1810'da Arif Efendi ikinci defa ve Hasan Tahsin Efendi, 1811'de Abdullah İffet Bey, 1814'te Yusuf Ağâh Efendi, 1815'te Hâlet Efendi, 1818'de Uzun Hüseyin Efendi, 1819'da Hüseyin Hüsnü Bey ve Hasan Tahsin Efendi, 1820'de Hüsni Bey ikinci defa, 1821'de Salih Efendi ikinci defa, 1822'de Mustafa Şeci' Efendi, 1823'te Salih Canib Efendi üçüncü defa, 1824'te Hacı Yusuf Efendi, 1825'te Ataullah Efendi, 1826'da Hasan Tahsin Efendi üçüncü defa, 1827'de Nâşid Bey, 1828'de Salih Salahî Efendi, 1831'de Hacı Said Efendi, 1832'de Hâdi Efendi ve Ali Efendi

Nişancılık teşkilâtı 1836'da Defter Emanetine katılmıştır. Elli üç senede (1710-1763) on iki defa bu makama gelmiş olan Bekir Bey, dikkate şayan ve ayrıca tetkike muhtac bir nişancıdır.

Ferman ve beratlardaki tuğraların hattatları her ne kadar bilinmiyor ve imzasız olsalar da, görev yılları itibarıyla nişancılara ve üsluplarına göre, tuğraların kim tarafından çekildiği tesbit olunabilir.

1.3. Reisülküttab

Osmanlı beyliğinin ilk devirlerinde dahi ananevî kitabet usûllerine hakkı ile vâkıf bir yazıcı sınıfının varlığı kuvvetle ileri sürülebilir. Bayezid I devrinde (1389-1402), devletin umumi inkişafına uygun olarak, divân kalemlerinde büyük bir gelişme olmuştur.

Reisülküttab, Divân-ı Hümâyûn kalemlerinin, Nişancıdan sonra, şefiydi. Kalem

erbabı arasından seçilirdi. Bunların Müslüman kökenli ailelerden geldiği anlaşıyor.⁵² Bütün tayin ve tevcih beratları, idarî emirler ve hükümler kâtipler tarafından yazıldıktan sonra kendisine gösterilecek, bütün beyler ve ulema ve diğer mansıb sahipleri beratların ve divân hükümlerinin yazılmasında onun dediğine itimat edeceklerdir. Reisülküttab bu vazifeleri yerine getirebilmek için, emrindeki kâtipleri, kalem veya oda adı altında, üç dairede çalıştırır ve faaliyetlerine nezaret ederdi.

Bunlar 1- Beylikçi veya Divân kalemi 2-Tahvil veya Nişan kalemi 3-Ruûs kalemidir. 1777 tarihine doğru 4. bir daire olarak Amedî kalemi kurulmuştur.

1.4. Beylikçi/Divân Kalemi

Beylikçi, reisülküttabın yardımcısı sıfatı ile , bütün Divân-ı Hümâyûn kalemlerindeki kâtiplerin üstünde idi ve onların yazılarını reisülküttab adına tetkik ederdi. Böylece beylikçi kalemi bütün yazı işleri dairesinin merkezi sayılabilir. Beylikçi kaleminde “*ımur-ı âleme müteallik*” ahkâm zabt edilir veya mevcut karar kanun ve ahidlere göre, tetkik edilerek, hüküm müsveddeleri yazılırdı. Mühim hüküm ve fermanların sûretleri, tarih sırası ile, mühimme defterlerine geçirilir ve vesikanın aslının, nasıl ve kime teslim edildiği üstüne işaret konurdu.⁵³

Bu kalemin başlıca görevleri:

- a- Defterdârların ve kaptan paşaların yetki ve selahiyet sahasına giren ahkâmın dışında, bütün meselelerin emir ve hükümlerinin yazılması
- b- Yabancı devletlere gönderilecek nâmelerin, fetihnâmelerin ve adalet-nâmelerin yazılması
- c- Askerî ve mülkî nizam ve kanunlar, yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar, bu devletlerden gelen resmî yazıların saklanması
- d- Gayri Müslim cemaatlerin yönetimi ile ilgili kayıtların saklanması.

Bu kalemdeki diğer görevliler; *Beylik kisedârı*, *mümeyyiz*, *kanuncu* ve *ilamcı*. Bunlardan başka yazıları yazan ve müsveddeleri hazırlayan *kâtipler* ve *şakirdler* ile istenen defteri getirip götürmekle görevli *defterciler*

Divân Kaleminde tutulan defterler; Divân Defterleri, Ahkâm defterleri, Atik şikâyet defterleri, Hadariye defterleri, Mühimme defterleri, Nişan defterleri, Düvel-i Ecnebiye

⁵² Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara, 1986, s. 61.

⁵³ Halil İnalçık, “Reisülküttap”, *İA*, İstanbul, 1964, IX, 674.

defterleri. 1742 tarihinden sonra defterlerin çeşidi daha da artmıştır. Divânda alınan kararlar ilgili deftere kaydedilmiş ve deftere kaydedilmeyen hüküm ve beratlar geçerli sayılmamıştır. Divâna gelen arz ve ilamlar önce ihtiva ettikleri konuya göre ilgili kalemlere "tahvil kaydı görüle" "Defterhanesi görüle" gibi başlıklarla havale edilir. İlgili kalem, o konuda defterlerinde bulunan bilgileri belgelerin sağ üst köşesinden başlayarak yazar, tekrar divâna gelen belgeler incelenir ve o konu hakkında, sadrazam tarafından arzın veya ilamın üst tarafına "derkenarı mûcibince hüküm buyruldu" ifadesini yazar.

1.5. Divân Kalemünde Belgelerin Hazırlanması

Divân kalemine gönderilen belgelere göre beratlar "ahkâm kâtipleri" tarafından hazırlanır. Yazılan beratın arkasına, beratı yazan kâtip yada kalemin *parafını* koyar, beylikçinin kontrolünden sonra divitdar tarafından reisülküttaba götürülür, reisülküttab da kontrol eder ve sol üst köşesini imza eder. Daha sonra "tuğra" çekilmek üzere nişancıya veya tuğra çekmek yetkisinde olan vezire götürülerek tuğrası çekilir ve bir keseye konularak kâğıt eminine gönderilirdi.

Gizli tutulması icab eden mühim işlerle ilgili emirleri ve tahriratı beylikçi yazar; kalem buyruldu denilen beylikçinin yazdığı müsveddeleri reisülküttab görüp yazılmasına müsaade ettiğini belirten "pençe"sini koyar ve sadarete takdim eder, sadrazam da bunun üzerine "sahh-ı âlî" işaretini koyduktan sonra belge işlem görürdü.

Divân kaleminden yazılan emir ve kanunlardan fermana taalluk edenleri beylikçi, şikâyet emirlerine taalluk edenleri ise mümeyyiz tashih ederdi. Mümeyyiz kalemden yazılan kâğıdı beğenirse üzerine kendi işaretini koyarak beylikçiye verir, o da nişancıya tuğrasının çekilmesi için gönderirdi.

Divândan yazılacak emirler eğer acil ise Divân'da hemen yazılıp, hükmü ulaştırarak şahsa hemen teslim edilirdi. Konunun önemine göre temayüz etmiş kâtipler tarafından müsveddesi yazılan emirlerin nişancı, reisülküttab veya beylikçi tarafından tashihi yapılır, sonra kâtipler temize çeker ve sûretleri mühimme defterlerine kayd edilip, (Tahrif edilmeksizin zamanımıza kadar ulaşan bu defterler umumiyetle *divânî* yazıyla kaleme alınmışlardır.⁵⁴) hükmün cinsine göre şikâyet ahkâmını kâğıt eminine veya vergisi orada tahsil edilerek arzuhal sahibine yada hükmü ulaştırarak şahsa verilirdi.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s . 38.

Divân kaleminde bulunan hüküm müsveddelerinde ise sadrazamın yazılı anlamında “*sahh*” ile “*buyruldu*” su ve belgenin sağ tarafına veya alt tarafına defterlerine kaydedildiğini belirten “*kayd şod*” ibaresi yazılır.⁵⁵

Arz ve takrirler tezkireci veya reisülküttab tarafından okundukça her biri hakkında hüküm buyrulur. Bunlar hemen ilgili vesikanın üstüne veya ayrı bir kâğıda geçirilirdi. Bazan buyruldunun kimin hattıyla da olduğuna da işaret edilmiştir. Meselâ; Budin Muhafızı Ali Paşa'ya gönderilen 14 Recep 994 tarihli hükmün üstünde “*buyruldusu beylerbeyi hattı iledir.*” kaydı vardır. Bazen de reisülküttab veya kâtiplerden biri tarafından yazıldığı belirtilmiştir. “*Efendi hattıyla buyurulmuştur.*” “*Hamid Efendi hattıyla buyurulmuştur.*” gibi.

Dîvândan karar çıktıktan sonra hükmün mahiyetine göre nişancı , reisülküttab veya kâtiplerden biri tarafından müsvedde yapılır. Buna dair, Meselâ; Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan, 995 tarihli 62 numaralı Mühimme defterinde ; “*Bu dört müsvedde Efendi hazretleri reis olduğu günün ertesi Nişancı Paşa tarafından gelip müsveddelerine göre kayd olunmuştur.*” şerhi vardır. Başka bir hükümde ise “*... Nişancı Paşa hazretlerinin müsvedde-i şeriflerine göre yazılmışdır..*” denilmektedir. 52 numaralı Mühimme defterinin 235. sayfasında: Reisülküttab için de “*Kendü müsveddesi iledir ve hükmün dahi kendüsü yazmıştır. Ba-hatt-ı Reis Efendi.*” Kâtiplerin bir kısmı isimlerini, bir kısmı da özel işaretler kullanmaktadırlar.

Hüküm müsveddeleri kâtipler tarafından yapıldığı takdirde Reisülküttabca görülüp düzeltilmiş, bu da 62 numaralı Mühimme defterinde 4. Ve 128. sayfalarında “*Ba- tashih-i Hazret-i Efendi.*”, “*Ba-müsvedde-i Molla, tashih: Efendi Hazretleri*” şeklinde kaydedilmiştir. Reisülküttab kadar olmamakla beraber Nişancı tarafından tashih edilen hükümlere rastlanmaktadır.⁵⁶

Belge No: 1

Bir tezkere hazırlanırken (müsvedde evrak) üzerinde yapılan düzeltmeler

BOA. A. AMD 18/59

“*Tezkere-i sâmiye Cidde valisi devletlü Agâh Paşa hazretleri çerağ-ı mahsus-ı hazret-i padişahî olup zaten dahi bî-vaye ve inayet ve merhamet-i celîle-i cenab-ı mülûkâneye sezavâr bulunmasıyla müşarün-ileyh hazretlerine hazine-i celîleden (beş yüz*

⁵⁵ Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri, s . 6.

⁵⁶ Mübahat Kütükoğlu, “Mühimme Defterlerindeki Muamele Kayıtları Üzerine” Tarih Boyunca

kise- - üstü çizili-) harcırah olarak -beş yüz kise akçe- çıkma- atıyye-i seniyye ihsan buyurulması ve (başı bozuk askeri- üstü çizili-) ve mukaddemce Cidde'den buraya gönderilip Anadolu'dan başı bozuk askeri tedarik ve (tahrir etmek- üstü çizili-) etmeğe (üzere-üstü çizili-) memur (buyürulan- üstü çizili-) olan sergerde Kürd Osman Ağa müddet-i medideden berü hizmet-i harameyn-i şerifeynde bulunarak eser-i gayreti müşahede olunmuş atıfet berekâtından (olarak-üstü çizili-) olduğundan bundan böyle ideceği hidemata vesile-i bais-i sevk-i muamele olmak üzere Ağa-yı mûmâ-ileyhe (dahi – üstü çizili-) İstabl-ı âmire müdürlüğü payesi verilmesi devletlü serasker Paşa hazretleriyle beynimizde münasib gibi mütala'a kılınmış ise de ol babda her ne vechile emr ü ferman-ı ihsan-ı nişan-ı hazret-i zıllullahi-i meali-i efza sadaka buyurulur ise mukteza-yı münişinin icrasına mübaderet olunacağı beyanıyla tezkere”

Bold yazılar iptal edilenleri göstermektedir.Belgenin kenarındaki çıkmalar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

1.5.1. Tahvil/Nişancı Kalemi

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve mevalî⁵⁷ ile bütün timar ve zeamet ashabının tayin, tevcih ve nakil muamele kayıtlarının tutulduğu kalemdir. Tahvil kaleminin şefi tahvil kisedârı idi. Bu kalemde tamamlanan muamele tahvil ve bu muameleye dayanarak sadır olan fermana tahvil hükmü denirdi. Tahvil muamelesi tamamlanınca buna dair bir vesika tertip olunur ve adı geçen vesikanın bir örneği tahvil kaleminde mevcut defterine geçirilip aslı divân kalemine gönderilir ve buna istinaden beratı yazılırdı.⁵⁸

1.5.2. Ruûs Kalemi

Sadrazam tarafından verilen ferman ve berat yerine geçen yazı, küçük memuriyet, vazife veya mültezimlere o işin tevcihini gösteren tayin ve tanzif vesikası olup küçük berat anlamında kullanılmıştır.

Ruûs kaleminde, Darüssaade Ağası nezaretinde olan vakıflar hariç, bütün vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazife sahiplerinin, devlet birimlerindeki hâcegân ve kisedârdan en küçük kâtime kadar bütün kâtiplerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar ve kale erlerinin, esnaf kethüdalarının, hazine ve evkaftan maaş alanların, belgeleri tanzim edilirdi.

Ruûs kalemine ait belgelerin üzerinde “*Ruûs tarafına kayd*”, “*Ruûs-ı Hümâyûn ita olunmak buyruldu*” şeklinde sadrazam buyruldukları ve “*İşbu ilâm Ruûs-ı Hümâyûn tarafına verildi*” ibareler de bulunur.⁵⁹

Ruûs kalemi XVI. yüzyılda henüz divân bürokrasisi içerisinde ayrı bir şube olmadığından, ruûs işlemlerine temel teşkil eden Divân-ı Hümâyûna ait ruûs defterleri nadir haller dışında bizzat reisülküttab tarafından tutulmaktaydı. Tesbit edilebilen en eskisi 953 tarihli defterlerde kaydı yazan kişiyi ifade etmek üzere “*Bu hakir, ahkar, kemter*” gibi tevazu içeren sıfatların kullanılmasında kayıtları tutan kişinin reisülküttab olduğu anlaşılmaktadır. Defterlerde kullanılan yazının ve bazen de stilin reisülküttab değişikliği ile birlikte değişmesi ruûs defterlerinin reisülküttab tarafından tutulduğunu göstermektedir (Meselâ 1000 M 1 tarihinde reisülküttab tayin edilen Musa Çelebi ruûs defterine bu tayini

⁵⁷ “Vilâyet kadılarına verilen isim olup, Devriye mevalisi, Mahreç mevalisi, Bilad-ı Hamse, Haremeyn, Galata, İstanbul kadıları olmak üzere altı sınıfı.”Bkz. Sertoğlu, s . 223,

⁵⁸ Sertoğlu, s . 328.

⁵⁹ Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri, s . 68.

“*Riyaset-i kâtiban-ı Divân.....bu hakir kullarına ferman olundu*” şeklinde işlemiştir.)⁶⁰

1005 S 11 tarihinde reisülküttab tayin edilen Okçu-zâde Şah Mehmed Çelebi tayinini “*bu hakir*” diye kaydettiği ruûs defterinde 167. Sayfadan itibaren her sayfada kaç tane ruûs varsa sayfanın sol alt köşesine “ // bu sahifede (x) madde kayd olunmuştur.//” 16 R 1005 günü azledilmesi üzerine bu stil son bulmuş, aynı gün yerine gelen Musa Çelebi de kendi tayinini “*bu hakir*” diye kaydetmiştir. Defterdeki yazı şeklinin değişmemesinden bütün kayıtların aynı şahıs tarafından tutulduğu anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyıldaki klâsik Ruûs Defterlerinin daha sonraki devamı olan Ruûs buyruldu defterlerinde reisülküttabın bu defterleri tuttuğuna dair rastlanan ifadeler XVII. hatta XVIII. yüzyılda benzer biçimde tesadüf edilmesi bu defterlerin kadro denetimindeki öneminden kaynaklanmakta olup, aynı zamanda emniyet tertibinin devamı niteliğinde idi. Sancağa çıkan şehzâdelerin yaptıkları tevcihatın defteri de, hemen hemen Divân-ı Hümâyûnun bürokratik yapısının küçük bir modeli şeklinde teşekkül etmiş divânlarında reisülküttablık hizmeti veren ve bu adla anılan şahıs tarafından tutulmaktaydı.⁶¹

1.5.3. Âmedî Kalemi

Reisülküttabın özel kalemi olan âmedî kaleminin şefi olan Âmedci, reisülküttabın sadrazama, sadrazamın da doğrudan doğruya padişaha yazacağı yazıların önemli olanlarını temize çeker, daha az önemli olanlarını ise bizzat sadrazam adına kaleme alırdı. Başlangıçta âmedcinin emrinde beş altı kâtip çalışırken zamanla bu kalemin önemi artınca memur sayısı da artarak altmışa kadar çıkmıştır. Âmedci reisülküttabın yabancı devletlerin temsilcileriyle yaptığı toplantılarda konuşma zabıtlarını tutardı. Divân-ı Hümâyûnda görülen işler Bâbîâlî'ye geçtikten sonra âmedci de sadrazamın yüksek memurları arasına girmiş ve haberleşmeler ve dış elçilerden gelen raporların kayıtlarını tutmak, şifrelerini çözmek ve bunlara cevap yazmak da görevleri arasına girmiştir.⁶²

Yalnız edebiyatta ve hat sanatında değil tarih, coğrafya, hukuk sahasında sivrilmiş olan Osmanlı müelliflerinden birçoğu kalemiyedendir. Reisülküttab mevkiine çıkanlardan, Müverrih Celal-zâde Mustafa, Hasan Bey-zâde, Raşid, Koca Hüseyin Efendi, Ramazan-zâde, Abdî, Vâsıf, Sarı Abdullah Efendi, Hamza Paşa, Okçu-zâde Mehmed, Mevkûfâtî

⁶⁰ BOA, Kamil Kepeci Tasnifi, nr . 1473.

⁶¹ Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttablık (XVIII. Yy.)*, İstanbul, 2001, s . 102,103,106,172.

⁶² Necati Aktaş, “Âmedci”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 12.

Mehmed, Nailî Abdullah Paşa ve Mehmed Ragıp Paşa'yı burada sayabiliriz. Ansiklopedik bilgilere ehemmiyet veren reisülküttapların kütüphane kurucuları arasında yer alması; Ragıp Paşa, Raşid Efendi, Mehmed Emin Vahid Paşa, Halet Efendi ve yine yenilik hareketlerinde öncü olmaları; Ragıp Paşa, Halil Hamid Paşa, Çelebi Mustafa Reşid, Ebubekir Ratib Efendi, Galip Paşa. İlk defa Avrupa dillerini öğrenerek, garplılaşmada ön ayak olmaları; Mahmud Raif Efendi, Canib Efendi ve nihayet Tanzimat devrini açan Koca Reşid Paşa ve arkadaşları gibi hepsi aklâmdan yetişmiş kalem erbabıdırılar.⁶³

Birçok reisülküttabın öne çıktıkları bir başka konu da hat sanatıdır. Osmanlı bürokrasisinin geliştirmiş olduğu , Babıalının teşekkülünden önceki zamanlarda tek başına, daha sonra onunla birlikte merkezi bürokrasinin görev alanı olan divân-ı Hümayûn'a izafeten "*Divânî*" adı verilen yazı stilinin gelişmesinde ve yerleşmesinde reisülküttablık yapmış bir çok kişinin payı vardır. Kâtiplikleri döneminde alışılmış yazı stillerine değişik sanat özellikleriyle ayrı yorumlar ekleyerek alt varyantlar kazandırmışlardır. Reisülküttaplar bu yönleri ile de Osmanlı hat sanatının zenginliğine büyük katkıda bulunmuşlardır. Meselâ: Ramazan-zâde Kadri Efendi *divânî* hattında, Numan Enis Efendi *nesih*, *rik'a* ve *divânî*de, Mehmet Ataullah Bey *divânî* ve *rik'a* cinsi yazılarda ustalık göstermişlerdir⁶⁴

Sadrazam Ragıp Paşa, devrinde konan kakım ve vaşak kürk yasağı ile ilgili buyrulduyu reisülküttab Recai Efendi kaleme almış, buyruldu Ragıp Paşa'nın hoşuna gittiği için "*sahh*" esnasında üzerinden çıkardığı samur kürkü Recai Efendi'ye giydirmiştir.⁶⁵

1.6. Şeyhülislâmlık

Osmanlı Devletinde sadrazamlık makamından sonra bütün yüksek makamların en üstünde yüksek bir makam vardır ki; o da "Meşihat-i İslâmiye" yüce makamıdır. Bu, din-i mübinin direği olan âlimlerin merci'idir.

Şer'i işler Osmanlı Devletinde "kaza" ve "ifta" unvanıyla esasen ikiye ayrılmıştır. İfta şer'i meselelerin tatbikatı; kaza, icraat ile uğraşır. Şer'i ilamların verilmesi kadılarına ve şer'-i şerife tatbikatı da müftülere verilmiştir. Bu sebepten her şehirde bir mahkeme ve bir

⁶³ İnalçık, s . 680.

⁶⁴ Ahıskalı, s . 52

⁶⁵ Mecmua, TTK, Ktp., nr . 70, vr. 90 b

de fetvahane açılmış, kadıların merci'i kazaskerler ve müftilerin merci'i de şeyhülislâmlar olmuştur.

Osmanlı Devleti teşkilâtında başlangıçta bir kazasker ve yarım asır sonra da bir müftü tayin edilmiştir. Bazı kazaskerler sadrazam dahi olmuştur.⁶⁶

Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlığın hangi tarihte kurulduğu kesin olmamakla beraber, II. Murad döneminde (1421-1451), Bursa'da müftülük görevini yürüten Molla Fenari (ö .1431) ile bu müessesenin başladığı kabul edilmektedir. Yavuz Sultan Selim devrinde (1512-1520) İstanbul müftülüğü yapan Zenbilli Ali Efendi (ö .1526) ile beraber meşihat makamının kurulduğu yolunda bir görüş bulunmaktadır. Fakat Kanunî Sultan Süleyman zamanında (1520-1566) meşihat makamında bulunan Ebussuud Efendi zamanında, bu makamın kurumsallaştığı kesinlik kazanmaktadır.

Şeyhülislâmlık, devlet teşrifatında, padişah ve sadrazamlardan sonra üçüncü sırada yer almasına rağmen, bazen ikisini de geçerek devletin en yetkili otoritesi konumuna gelebilmektedir.

Ebussuud Efendi devrine kadar, şeyhülislâmlığa getirilenler; Müderrislik, Mevleviyet kadılığı ve kadı askerlik yapanlar arasından seçildiği halde, bu dönemden itibaren Rumeli kazaskerliği yaparak, mazul sayılan ulemadan birinin tayini, kanûn şeklinde telakki edilmiştir.

Şeyhülislâmlar, Müftülenam (bütün insanların müftüsü) sıfatıyla anılmışlardır. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, Müslümanların yaşadığı şehirlerde müftülük görevini üstlenen ulemaya rastlanmıştır. Osmanlı Şeyhülislâmları da, devletin merkezi olan İstanbul'da en yüksek fetva makamını temsil etmekteydiler.

Şeyhülislâmların görevlerini genel olarak ikiye ayırabiliriz.

1- Başında bulunduğu dinî bürokrasinin yönetimiyle ilgili olanlar. Kadı, Müftü ve Müderrislerin atamaları ve terfileri

2- Dinî- Siyasî nitelikli olan fetva verme.⁶⁷

Önceleri fetva verme işleminin tüm safhalarında şeyhülislâm müessir olurken, sonraları bu işlem fetva eminlerinin başkanlığındaki büroya havale edildi. Buna göre fetva isteyen bir kişi, önce sorusunu bir pusûlaya yazarak, bu makamdaki, *müsevvid* denilen

⁶⁶ Süreyya, s . 1758

⁶⁷ Cemal Fedai, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Kurumu", *Osmanlı -Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, VI, 448 .

kâtiplere teslim ederdi. Ardından yine bu kurumdaki görevli *mübeyyiz*, verilecek cevabın taslağını hazırlayarak, fetva eminine verirdi. Genellikle *Ta'lik* hattıyla yazılan fetvalar, başta dua cümlesi, soru-cevap ve imzadan oluşurdu. İlmiye sınıfının önemli bir bölümü de kadılıktı.⁶⁸

Osmanlı Devletinin yargı organı olan şer'i mahkemeler, kadı ve hakimlere, defter tutma usûlünde sıkı müeyyideler getirerek ve bunların titizlikle korunmasını emrederek bünyelerinde büyük defter serileri ve arşivler vücuda getirmişlerdir. Şer'iyye mahkemeleri yazılı muameleleri standart bir hale getirmişlerdir. Yazı dili ilk dönemlerde Arapça ve Türkçe karışıktır.⁶⁹ Şer'i sicil kayıtlarında, genel olarak, Yazı çeşidi itibariyle *dîvânî kırması* kullanılmıştır.

Osmanlı şehirlerinin yönetimi ve yargı görevi ilmiye sınıfından olan kadılara bırakılmıştır. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı, belirli bir süre için⁷⁰, tayin edildiği bölgede, yargının, kolluk işlerinin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusu idi. Kadı, aynı zamanda güvenlik âmiri ve vakıfların denetleyicisiydi. Kadılar derece itibariyle iki gruba ayrılır.

a- Mevleviyet (Büyük kadılıklar)

Rumeli ve Anadolu Kazaskerlikleri, İstanbul, Haremeyn, Bilad-ı Hamse, Mahrec Mevleviyeti, Devriye Mevleviyeti ve Paye-i Mücerrede sahipleri

b- Kaza Kadılıkları

Kaza kadıları, askeri olmayan, şer'î ve hukukî hususlardan sorumluydu.⁷¹

1.6.1 Şeyhülislâmlar⁷²

II. Murad devri

Molla Şemsüddin-i Fenari (1424), Molla Yegân (1431), Molla Fahreddin-i Acemî. (1436),

II. Mehmed devri

⁶⁸ Murat Akgündüz, "Klâsik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtında Şeyhülislâmlık", *Türkler -Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, IX, 851-852.

⁶⁹ Hasan Akdağ, *Kassam Defteri (Havass-ı Refia Mahkemesi 272 numaralı)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. III.

⁷⁰ "Bir kadı'nın bir yerdeki görev süresi 20 ayı geçmezdi. Bunun sebebi, terfî imkânlarının tıkanmaması ve ahali ile yakınlık kurmasını önlemektir.", Bkz. İlhan Şahin, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilâtının Özellikleri", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, 1997, s. 245.

⁷¹ İlhan Yerlikaya, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı-Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, VI, 130, 131

⁷² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, 109-152.

Molla Hüsrev (1460), Molla Fahreddin-i Acemî. (1436), Molla Gürani (1480)

II. Bayezid devri

Molla Abdülkerim (1488), Alaeddin Arabî (1495), Hamidüddin Molla (1496), Molla Gürani (1480), Zenbilli Ali Efendi (1503)

I. Selim devri

Zenbilli Ali Efendi (1503)

I. Süleyman devri

Zenbilli Ali Efendi (1503) Kemal Paşa-zâde Şemsüddin Ahmed (1525), Sadullah Çelebi (1534), Çivi-zâde Muhyiddin Efendi (1539), Abdülkadir Efendi (1542), Fenarî-zâde Muhyeddin Efendi (1543), Ebussuud Efendi (1545)

II. Selim devri

Ebussuud Efendi (1545), Hamid Efendi (1574)

III. Murad devri

Hamid Efendi (1574), Kadı-zâde Ahmed Şemseddin Efendi (1577), Malul-zâde Mehmed Efendi (1580), Çivi-zâde Mehmed Efendi (1582) (*Hüsn-i hatt-ı sülüs ve neshi Şeyh Hamdullah silsilesinden üstadın birinden temeşşuk ile suret verip hüsn-i hatta malik olmuştur.*⁷³), Abdülkadir Şeyhî Efendi (1587) Bostan-zâde Mehmed Efendi (1589), Zekeriya Efendi (1592) (*Hüsn-i hatt-ı ta'likde kudreti Tarih-i Temimî'de iş'ar kılınmıştır.*⁷⁴), Bostan-zâde Mehmed Efendi (1593) ikinci defa

III. Mehmed devri

Bostan-zâde Mehmed Efendi (1593) ikinci defa Hoca Mehmed Saadeddin Efendi (1598) (*aynı zamanda hattattır. Hüsn-i hatt-ı sülüs ve nesih ve ta'likde dahi müşar-ı bi'l-benan ve mahir idi.*⁷⁵), Sunullah Efendi (1599), Hoca Saadeddin-zâde Mehmed Çelebi (1601), Sunullah Efendi (1603) ikinci defa, Ebul-Meyamin Mustafa Efendi (1603)

I. Ahmed devri

Ebul-Meyamin Mustafa Efendi (1603), Sunullah Efendi (1604) üçüncü defa, Ebul-Meyamin Mustafa Efendi (1606) ikinci defa, Sunullah Efendi (1606) dördüncü defa, Hoca Saadeddin-zâde Mehmed Çelebi (1608) ikinci meşihati, Hoca Saadeddin-zâde Es'ad Efendi (1615) (*Hüsn-i hatt-ı sülüs ve neshi Tac-zâde Mehmed Efendi'den yazmışlardır.*⁷⁶)

⁷³ Müstakim-zâde, s. 444.

⁷⁴ Müstakim-zâde, s. 662.

⁷⁵ Müstakim-zâde, s. 399

⁷⁶ Müstakim-zâde, s. 445

I. Mustafa devri

Hoca Saadeddin-zâde Es'ad Efendi (1615) (*Hüsn-i hatt-ı sülûs ve neshi Tac-zâde Mehmed Efendi'den yazmışlardır.*⁷⁷)

II. Osman devri

Hoca Saadeddin-zâde Es'ad Efendi (1615) (*Hüsn-i hatt-ı sülûs ve neshi Tac-zâde Mehmed Efendi'den yazmışlardır.*⁷⁸)

I. Mustafa devri

Zekeriya-zâde Yahya Efendi (1622) (*Babası dahi şeyhülislâmdır. Hüsn-i hattı anlardan görmüşlerdir.*⁷⁹)

IV. Murad devri

Zekeriya-zâde Yahya Efendi (1622) (*Babası dahi şeyhülislâmdır. Hüsn-i hattı anlardan görmüşlerdir.*⁸⁰), Hoca Saadeddin-zâde Es'ad Efendi (1623) ikinci meşihati Zekeriya-zâde Yahya Efendi (1625) ikinci meşihati, Ahi-zâde Hüseyin Efendi (1623), Zekeriya-zâde Yahya Efendi (1634) üçüncü meşihati

Sultan İbrahim devri

Zekeriya-zâde Yahya Efendi (1634) üçüncü meşihati, Ebu Said Mehmed Efendi (1644), Muid Ahmed Efendi (1646), Hacı Abdürrahim Efendi (1647)

IV. Mehmed devri

Hacı Abdürrahim Efendi (1647), Hoca Saadeddin Efendi torunu Bahaî Mehmed Efendi (1649) (*Hüsn-i hatt-ı ta'liki Derviş Abdi merhumdan görmüşdür.*⁸¹), Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi (1651), Ebu Said Mehmed Efendi (1651) ikinci meşihati, Hoca Saadeddin Efendi torunu Bahaî Mehmed Efendi (1652) ikinci meşihati, Ebu Said Mehmed Efendi (1654) üçüncü meşihati, Abdürrahman Efendi (1655) (*Ta'lik hattında mahir olduğundan bahsedilir. Hüsn-i hatt-ı ta'likde parmakla gösterilirdi.*⁸²), Memik-zâde Mustafa Efendi (1656), Hoca-zâde Mes'ud Efendi (1656), Hanefî Mehmed Efendi (1656), Balî-zâde Mustafa Efendi (1656), Bolevî Mustafa Efendi (1657) Esirî Mehmed Efendi (1659), Sun'î-zâde Mehmed Emin Efendi (1662), Minkârî-zâde Yahya Efendi (1662), Çatalcalı Ali Efendi (1674), Ankaravî Mehmed Emin Efendi (1686), Debbağ-zâde

⁷⁷ Müstakim-zâde, s. 445

⁷⁸ Müstakim-zâde, s. 445

⁷⁹ Müstakim-zâde, s. 752

⁸⁰ Müstakim-zâde, s. 752

⁸¹ Müstakim-zâde, s. 709

⁸² Müstakim-zâde, s. 673

Mehmed Emin Efendi (1687)

II. Süleyman devri

Debbağ-zâde Mehmed Emin Efendi (1687), Seyyid Feyzullah Efendi (1688), Debbağ-zâde Mehmed Emin Efendi (1688) ikinci meşihati, Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi (1690)

II. Ahmed devri

Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi (1690), Çatalcalı Ali Efendi (1692) ikinci meşihati, Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi (1692), Sadık Mehmed Efendi (1694)

II. Mustafa devri

Sadık Mehmed Efendi (1694), İmam Mehmed Efendi (1695), Seyyid Feyzullah Efendi (1695) (*Hüsn-i hatt-ı sülûs ve neshi Suyolcu-zâde Mustafa Efendi'den telemmüz eylemiştir.*⁸³), Yekçeşm Hüseyin Efendi (1703)

III. Ahmed devri

Yekçeşm Hüseyin Efendi (1703), İmam Mehmed Efendi (1703) ikinci meşihati, Paşmakçı-zâde Seyyid Ali Efendi (1704), Sadık Mehmed Efendi (1707) ikinci meşihati, Ebe-zâde Abdullah Efendi (1708), Paşmakçı-zâde Seyyid Ali Efendi (1710), Ebe-zâde Abdullah Efendi (1712), Mehmed Ataullah Efendi (1713), İmam Mahmud Efendi (1713), Mirza Mustafa Efendi (1714), Abdürrahim Efendi (1715), Ebu İshak İsmail Efendi (1716), Yenişehirli Abdullah Efendi (1718), Mirza-zâde Mehmed Efendi (1730)

I. Mahmud devri

Mirza-zâde Mehmed Efendi (1730), Paşmakçı-zâde Abdullah Efendi (1731), Ebulhayr Ahmed Efendi (1732), Ebu İshak-zâde İshak Efendi (1733) (*Hüsn-i hatt-ı ta'liki Arif Efendi'den tahsil edenlerdendir.*⁸⁴), Dürrî Mehmed Efendi (1734), Seyyid Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi (1736), Sahib Efendi (1745), Hayatî-zâde Mehmed Emin Efendi (1746), Zeynelabidin Efendi (1746), Ebu İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi (1748), Kara Halil-zâde Said Efendi (1749), Seyyid Murtaza Efendi (1750)

III. Osman devri

Seyyid Murtaza Efendi (1750), Vassaf Abdullah Efendi (1755) (*Aynı zamanda hattattır. Siyahi Ahmed Efendi'den ta'liki temeşşuk eylemiştir*⁸⁵), Damad-zâde Feyzullah

⁸³ Müstakim-zâde, s. 359

⁸⁴ Müstakim-zâde, s. 649

⁸⁵ Müstakim-zâde, s. 680

Efendi (1755), Dürri-zâde Mustafa Efendi (1756), Damad-zâde Feyzullah Efendi (1757) ikinci meşihati

III. Mustafa devri

Damad-zâde Feyzullah Efendi (1757) ikinci meşihati, Mehmed Salih Efendi (1758), Çelebi-zâde İsmail Asım Efendi (1759) (*Şikest ta'likda Arif Efendi'den temeşşuk*⁸⁶ etmiştir.), Hacı Veliyüddin Efendi (1760) (*Durmuş-zâde Ahmed Efendi'den tahsil-i hüsn-i hatt-ı ta'lika taalluk ve tefevvuk eylemiştir. Bilhassa kamış kalem tabir olunan celî hatla yegâne-i bi-bahane idi .Orta cami mukabilinde sadr-ı esbak Damad İbrahim Paşanın bina ve icra eylediği çeşmelerin tarihi ve Nuh Efendi-zâde sadrazam Ali Paşa'nın cami-i cedidi ittisalinde sebil ve çeşmesinde ve cami havlısının iki bablarında vaki tarihleri ve sair asar-ı kalemi vardır.*⁸⁷), Ebubekir-zâde Ahmed Efendi (1761), Dürri-zâde Mustafa Efendi (1762) ikinci meşihati, Hacı Veliyüddin Efendi (1767) ikinci meşihati, Osman Sahib Efendi (1768) (*Hüsn-i hatt-ı ta'likde heveskâr ve ser-etıbbâ-i sultanî Kâtib-zâde Mehmed Refi' Efendiden taallüm ile istifade etti.*⁸⁸), Mirza-zâde Said Efendi (1770), Mehmed Şerif Efendi (1773)

I. Abdülhamid devri

Mehmed Şerif Efendi (1773), Dürri-zâde Mustafa Efendi (1774) üçüncü meşihati, İvaz Paşa-zâde İbrahim Bey (1774), Mehmed Emin Efendi (1775) (*Hüsn-i Hatt-ı ta'liki Fındık-zâde İbrahim Efendi'den taallüm ve temeşşuk ve zeyl-i icazetine taalluk eylemiştir.*⁸⁹), Vassaf-zâde Mehmed Es'ad Efendi (1776) (*Hüsn-i hatt-ı ta'likda sadr-ı rum reisü'l-etıbbâ-i devlet-i aliyye Kâtib-zâde Mehmed Refi' Efendi'den temeşşuk ve icazetleri tahakkuk eylemiştir.*⁹⁰), Es'ad-zâde Mehmed Şerif Efendi (1778), İbrahim Efendi (1782), Mehmed Ataullah Efendi (1783), İvaz Paşa-zâde İbrahim Bey (1785) ikinci meşihati, Arap-zâde Ataullah Efendi (1785), Seyyid Mehmed Arif Efendi (1785), Müfti-zâde Ahmed Efendi (1786), Mekkî Mehmed Efendi (1787), Seyyid Kâmil Efendi (1788),

III. Selim devri

Seyyid Kâmil Efendi (1788), Es'ad-zâde Mehmed Şerif Efendi (1789) ikinci meşihati, Hamidî-zâde Mustafa Efendi (1789), Tevfik Efendi (1791), Mekkî Mehmed Efendi (1791) ikinci meşihati, Seyyid Mehmed Arif Efendi (1792), Aşir Efendi (1798),

⁸⁶ Müstakim-zâde, s. 651

⁸⁷ Müstakim-zâde, s. 750

⁸⁸ Müstakim-zâde, s. 684

⁸⁹ Müstakim-zâde, s. 706

Ömer Hulusi Efendi (1800), Ahmed Es'ad Efendi (1803), Şerif-zâde Mehmed Ataullah Efendi (1806)

IV. Mustafa devri

Şerif-zâde Mehmed Ataullah Efendi (1806) Ömer Hulusi Efendi (1807) ikinci meşihati, Şerif-zâde Mehmed Ataullah Efendi (1807), Arap-zâde Mehmed Arif Efendi (1808)

II. Mahmud devri

Arap-zâde Mehmed Arif Efendi (1808), Ahmed Es'ad Efendi (1808) ikinci meşihati, Seyyid Abdullah Efendi (1808), Ömer Hulusi Efendi (1810) üçüncü meşihati, Seyyid Abdullah Efendi (1812) ikinci meşihati, Seyyid Mehmed Zeynelabidin Efendi (1815), Mekkî-zâde Mustafa Asım Efendi (1818), Halil Efendi (1819), Yasinci-zâde Abdülvehhab Efendi (1821), Sıdkı-zâde Ahmed Reşid Efendi (1822), Mekkî-zâde Mustafa Asım Efendi (1823) ikinci meşihati, Kadı-zâde Mehmed Tahir Efendi (1825), Yasinci-zâde Abdülvehhab Efendi (1828) ikinci meşihati, Mekkî-zâde Mustafa Asım Efendi (1833) üçüncü meşihati

Abdülmecid devri

Mekkî-zâde Mustafa Asım Efendi (1833) üçüncü meşihati, Arif Hikmet Bey (1846)

Şeyhülislâmlar, ilmiye sınıfından olmaları ve hüsn-i hatla daha çok meşgul olmaları hasebiyle bir kısmı hattattır. Kadı asker Mustafa İzzet Efendi ilmiye sınıfının en meşhur hattatlarından.

1.7. Defterdârlık

Osmanlılarda genel olarak diğer devlet müesseseleri gibi defterdârlık da daha önceki Türk ve İslâm devletlerinin müessese ve teşkilâtlarına dayanmaktadır. Devlet maliyesinin başı ve padişah hazinesinin yöneticisi olarak XIV. yüzyılda kurumlaşarak merkez örgütünde yer almaya başlayan Defterdâr, İlhanlı kökenlidir.⁹⁰ Osmanlılar, devletin malî işlerinde birinci derecede sorumlu olan şahsa defterdâr demişlerdir. Osmanlı Devlet teşkilâtında defterdârlığın XIV. Yüzyılda kurulduğu söylenebilir. Başlangıçta sadece bir defterdâr varken devletin büyüyüp gelişmesiyle birlikte malî işlerin çoğalması defterdâr sayısının artırılmasını gerektirmiştir. Önceleri; Rumeli ve Anadolu olmak üzere ikiye

⁹⁰ Müstakim-zâde, s. 711

⁹¹ Şükrü Karatepe, "Osmanlılar'da Devlet Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, I, 105.

çıkarılmış daha sonra da bunlara Halep defterdârlığı ve diğerleri eklenmiştir.⁹²

“Kanun-nâme-i Al-i Osman”da “Başdefterdâr cümle malımın ve cümle malım defterdârları malik-i vekillleridir. *Ye cümle küttabın azl ve nasbı anlara mufavvazdır.... malıma müteallik olan ahkâm defterdârım buyruldu* ile yazalar.”⁹³ Defterdârlığa üç payeden çıkarlar. *Evvelâ Defteremini ve Şehremini defterdâr olmak kanunumdur. Üç yüz akçe kadı defterdâr olmak kanunumdur. Reisülküttab, riayet olunursa defterdâr olmak kanunumdur.* (Bu hiyerarşik atanmaya örnek olarak,...*Nailî Paşa (tayini 1747), Hâcegân-ı divânî manasibında teşrifatî ve beylikçiliği cem’ ve sonra reis ve defterdâr ve sadrazam olup...*⁹⁴, gösterilebilir.) Ancak bilahere her şey gibi bu ahval dahi bozulmuş, yeniçeri ağalığından defterdâr yapılmak veya diğer manasib ehlinde defterdâr nasb edilmek gibi garibeler görülmüştür.

Başdefterdâr kendi evinde divân eder ve maliyeye müteallik davaları dinler ve maliye tarafından ahkâm verir ve ahkâmın zahrına kuyruklu imza⁹⁵ çekerdi.⁹⁶ Muameleli evrak üzerindeki defterdâr imzaları ise kuyruksuz olurdu. Maliyeden yazılan ferman ve beratların arkasına kanuna göre her üç defterdârın imza atması gerekliydi fiilen bir ile üç arasında değişen ve kâğıdın ön yüz kısmının ters istikametinde konulan bu imzalar XVII. Yüz yıl ortalarına kadar yan yana olup, başdefterdârın kâğıdın orta yerinde bulunur, diğerleri sola kayardı.

Sultan İbrahim devrinden itibaren kuyruklu imza atma hakkı sadece başdefterdâra tanındıktan sonra ferman ve beratların arkalarındaki imzaların sayısı ve yerleri de değişmiş, biri kâğıdın üst kenarına yakın olmak üzere alt alta atılan iki imzadan başdefterdâra ait olan alttakine kuyruk olmuştur.

Defterdârın idaresi altındaki bürolar birer kalem şefinin başkanlığında olmak üzere; *muhassebe, mukataa, mevkûfat, varidat, kıla’ tezkireciliği ve tezkire-i ahkâm* kalemleri olmak üzere bölümlere ayrılmıştı. Her biri maliyenin ayrı bir bölümüyle uğraşan otuzdan fazla kaleme ayrılmış ve her kalem dairesinde *hace* denilen müdür ve *halife*

⁹² Mübahat, Kütükoğlu, “Defterdâr”, *DİA*, IX, 95.

⁹³ Mehmed Arif, “Kanunnâme-i Al-i Osman”, *TOEM*, c. XV (1 Ağustos 1328), s. 16.

⁹⁴ Şemdanî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür’it-Tevarih*, (Haz. Münir Aktepe), İstanbul, 1976, II, 23.

⁹⁵ “Defterdârların iki imzasından biri olup maliyeden yazılan hüküm ve fermanların arkasına ve sadaret makamından gayrı yerlere yazılan tezkerelerin altına konurdu. İmzanın ucu aşağıya doğru uzunca çekildiği için böyle anılırdı”, Bkz. Sertoğlu, s. 194,

⁹⁶ *TTEM*, No: 16 (1 Temmuz 1926), s. 237-238.

denilen müdür yardımcıları ile *kâtip* ve *şakirdler* vardı.⁹⁷
 Defterdârlar has tevcihlerinde *imza hakkı* adıyla binde bir oranında ve kâtipleri de *kitabî hak* diye pay alırlardı.⁹⁸

Defterhane personeli hakkında aşağıdaki belge dikkate şayandır.

Belge No: 2

BOA. AE . 1. AHMED No: 371

"Dergâh-ı muallâya ve bargâh-ı âlâya lâ-zâle âliyen arz-ı bende-i bî-riya budur ki Defter-i Hakanî kâtiplerinden kâtib Ali fevt olup gedüğü mahlûl olmağın bilfiil südde-i Saadet'te Hızane-i Âmirenin Anadolu canibi Defterdârı olan Yahya dâme-ulüvvühunun oğlu işbu vaki-i ruk'a-yı ubudiyyet Osman kulları ehl-i kalem ve sahib-i rakam olmağın zikrolunan kitabî gedüğü müşarun-ileyh kullarına sadaka ve inayet buyurulmak ricasına der-i Devlet-medara arzolundu. Baki ferman der-Adlindir.

Bende Ahmed Emin-i Defter-i Hakanî

Haliya

Defteremini kullarının arzıdır.

Defteri Hakanî kâtiplerinden Kâtib Ali fevt olup gedüğü mahlûl olup hâlâ Anadolu Defterdârı Yahya kullarının sulbî oğlu Osman kulları ehl-i kalem⁹⁹ ve fenn-i kitabî mahir kullarıdır deyu kitâbet-i mezbûre mezkûr kullarına sadaka buyurulmak ricasına arz eder. Emr ü ferman devletlü Padişahımındır. Fi Gurre-i L sene 1114

Verdim.

⁹⁷ Meydan Larousse, "Defterdâr" md. III, 442.

⁹⁸ Kütükoğlu, "Defterdâr", DİA, IX, 96.

⁹⁹ "Yazı işleriyle uğraşan". Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s. 209.

(99)

دفتر امینی قوللرینک عرضی
 بکاتب علی فوت اولوب کدی محلول اولوب
 دفتر داری یحیی قوللرینک صلی اوغلی عثمان قوللر
 ماهر قوللری در دیو کاتب فرموده مذکور
 صدق بیورلیق رجاسته عرض ایدر امروفرمان دوللو پادشاهکه

عنه (م ۱۴)

درگاه املا و بایرگاه اعلیٰ لادله عالی عرض نبی و دیو بود که دفتر قاضی کاتبه عالی فوت
 اولوب کدی محلول اولغین بالعمین و سفینه فرزند عان کاتبه عالی و دفتر داری اوله
 یحیی و علی کدی اولغین بالعمین و سفینه فرزند عان کاتبه عالی و دفتر داری اوله
 اوله کاتبه کدی مایلیم عثمان قوللری و سفینه فرزند عان کاتبه عالی و دفتر داری اوله
 بایرگاه و بایرگاه

1.7.1 Defterdârlar¹⁰⁰

Fatih Sultan Mehmed devri

Sinan Bey, Fenarî-zâde Ahmed Çelebi (1474), Nureddin Hamza ibni Ali Efendi (1479).

II. Bayezid devri

Feylesof-zâde Ahmed Çelebi (1482), İsa Fakih (1485), Nureddin Hamza ibni Ali Efendi (1486), Cendereci-zâde Çandarlı Şemsüddin (1492), Nureddin Hamza İbni Ali Efendi (1494), Ahmed Çelebi (1499), Hüseyin Çelebi (1501), Tâcî Bey (1502), Nureddin Hamza ibni Ali Efendi (1502), Cezerî-zâde Koca Kasım Çelebi (1504), Hüsameddin Çelebi, Pirî Mehmed Çelebi (1511) Şemsi Bey (1514), İskender Çelebi (1516), Çömlekçi-zâde Kemaleddin Çelebi (1517), Hoca-zâde Mehmed Çelebi (1518), Abdülkerim-zâde Abdülvehhab Hayalî Çelebi (1519) Cezerî-zâde Koca Kasım Çelebi.

I. Selim devri

Ahmed Çelebi (?), Pirî Mehmed Çelebi (1511) Şemsi Bey (1514), İskender Çelebi (1516), Çömlekçi-zâde Kemaleddin Çelebi (1517), Hoca-zâde Mehmed Çelebi (1518), Abdülkerim-zâde Abdülvehhab Hayalî Çelebi (1519) Cezerî-zâde Koca Kasım Çelebi.

I. Süleyman devri

Ahmed Çelebi (?), Mehmed Çelebi (1521), Abdüsselam Çelebi (1524), İskender Çelebi (1525), Mustafa Çelebi (1534), Ramazan-zâde Yeşilce Mehmed Çelebi (1536), Nazlı Mahmud Çelebi (1537), İbrahim Çelebi (1542), Nazlı Mahmud Çelebi (1544) ikinci defa (*Aynı zamanda hattat olan Mahmut Çelebi, meşhur Hattat Şeyh Hamdullah'ın talebesidir*¹⁰¹), Sinan Çelebi (1546), Çivi-zâde Abdullah Çelebi (1548), Lütî Bey Çelebi (1553), Hasan Çelebi (1555) Muhtab-zâde Ahmed Çelebi (1556), Eğri Abdî-zâde Mehmed Çelebi (1557), Baba Nakkaş-zâde Derviş Çelebi (1561), Murad Çelebi (1561).

II. Selim devri

Murad Çelebi (1561), Ebulfazl Mehmed Çelebi (1566) Baba Nakkaş-zâde Derviş Çelebi (1569), Lâlezâr Mehmed Çelebi (1573)

III. Murad devri

¹⁰⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, 239-310.

¹⁰¹ "Yaptırdığı caminin son cemaat yerinden harime açılan cümle kapısı kemeri üzerindeki üç beyitlik Arapça manzum tarih bizzat Onun hattıyladır. Bânisi aynı zamana hattat olduğu için caminin minare âlemi bir hokkanın içindeki kalem şeklinde yapılmış, fakat zamanla kalem düşüp kaybolmuş ve 22 Mayıs 1766 zelzelesinde harab olan cami tâmir edilirken kalem de yeniden yerine konulmuştur." Bkz. Semavî Eyice,

Lâlezâr Mehmed Çelebi (1573), Kara Üveys Çelebi (1575) Lâlezâr Mehmed Çelebi (1578), Kara Üveys Çelebi (1581), Okçu-zâde Mehmed Paşa (1582), Hacı İbrahim Efendi (1582) Mahmud Efendi (1583) Husrev Bey (1585), Burhaneddin Efendi (1585), Kara Üveys Paşa (1586), Ramazan Efendi (1587), Hacı İbrahim Efendi (1587), Ramazan Efendi (1588), Mahmud Efendi (1588), Şerif Emir Mehmed Efendi (1589), Hacı İbrahim Efendi (1593), Nuh Paşa (1594)

III. Mehmed devri

Nuh Paşa (1594), Baş Hasan Efendi (1595), Şerif Emir Mehmed Efendi (1595), Mahmud Efendi (1595) (*Hattatlığından da bahsedilir*¹⁰²), Hacı İbrahim Paşa (1596), Ali Çavuş Efendi (1596), Tophaneli Mahmud Efendi (1597), Ali Çavuş Efendi (1597) ikinci defa, Tophaneli Mahmud Efendi (1597) ikinci defa, Tezkireci-zâde Mahmud Paşa (1598), Burhaneddin Paşa (1599), Tophaneli Mahmud Efendi (1600) üçüncü defa

I. Ahmed devri

Tophaneli Mahmud Efendi (1600) üçüncü defa, Musa Çelebi-zâde Mehmed Paşa (1603), Hafız Mahmud Efendi (1604), Tophaneli Mahmud Efendi (1605) dördüncü defa, Etmekçi-zâde Ahmed Paşa (1606), Lonka-zâde Mustafa Efendi (1613), Abdalbaki Paşa (1614) Lonka-zâde Mustafa Efendi (1615), Rizeli Hasan Paşa (1617), Yahnıkanan Abdülkerim Paşa (1618),

I. Mustafa devri

Rizeli Hasan Paşa (1617), Yahnıkanan Abdülkerim Paşa (1618),

II. Osman devri

Rizeli Hasan Paşa (1617), Yahnıkanan Abdülkerim Paşa (1618),

Kalavun Yusuf Paşa (1619), Rizeli Hasan Paşa (1620) ikinci defa, Abdalbaki Paşa (1621) ikinci defa,

I. Mustafa devri (ikinci saltanatı)

Rizeli Hasan Paşa (1622) üçüncü defa,

IV. Murad devri

Rizeli Hasan Paşa (1622) üçüncü defa, Abdalbaki Paşa (1624), Yahnıkanan Abdülkerim Paşa (1625) ikinci defa, Ebubekir Paşa (1625), Ömer Paşa (1625), Ebubekir Paşa (1626) ikinci defa, Sofla Mustafa Paşa (1629), Hüseyin Efendi (1632), Prevezeli

“Defterdâr Camii ve Türbesi”, DİA, IX, 97.

¹⁰² Danişmend, s . 258.

Mustafa Paşa (1632), Mostarlı İbrahim Paşa (1633), Sofu Mehmed Paşa (1636), Defterdâr-zâde İbrahim Paşa (1639)

Sultan İbrahim devri;

Defterdâr-zâde İbrahim Paşa (1639), Sofu Mehmed Paşa (1641) ikinci defa, Hacı Hasan Efendi (1643), Sofu Mehmed Paşa (1644) üçüncü defa, Salih Paşa (1644), Kapucubaşı Musa Paşa (1645), Hezarpare Ahmed Paşa (1647), Halıcıoğlu Mehmed Paşa (1647), Köse İsmail Paşa (1648)

IV. Mehmed devri;

Köse İsmail Paşa (1648), Hezarpare biraderi İbrahim Paşa (1649), Zurnazen Mustafa Paşa (1650), Emir Mustafa Paşa (1650), Halıcıoğlu Mehmed Paşa (1651), Sarı Ali Paşa (1651), Hezarpare biraderi İbrahim Paşa (1652), Emir Mustafa Şerif Paşa (1652), Zurnazen Mustafa Paşa (1652) ikinci defa, Morali Mustafa Paşa (1653), Klavuz Ali Paşa (1655), Sofu Mehmed Paşa (1655) Halıcıoğlu Mehmed Paşa (1655) üçüncü defa, Karagöz Mehmed Paşa (1656), Defterdâr-zâde Mehmed Paşa (1656), Sarı Ali Paşa (1656) ikinci defa, Mehmed Paşa (1656), Divrikli Mehmed Paşa (1656), Melek İbrahim Paşa (1656), Hüseyin Paşa (1661), Cebeci Ahmed Paşa (1662), Mehmed Muhlis Paşa (1675), Hacı Hasan Efendi (1677), Mahmud Efendi (1683), Divrikli Mehmed Paşa (1683), Kınıcı Ali Paşa (1685), Emir Mustafa Paşa (1687), Doğancı Hüseyin Paşa (1687)

II. Süleyman devri;

Doğancı Hüseyin Paşa (1687), Ramazan Efendi (1688), Mehmed Paşa (1688), Sürmeli Ali Paşa (1688), Yusuf Efendi (1690), İsmail Paşa (1690)

II. Ahmed devri;

İsmail Paşa (1690), Kılıç Ali Paşa (1691), Canib Ahmed Efendi (1692), Ali Paşa (1693), İsmail Paşa (1693) ikinci defa, Halil Paşa (1694)

II. Mustafa devri;

Halil Paşa (1694), Canib Ahmed Efendi (1695) ikinci defa, Halil Paşa (1695) ikinci defa, Sarı Mustafa Paşa (1698), Canib Ahmed Efendi (1700) üçüncü defa, Muhsin-zâde Mehmed Paşa (1701), Sarı Mustafa Paşa (1702) ikinci defa, Sarı Mehmed Paşa (1703)

III. Ahmed devri;

Sarı Mehmed Paşa (1703), Hasan Paşa (1703), Sarı Mehmed Paşa (1703) ikinci defa, İsmail Efendi (1705), Sarı Mehmed Paşa (1705) üçüncü defa, Seyyid Yahya Efendi (1706), Damad Mehmed Paşa (1706), Sarı Mehmed Paşa (1708) dördüncü defa, Damad

Mehmed Paşa (1709) ikinci defa, Sarı Mehmed Paşa (1712) beşinci defa, Damad Mehmed Paşa (1712) üçüncü defa, Sarı Mustafa Paşa (1713) üçüncü defa, Kayserili Osman Efendi (1714), Sarı Mehmed Paşa (1714) altıncı defa, Damad Mehmed Paşa (1717) dördüncü defa, Kayserili Osman Efendi (1717) ikinci defa, Hacı Mustafa Efendi (1717) (*Hüseyn Hablî'den hüsn-i hatt-ı sülûs ve nesih dahi kârinü'l-huşûl olup...*¹⁰³), Türk İbrahim Efendi (1719), İzzet Ali Paşa (1728)

I. Mahmud devri

İzzet Ali Paşa (1728), Üçanbarlı Mehmed Efendi (1732), Canibî Ali Efendi (1732), Hacı İbrahim Efendi (1733), Hacı Halil Efendi (1734), Hacı İbrahim Efendi (1735) ikinci defa, Hacı Halil Efendi (1736), Atıf Mustafa Efendi (1737), Hacı Yusuf Efendi (1738), Atıf Mustafa Efendi (1739) ikinci defa, Hacı Yusuf Efendi (1741), Atıf Mustafa Efendi (1742) üçüncü defa, Canibî Ali Efendi (1742) ikinci defa, Hacı Sadullah Efendi (1743), Hacı Yusuf Efendi (1743) üçüncü defa, Behcet Mehmed Paşa (1746), Seyyid Memiş Efendi (1749), Behcet Mehmed Paşa (1750) ikinci defa, Kâmil Ahmed Efendi (1750), Halimî Mustafa Paşa (1751), Nailî Abdullah Paşa (1753)

III. Osman devri

Nailî Abdullah Paşa (1753), Behcet Mehmed Paşa (1755) üçüncü defa, Halimî Mustafa Paşa (1755), Hacı Ahmed Paşa (1755), Seyyid Memiş Efendi (1756), Hacı Ahmed Paşa (1757)

III. Mustafa devri

Hacı Ahmed Paşa (1757), Halimî Mustafa Paşa (1758) üçüncü defa, İbrahim Sarım Paşa (1759), Hacı Ahmed Paşa (1760) üçüncü defa, Mustafa Nailî Bey (1761), Hacı Abdi Efendi (1761), Rakım Mehmed Paşa (1763), Kâşif Mehmed Emin Efendi (1764), Avni Mehmed Efendi (1764), İbrahim Sarım Paşa (1766) ikinci defa, Ömer Vahid Efendi (1769), İbrahim Hıfzı Efendi (1769), İsmetî Ali Efendi (1771), Hacı İsmail Efendi, Derviş Mehmed Paşa (1772)

I. Abdülhamid devri

Derviş Mehmed Paşa (1772), Ömer Vahid Efendi (1774) ikinci defa, Derviş Mehmed Paşa (1772) ikinci defa, Recaî Mehmed Emin Efendi (1775), Peykî Hasan Efendi (1776), Seyyid Mustafa Paşa (1778), Peykî Hasan Efendi (1781) ikinci defa, Seyyid

¹⁰³ Müstakim-zâde, s . 526.

Mustafa Paşa (1782), Seyyid Feyzullah Efendi (1782), Ahmed Nazif Efendi (1784) Süleyman Fevzi Paşa (1785), Süleyman Raşid Efendi (1785) Peykî Hasan Efendi (1786) üçüncü defa, Ahmed Nazif Efendi (1786), Süleyman Raşid Efendi (1787) ikinci defa

III. Selim devri

Süleyman Raşid Efendi (1787) ikinci defa Seyyid Feyzullah Efendi (1789) ikinci defa, Ali Raik Efendi (1790), Mehmed Şerif Paşa (1790) Hacı İbrahim Efendi (1793) Moralı Osman Efendi (1794) Mehmed Emin Efendi (1795), Hacı İbrahim Efendi (1796) Mustafa Reşid Efendi (1799), Sadullah Efendi (1800), Mehmed Recai Efendi (1801) Hasan Tahsin Efendi (1802), Seyyid Feyzullah Efendi (1803), Mustafa Reşid Efendi (1805) ikinci defa, Moralı Osman Efendi (1806) ikinci defa, Hasan Tahsin Efendi (1807) ikinci defa, Mehmed Emin Bey (1807)

IV. Mustafa devri

Mehmed Emin Bey (1807), Mehmed Behic Efendi (1808)

II. Mahmud devri

Mehmed Behic Efendi (1808), Mehmed Tahsin Efendi (1808), Mehmed Ragıp Efendi (1808), Hüseyin Hüsni Bey (1811), Mehmed Emin Rauf Bey (1814), Mehmed Said Efendi (1815), Mustafa Mazhar Efendi (1817), Mehmed Ataullah Efendi (1821), Mustafa Sabri Efendi (1821), Mehmed Esad Efendi (1823), Mehmed Tahir Efendi (1825), Mehmed Esad Efendi (1828) ikinci defa, Ali Necip Paşa (1828), Mehmed Sadık Efendi (1829), Ali Necip Paşa (1830) ikinci defa.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI BÜROKRASİSİNDE YAZI /KİTABET

Ehl-i kalem olmak, yalnız yazmak ve karalamak olarak değil, bürokrasinin bütün icâblarını bilmek ve o sahada ehliyet sahibi olmak anlamını taşımaktadır. İyi bir bürokrat olmanın yolu önce kitabet ve inşa usullerini bilmek yani hâcegân olmak sonra kanunların künhüne vakıf olmakla mümkündü. Ehl-i rakam diye sıfatlandırılan kimseler ise hesap ve cetvelden haberdar olmak durumunda idiler.

2.1. Kâtipler

Divân kâtipliği, ilk defa Emevî halifesi Muaviye zamanında Divânü'r-Resail adı altında müesseseleştirildi. Emevîler zamanında, kâtipler; *Mektup, Araç, Ordu, Emniyet* ve *Mahkeme* kâtipleri olmak üzere en az beş sınıftan teşekkül ediyordu. Kâtipler, Emevîlerde resmî evrakı yazan *kâtibü'r-resail* ile beytûlmalın harcamalarını kaydeden *kâtibü'z-zimam* olarak ikiye ayrıldı. Kâtibü'z-zimam'ın Müslüman olması şarttı.

Abbasîler, Emevîlerin idarî sistemini takip ettiler. Âdeta kapalı bir sınıf teşkil eden kâtipler devlet bürokrasisini kendi inhisarlarında tutarak hacibler¹⁰⁴ ve ulema karşısında üstün bir konuma yükseldiler. İlhanlı divânında çeşitli dilleri ve yazıları bilen muhtelif din ve mezheplere mensup *bahşiyan* ve *bitikçiyan-ı divân* denilen memurlar vardı. *Münşi-i Divân-ı Büzürg*, yazılacak nâmeler, fermanlar, beratlar ve misalleri yazar ve bu inşa muamelatına kimse karışamazdı. Maiyetinde alimlerden oluşan bir heyet vardı.¹⁰⁵

Ortaçağ Müslüman-Türk devletlerinde Divân-ı İnşa'da zamanın en kudretli kâtiplerinin görevlendirilmesi bir gelenek halini almıştı. Türk devletlerinde genellikle dış politikayla ilgili alınan kararları yazan ve yürüten kâtiplerin görevleri, *Bitikçilerle* (yazıcı) mühürdar olan *Damgacılar* tarafından yerine getiriliyordu. Oğuzlar; elçi ve habercilere Kâtib anlamında da kullanılan “*yazıgci*” ünvanını verilirdi. *Bitikçi* ve *ılınğa* ünvanlı kâtiplerin görevlendirildiği Karahanlılar'da; küçük yaşlarda devlet teşkilâtına yerleştirilerek yetiştirilen kişilerden yazısı güzel anlayışı ve zekâsı keskin olanlar bitikçi olarak istihdam edilirdi.

¹⁰⁴“Başlangıçta saray teşkilâtındaki mabeyinci manasında kullanılan, daha sonra çeşitli bölgelerde farklı anlamlar kazanan bir terim.” Bkz. Aydın Taneri, “Hacib”, *DİA*, XIV, 508.

¹⁰⁵ Aydın Taneri, “Divan”, *DİA*, IX, 385.

Memlûklar'da Divân-ı İnşa'da görev yapan kâtiplere "*Kâtibü'd-dest*" adı verilirdi. İbn Haldun'a göre: *Kâtiplik düzgün bir medeniyet ve kültür seviyesine ulaşmamış, gelişmiş güzel sanatlara sahip olamamış, bedeviliğin hakim olduğu devletler için söz konusu olmamıştır*. Memlûkler'de, Sasaniler ve Bizans'ta mevcut olan birtakım hukukî semboller gibi, kâtiplerin bulundukları makama göre sembolleri vardı. Hükümdarlar nezdinde resmî devlet evrakını kaleme almak ve siyasî yazışmaları sürdürmek gibi görevleri dolayısıyla kâtiplerin edebî nesrin gelişmesine önemli katkıda bulundukları söylenebilir.

Fatımiler'de, görevlerinde başarılı olan kâtipler vezirlik makamına yükselebilmişlerdir. Vakıflara ait işlerle ilgilenen Divânü'l-Ahbas'da sadece Müslüman kâtipler görevlendirilir ve devlet başkanının mektuplarını yazan kâtime "*sahibü'l-kalemi'd-dakik*" adı verilirdi. Ortaçağ siyaset düşüncesine dair yazılan eserlerde; Memleketlerin, kılıçla alınıp, kalemle yönetildiği vurgulanır. Bürokrasi içerisinde *Erbabü'l-kalem* adı verilen ve devlet için *Erbabü's-seyf* kadar muteber olan kâtiplerin, kitabet müessesesinin gelişimine paralel olarak, bu konuya dair bir çok eser kaleme almışlardır.¹⁰⁶

Osmanlılarda kâtip zümresinin varlığına dair ilk bilgiler Orhan Bey zamanına kadar iner. Osmanlılar kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerindeki kâtiplik geleneğini sürdürmüşlerdir. Kâtipler; *Kâtibân-ı ahkâm-ı divân* ve *kâtibân -ı Hızane-i Âmire* olarak iki zümre sayılmışlardır. Birinci zümre reisülküttab nezaretinde olarak tevkîiye, ikinci zümre defterdâra tabi olmuştur.

Fatih kanunnâmesinde reisülküttaba tabi kâtipler ile defterdâra tabi defterhane kâtipleri daima ayırt edilmişlerdir. 1537 tarihine doğru tertib olunan resmî bir cedvelde; Divân-ı ahkâm kâtipleri, 11 i tevkîiye, 7 si defterdâra bağlı olarak 18 kişidir. Hızane-i Âmire kâtipleri ise 23 kişidir. Bundan başka aynı dairede 23 şakird bulunmaktadır. 1574'te divân kâtipleri 31, maliye ahkâm kâtipleri 17, hazine 51, 1609'da divân kâtipleri 24, maliye 20, hazine 16'dır. Bu iki zümre arasında birinden diğerine geçmek mümkündür. Fakat umumiyetle , maliyeden divân-ı hümayûn kalemlerine geçilmesi uygun görülmezdi. Zira maliye kâtiplerinin "*umûr-ı mühimme tahriri*" için yeter derecede hazırlıklı olmadıkları düşünülürdü.

XV. yüzyıl ortalarında merkezi bürokrasinin güçlenmeye başlamasıyla teşekkül eden seyfiye, ilmiye gibi temel meslekler arasına kalemiye zümresinin de girdiği ve

¹⁰⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 51.

bürokrasinin onların ellerinde şekillendiği bilinmektedir. İslâm dünyasında bu mesleğin çok eski ve itibarlı bir geçmişi olduğu, iyi yetişip eli kalem tutanlarının hem bürokraside hem de ilim ve fikir hayatında önemli izler bıraktığı herkesçe bilinmektedir. Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet zor bir sanat olarak görülmüş, kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi gerekmiştir. Kâtiplerin öğrenmesi gereken ilim ve fenlerin uzun bir liste teşkil ettiği söylenebilir. ^{Bunların arasında} Başta sarf, nahiv ve lugat olmak üzere meanî, beyan, bedî' gibi edebî ilimler, şiir ve inşa, edebiyat, sıkça kullanılan Kur'an-ı Kerim ayetleri ve hadis-i şerifler, ata sözleri (durûb-ı emsâl) çeşitli terimler, tarih coğrafya, örfî hukuk sayılabilir.

Osmanlılarda kâtipleri uğraştıkları sahalar ve kaleme aldıkları belgelerin özelliklerine göre *Divân* kâtipleri, *Maliye* kâtipleri, *Defterhane* kâtipleri ve *Şer'iyye* kâtipleri olarak tasnif edebiliriz. Bunlardan Divân ve Maliye kâtipleri en yaygın ve yerleşmiş ananeye sahiplerdir.

Kâtiplerin yetişmesi iki kademeli olmaktadır. 1- Kaleme intisabından sonra usta-çırak (üstaz-şakird) münasebeti içerisinde muamelatı öğrenmek, belge müsveddelerini kaleme almak, bol bol mümarese yapmak ve yaptıklarını kalem âmirine göstermek tashih ettirmek şeklinde pratik yoldur. 2- İnşa ve kitabet sanatına dair eserler okumak, gereken ibareleri ezberlemek, böylece teorik bilgisini artırmak tarzında olmaktadır.

Kitabet mesleğinde sıkça rastlanan görevler aşağıdan yukarıya doğru *mülâzım*, *şakird*, *kâtip*, *halife*, *serhalife*, *mübeyyiz*, *mümeyyiz*, *şerhli* olarak sıralanabilir. Bu arada mensup olduğu kalemin özelliğine göre; *İlâmcı*, *tezkireci*, *ruznâmecî*, *kisedâr* gibi unvanlar almaktadırlar. Kabiliyet gösterenler kalem şefliği, reisülküttaplık, nişancılık ve hatta sadrazamlığa kadar yükselebilmektedirler.

Kâtiplerde aranan en önemli vasıflar, çeşitli ilimlerde kendini yetiştirmesi, kalemi kuvvetli, çalışkan olmak, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir. Diğer meslekler gibi kitabetin de babadan oğula geçmesi bir yönüyle faydalı olmuş, ancak bunun bir imtiyaza dönüşmesi, ilmiyedeki kadar olmasa bile neticede mesleği geriletmiştir.

Divân kâtipleri için çeşitli dönemlere ait ferman, berat, ahitnâme, nâme-i hümayûn, hatt-ı hümayûn, telhis mecmuaları düzenlenmiş, bunlar kâtipler tarafından pratik maksatlarla istinsah edilmiştir.

Maliye ve hazine kalemlerinde *siyakat* yazısı ve divân rakamları kullanıldığından

buralardaki kâtipler bu alanda yazılmış eserleri , el kitaplarını kullanırlardı. Şer'iyye kâtipleri kadılık, kadıaskerlik ve meşihat makamında hizmet veren, genellikle *ta'lik* hatını kullanan bir zümre oluşturmuştu.

Merkez ve taşra teşkilâtında evrak tekemmül ederken mevcut defterlerden hayli istifade edilmekteydi. Bilgilerin doğruluğu defterlere bakılarak kontrol edilirdi. Defterlerde bulunan bilgiler evrakın sağ üst tarafına defterdeki yazı türü ile aynen çıkarılır, altına kalem şefi imza veya parafını koyardı. Defterlerin tutulmasında belirli usûller vardı. Meselâ; Surre defterleri Darüssaade ağası ve Haremeyn evkafı müfettişleri mühürleriyle tanzim edilir, defterdârlar tarafından imzalanır, defterin ilk sayfasına padişahın tuğrası çekilirdi.¹⁰⁷

Osmanlı Devletinde yönetici zümre XV ve XVI. yüzyıldan itibaren seyfiye, kalemîye ve son olarak da mülkiye adlarıyla bilinmektedir. Bunlardan ilmiye medreseden, seyfiye ise Acemi ocağından ve Enderun'dan yetişmekteydi ve fakat kalemîye zümresi için belirli bir okul yoktu. Ancak kalemîye zümresinin esas yetiştirme tarzı "*üstad-şakird*" münasebeti içinde oluyordu. Kur'an-ı Kerim okumayı, Arapçanın temel kaidelerini ve bazı ezber parçalarını evlerde ve camilerde özel derslerle ve gayretiyle öğrenen çocuklar 12-14 yaşlarında Babialî kalemlerine şakird olarak devam ederlerdi.¹⁰⁸ Babialî'de bu amaçla iki daire vardı. Birincisi Divân-ı Hümâyûn kalemî diğeri Kethüda bey¹⁰⁹ dairesiydi. Şakirdler burada üstadlardan *Sülûs*, *Reyhânî*, *Ta'lik* ve *Divânî* ile Babialî bürolarında en çok kullanılan *Rik'a* hatlarını, *fenn-i inşa* ve *fenn-i kitabet* denilen üsluplu yazma sanatını öğrenirlerdi. Nezaretlerin kurulduğu ve Tanzimat hazırlıklarının yapıldığı dönemde bu tür bir kalem eğitimi kâfi görülmemiş ve düzenli bir okula ihtiyaç duyulmuştur. 1839 da Babialî civarında Mekteb-i Maarif-i Adliye açılmıştır. İlk planda Bâbîâlî ve bab-ı defteri kalemlerinin kâtipleri ve orada çalışanların çocuklarının alındığı mektebin ders programında; Türkçe, Arapça, Fransızca ve Farsçaya yer verilmiş, ayrıca *Divânî*, *Sülûs*, *Rik'a*, *siyakat* gibi hat dersleri özellikle yazı sanatının özellikleri üzerinde durulması öngörülmüştür. XIX.yüzyıl klâsik Osmanlı asırlarından pek çok hususta olduğu gibi yazışma dili ve tekniği açısından da farklı bir dönemdir. Avrupa bürokrasisinin benimsenmesi, hâcegân denilen üst seviyedeki kâtip zümresinin artık daire ve kalemlerde

¹⁰⁷ Mehmet İpşirli, "Osmanlı'da İdarî Geleneğin Teşekkülü ve Tatbikatı", XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler, İstanbul, 1997, s. 209.

¹⁰⁸ Tarih-i Lütî, İstanbul, 1292, IV, 114.

¹⁰⁹ "Yeniçeri ocağında, Yeniçeri ağasından sonra gelen en büyük âmir." Bkz. Sertoğlu, s. 183.

yetişmek yerine mekteplerde yetişmeye başlamasıyla, yeni bir yazışma anlayışının gelişmesi önemli değişikliklere sebep olmuştur.

Bu dönemde açılan okulların hat derslerinde, *Divânî*, *sülûs*, *ta'lik* gibi yazı çeşitlerine yer verilmekle birlikte devrin karakteristik yazısı *rik*'adır. Daireler arası yazışmalarda, merkez-taşra muhaberatında *rik*'a esastı. Ancak bazı resmi yazışmalarda ve bazı dairelerde geleneksel yazı karakteri muhafaza edilmiştir. Bunun en tipik rneği ferman ve beratlarda kullanılan divânî ile Bab-ı Meşihat'ta kullanılan *ta'lik*tir. Sadrazamların arz tezkerelerinde ve iradelerde ise *rik*'a yazısı kullanılmıştır. Klâsik dönem Osmanlı bürokrasi ve yazışma usûlü ile XIX. yüzyıl uygulaması arasındaki önemli bir fark da evrakın tekemmülü safhalarıdır. Klâsik dönemde muamelat ve aklâm, genellikle büroların özelliklerine göre ayrı ayrı kaligrafler halinde ve bir tek sayfa üzerinde karara bağlanırken, Tanzimat döneminde bir tek konuya ait çeşitli makamların mütalaasını ihtiva eden sekiz on lefli evrak meydana gelmekteydi.¹¹⁰

Mustafa Âli, kâtipler hakkında, *Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecâlis* adlı eserinde, şöyle mütalaada bulunur.

Ona göre: “Söz yerine göre söylenir.” Nüktesi gibi, “Her devre göre adum” “ Her aduma göre de mevki, makam” sözü devamlı geçerlidir. Kendisi de kâtip olan Ali yazı yazma mesleği ile uğraşanları iki gruba ayırıyor. 1- Eser yazma veya tamim yazıcılarının yazıları ki bunların güzel yazı olmaktan çok okunur olmaları yeterlidir. 2- Geçimini güzel yazı yazmakla sağlayanlardır. Kitabet mesleğine girişle ilgili ise “...sadrazamın ve kâtiplerin başında bulunan kişinin, medrese öğrencileri hatta öğretmenleri arasından, bu mesleğe geçebilecek nitelikleri taşıyanları seçerek, tayin ettiklerini belirterek, reisülküttapların zaman zaman kabiliyetli öğrencileri ve mülâzimleri yoklardı. Hatta kadılar ve müderrisler arasından bile bir çoğunu bu mesleğe geçmeğe teşvik ederdi.” Diyerek örnekler de vermektedir. Bunlardan Cendereci-zâde (Kanunî devri hattatlarından), Ramazan-zâde Mehmed Paşa (öl. 1571) divân kâtibi, defter emini ve reisülküttab ve daha sonra nişancılığa yükselmiştir. Eğri Abdi-zâde Mehmed Bey (1514-1566) divân kâtipliği sonra reisülküttap, nişancı ve başdefterdârlık görevinde bulundu. Celal-zâde Mustafa elebi (öl. 1567) Divân-ı Hümayûn ve Divân kâtipliğinde bulundu. Reisülküttap ve Nişancı oldu. Duhanî-zâde, Kanuni Sultan Süleyman devri hattatlarındandır.

¹¹⁰ Mehmet İpşirli, “Bâbiâli”, *DİA*, IV, 379.

Reisülküttaplığa kadar yükselmiştir. Şerif-zâde, Kanuni Sultan Süleyman devri hattatlarındandır. Reisülküttaplığa kadar yükselmiştir. Ali, kitabet mesleğinin bozulmasıyla ilgili olarak da; kendi döneminde bu işle uğraşanların yetersiz kişiler olması sebebiyle, tayinlerin rüşvetle yapılması ve kayırmalar gibi sebeplerle kitabet mesleğinin bozulduğunu belirtir. "... Şimdi ise ne reisleri sahib-i marifettir, ne Nişancılar yeteneklidir. Ehl-i kalem taifesine köle kısmının bönleri talip olmuş, girmişlerdir. Devlet ve kudret, divân muhasebecileri denilen kötü düşünceli kâtiplerin elindedir. Bunlar zaman olur, bir nokta ile biri on yaparlar."¹¹¹

Kâtipler XVII. yüzyıldan sonra halife diye anılırlar. Nezaretler öncesi klâsik Osmanlı bürokrasisindeki daireler aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer mektep durumundaydılar. Küçük yaşlarda yetenekli çocuklar, kalemlere şakird olarak alınır ve burada dairenin kıdemli kâtiplerinden birinin yanına verilerek ondan, kitabet, inşâ ve yazı çeşitleri, hesap ve defter tutma usûllerini öğrenirlerdi. Şakirdlere iyice ustalaşana kadar yazı yazdırılmazdı. Yazı yazabilecek seviyeye gelen şakirde, yazdığı tezkirelerde, hükümlerde ve çıkardığı kayıtlarda kullanılmak üzere bir mahlas verilirdi. Böyle bir seviyeye gelmiş şakird, kadro bulduğu takdirde kâtip olurdu. Defterhane, divân ve maliye gibi dairelerin kâtipliği, babadan oğula geçen bir meslek halini almıştı.

Kâtiplerin bürolara alınması için kalem âmirinin veya başka bir devlet görevlisinin arz sunması veya şahsın kendisinin arzuhal vermesi gerekiyordu.

Bu konuya örnek olmak üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki aşağıdaki belgeye göre ;

Belge No: 3

A. DVN 2160/48

"Devletlü İnâyetlü Merhametlü Sultanım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları Kâtib-zâde Ehl-i kalem ve sâhib-i rakam ve ol vechile şayân-ı inâyet olduğum ecilden eltâf-ı kerimânelerinden mercûdur ki. Divân-ı Hümâyûn kalemi şakirdânları zümresine ilhâk ve yed-i kullarına Ruûs-ı Hümâyûn sadaka ve ihsân ve müceddeden çerağ buyurulmak babında emr ü ferman devletlü inâyetlü merhametlü Sultanım hazretlerininindir."

Bende Yusuf

¹¹¹ Mehmet Şeker, *Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecâlis*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1978, s. 158-164.

سپانم

حضرتلری صباغ اولسون

دولتو عنایتلو مرحمتو

بو قوللری کاتب زاده اهل قلم و صاحب رقم و اولو جمله شایان عنایت اولدیغم

اجلدن الطاف کریمانه لرندن موجود رکته دیوان همایون قلمی شاکر دانلری

زمره سنه الحاق وید قوللریته رؤس همایون صدقه و احسان و بجزداجراغ

بودلق باینده امر و فرمان دوطر عنایتلو مرحمتو سپانم حضرتلریکدر بیلک
نوسف

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

[illegible]

افلا بجزای که اولی از کبر و علم و ثناء را بنیاد نعلی را از این علم شریفید و ملافت لطیفید با پوشا حلو و زده را در اربعان دولت و انبیا اقدس و سراسر دوزخ و جنة

اَلْاَكْبَرُ اَزْاَلَاكُمُ الْيَكْبَرُ وَنَا الْحَسَنُ اَبْنُ الْاَكْبَرِ

اگر برادران و دوستان عزیزان از این کتاب استفاده کنند، خداوند بزرگوار آن را قبول کند.

قلم بست و پیران باز نزار درم درم بدست نیاید مگر بنوک قلم

خط یا سوز ادب حاصل کن کہ شرف لازم خط ادبست در جهان نیست با خط ادب هیچ نہ را کہ ان کیست

الحظ من الغزال ومن النزال
حرره يوسف
بوسنوي

Belge No: 4 BOA. Ruûs (1190) Bir kâtip adayının, kitabete kabulü için yazdığı hat örnekleri, 1- Celi Divanî, 2- Divanî, 3- Siyakat, 4- Sülûs, 5- Rik'a, 6-Nesih, 7- Ta'lik, 8- Hurde Ta'lik

[illegible]

Osmanlı bürokrasisinde işlerin yürütülmesinde en önemli rol kâtiplerindi. Teşrifatta, Yavuz Sultan Selim: “*Esrâr-ı saltanata haiz olmaları hasebiyle çavuşlardan önde olmaları gerektiği*”ni söylüyordu.

Osmanlı merkez teşkilâtının çeşitli bürolarında çalışan kâtipler seferlere katılarak kendi daireleriyle ilgili işleri yürütürlerdi¹¹². 1211 yılında Babıali'deki kalemelerde yapılan düzenlemelerde mektubî kalemine alınacak her yeni kâtip kalemin başhalifesi tarafından bir yazı yazdırılarak imtihan edilerek iyi olduğu tesbit edilince bir de Reisülküttab tarafından denenecekti. Onun uygun görmesiyle aday sadrazama bildirilip o da padişaha arz ederek hatt-ı hümayûn ile padişah tasdik ederse kaleme alınabilecekti.¹¹³

Divân-ı Hümayûn kaleminde sadece mansıb için değil henüz şakird veya kâtip adaylığı esnasında *şakird* adayları için sadrazam , *kâtip* adayları için zaman zaman padişaha kadar ulaşan bir seçme sistemi mevcuttur. Divân-ı Hümayûn kalemine dışardan kâtip ve şakird alımlarında eğer bir iltimas söz konusu değil ise, adayın bağlı bulunduğu kalemin yönetici ve deneticilerinin hakkındaki olumlu görüşleri öncelikle aranır, bunun yanı sıra reisülküttab tarafından da imtihan edilerek kâtipliği tescil edilirdi. İmtihanda genellikle bir miktar yazı yazdırılarak yazısının uygunluğuna bakılırdı.

Aşağıdaki belgeye göre *Seyyid Mustafa*'nın şakirdlik arzuhalı üzerine sadrazam, Reisülküttab'dan adayın derece-i istidadını ilâm eylemesini istemiş , reisülküttab yazı yazdırarak uygunluğunu tesbit edip sadrazama bildirmiş ve adaya 28 L 1206 tarihinde şakirdlik buyurulmuştur.

Belge No: 6

BOA. C. DAHİLİYE No . 310

“Devletlü inayettlü merhametlü Sultanım hazretleri devlet ü ikbal-birle sağ olsun.

Bu kulları sığar-ı sinnimden berü kesb-i mearîf hevesinde olup Divân-ı Hümayûn kalemi şakirdliğinde arzumuz olduğu malûm-ı alileri buyuruldukda bu kullarını kalem-i mezkûr şakirdânı zümresine ilhâk ve müceddeden çerağ ve ihyâ buyurulmak habında emr ü ferman devletlü inayettlü merhametlü efendim Sultanım hazretlerininindir”.

Bende Seyyid Mustafa

Marûz-ı Bendeleridir ki

¹¹² bkz. Feridun Emecen, *Sefere Götürülen Defterlerin Defteri*, İstanbul, 1991.

¹¹³ Recep Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttaplık (XVIII. Yüzyıl)*, s . 20.

Bi'l-istiktâb derece-i istidâdını ilâm eylesin deyu buyruldu. Fi 28 L sene 1206

[illegible]

Yine Osmanlı Arşivindeki diğer bir belgeye göre:

Belge No: 7

BOA. C. DAHİLİYE 648

“Devletlü İnayetlü Merhametlü Efendim Sultanım hazretleri devlet ü ikbâl ve saadet iclâl ile sağ olsun. Arzıhal-ı kullarıdır ki

Bu kulları hîn-i sabavetimden bu ana değin tahsil-i ilm ve fenn-i kitabete sa'y üzere Divânı hümayûn kalemi kitabeti şakirdânı zümresine ilhak olunmada arzu ve iştiyakım ber-kemal olduğu malûm-ı devletleri buyuruldukda merahim-i aliyyelerinden mercûdur ki ; Bu kullarını mezbure şakirdân sınıfına idhal-birle yed-i acizaneme ruûs-ı hümayûn ita buyurmaları babında emr ü ferman ve lutf u ihsan devletlü inayetlü merhametlü Efendim Sultanım hazretlerininindir. Bende Mehmed Emin Kulları

Mâruz-ı Bendeleridir ki

Sahib-i arzıhal Mehmed Emin kulları istiktab¹¹⁴ olundukda hatt-ı arzıhal kendünün olduğu nümayan ve kitabete ehakk ve elyak idiği müsteban olmağla merkumun Divân-ı hümayûn kalemi şakirdanı zümresine ilhâk ve yedine ruûs-ı hümayûn ita buyurulmak babında ferman devletlü Sultanım hazretlerininindir.

İzzetlü Reisülküttab Efendi Sahib-i arzıhalin istihkakı var ise bi'l-istiktâb ilâm eylesun deyu buyruldu. Fi 9 Ca (1)211”

¹¹⁴ “Yazısını kontrol etmek için, birine biraz yazı yazdırma. ” , Bkz. Devellioğlu, s . 459.

Handwritten signature: محمد بن عبد الله

مردم بنام لبریکه
صاحب عرشال محمد امین قولری استکتاب اولنقه خله فعال
کرنله اولنلن نمایان و کتبله امین والین ایکی سنان اولنله
مرفولان دیوان هایون قلی شاکردانی زرع سنله الحاق بویله و
درس هایون اعطا بیرلعه بایزخان مغول مدهم قلی کدر

افونم نظام

دودلو خانلو عرمحال فوندر دودلو بو فوندری میس مباد وک بوته وکیس تحصیل عرم و فوندری کتابه عرم و فوندری عرم
 هابو فوندری کتابه عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم
 حیدر وک بو فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم
 ادر فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم و فوندری عرم



Burada, yine bir kâtibin vazifeye alınırken takib edilen yol belirtilmiştir. Osmanlı merkez teşkilâtında çalışan kâtiplerin sayısı tam olarak tesbit edilememektedir.

Kâtiplikten Reisülküttaplığa terfiyle ilgili olarak, bir kısım tevcihatın ruûslara bizzat reisülküttap veya o'nun telhisçisi tarafından yazıldığını gösterir belgeler de vardır. Meselâ; “*Nişancılık bu hakir-i naciz kullarına ferman olundu. Ba-hatt-ı hümayûn*” burada “*hakir-i nâciz*” Reisülküttab Hamza Çelebi'den başkası değildir. Yine Abdülmuhiyî Efendi Anadolu Defterdârlığına tayin olunduğunda yerine yapılan tevcih Ruûs'a: “*Riyaset-i kâtiban-ı Divân-ı Hümayûn bu fakirü't-taksire buyuruldu.*” Tarzında geçirilmiştir. Bu kısa kayıttan, defterin o tarihte reisülküttab makamına getirilen zat tarafından tutulduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵

Yine kâtiplikten, nişancılık, defterdârlık sadaret kethüdalığı vb. önemli görevlere yükselenler olduğu gibi, Sadrazamlığa kadar çıkanlar da vardır. Meselâ; Râmi Mehmed Paşa, Mehmed Ragıp Paşa.

Kâtiplerin görev süreleri oldukça uzundur. Çok gerekmedikçe emekli olmadıkları, ağır hasta ve iyice yaşlanmadan görevi bırakmadıkları görülür. Bazı kâtipler çeşitli suiistimallere karışmışlar ve suçları sabit olanlar, işten çıkarma, sürgün, kürek cezası vb. cezalara çarptırılmışlardır¹¹⁶. Padişah, sefere çıkan serdar-ı ekrem veya serdara icabında kullanması için, üzerine tuğra-yı hümayûn çekilmiş beyaz kâğıtlar verirdi. Sadrazam veya vezir hazerde kendi salahiyetleri dışında kalan işlere karar vereceği zaman, bu kâğıtları, yani padişah imzası ve mührü bulunan kâğıdı kullanırdı. Bunları serdar veya serdar-ı ekremden başkası kullanamazdı. 1590 İran seferinde Koca Sinan Paşa'ya verilen III. Murad'ın tuğrası çekili kâğıtlardan bir kaçını, birkaç dîvân kâtibi çalmış ve suiistimal maksadıyla saklamıştı. Sahtekârlığın derhal farkına varıldı. Üç dîvân kâtibi hemen idam edildi. Olaydan haberleri olduğu halde arkadaşlarını ihbar etmeyen, fakat suiistimale karışmamış altı dîvân-ı hümayûn kâtibinin de birer elleri kesildi ve devlet hizmetinden çıkarıldılar.¹¹⁷ Nitekim Selanikî Ekim 1590 da, dîvânda ve maliyede görev yapan kâtiplerin, şark seferi münasebetiyle serdarlara gönderilmek üzere hazırlanan tuğralı boş (beyaz) ahkâm kâğıtlarını (nişanlı kâğıd)¹¹⁸ ellerine geçirip “*müzevver hüküm ve berat*”

¹¹⁵ Nejat Göyünç, “XVI.Yüzyılda Ruûs vè Önemi”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sy. 22 (1968), s. 28-29.

¹¹⁶ Erhan Afyoncu-Recep Ahışahı, “Kâtip”, DİA. XXV, 54.

¹¹⁷ Y.Ö, “Sadrazam”, Türk Ansiklopedisi, MEB, Ankara, 1980, XXVIII, 21.

¹¹⁸ Sertoğlu, s.237.

yazdıklarının hatta kâğıttan bir müddet sonra silinen mürekkep ile yaptıklarının tesbit edilerek bunlardan ikisinin idam edildiğini ve altısının elinin kesildiğini, yedisinin küreğe konulduğunu, bir kaçının da divândan uzaklaştırıldığını belirtir.¹¹⁹ Yine maliye kâtiplerinden Altıboğça-oğlu adlı birinin “tezvir”¹²⁰ hüküm yazdığı gerekçesiyle görevden alınmasıyla alakalı bir belge vardır.¹²¹

Kavâid-i tahrirât-ı Münşeat (varak 165 a-170 b) adiyle II. Selim’e takdim edilmiş bir risalenin, 8.6.1878 tarihinde istinsah edilmiş bir kopyasında ; Kâtipler için gerekli vasıflar sıralanmaktadır. Buna göre kâtipler : Arapça ve Farsçayı iyi bilmeli, aruz, kafiye, seci, mantık, mebanî, beyân, bedî‘, tefsir ve hadise aşına; melâhatla imlâ ve fesahatla inşâda mahir olmalı, sevimli sözler (şîrîn kelimat ve sükkerîn makalât) tahrir ve tabirde tatlı ve yumuşak dil (*azbû'l-beyan ve ratbû'l-lisan*) kullanmalıdır.¹²² denilmektedir.

Eyaletlerin tahririnin yapılmasında divân ve Defterhane kâtibi de istihdam edilmiştir.

Meselâ; Erzurum Tapu Dairesi’nde bulunan defterlerin birindeki bir kayıta; c. 55, s. 217’ de “*Mülga Ticaret ve Ziraat Nezareti Muavin-i Müdüriyet-i Umumiyesi kâtiplerinden, Vefa’da Sarı Bayezid Mahallesinde Cami-i Şerif Sokağında, 7/5 numaralı hanede sâkin Mehmed İsmet*” diye bir ibare bulunmaktadır.

Erzurum Tapu Dairesi’nde bulunan defterlerde imzası bulunan Kâtip adları: c.1, s.152’de Mukabeleci Esseyid Mehmed Nail, c. 2, s. 252’de Hafız Mehmed Akil, c.3, s. 187’de Salih Süreyya, c. 4, s. 102’de İbrahim Esad, c. 7, s. 284’de Es- Seyyid Ahmed Necmeddin, c.13, s. 86’da Hayri Mustafa, c.15, s. 129’da Hafız Necmeddin, c.55, s. 217’de Mehmed İsmet.

Bazı defterlerde imza kabilinden bulunan kâtip isimleri¹²³

Erzurum Ahkâm 7 (1195) : Defterin tamamında katip imzaları var. Ferdî, Hasbî, Naim, Hatimî, Siyamî, Sadrî, Rasim, Hüseyin, Nesimî, Senaî, Vacid, Sezaî, Vehbî, Şevkî, Haşim ve Ferdî

Erzurum Ahkâm 8 (1210) : Ferdî, Nedim

¹¹⁹ Selanikî, *Tarih-i Selanikî* (haz. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, s. 227.

¹²⁰ “Sahtelendirme, yalan karıştırma.” Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul, 1987, s. 402.

¹²¹ BOA, A.RSK, 26 R.Ahir 997, nr. 1469.

¹²² Bekir Kütükoğlu, “Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatiği Bakımından Ehemmiyeti”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri-*, s. 169.

¹²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde mevcut Divân Defterleri serilerinden Erzurum Ahkâm Defterleri. Tamamı

Erzurum Ahkâm 9 (1210) : Hayrî, Hasib, İlmî, Mukim, Haşim, Rıza,

Erzurum Ahkâm 10 (1220): Sezaî, Nazif, Nurî, Remzî, Veysi, Haşim, Rıza, Eşrefî

Erzurum Ahkâm 11 (1225) : Nazif, Zatî

Erzurum Ahkâm 12 (1232) :Şerefeddin, Nazif, Vasıf, Ârifi, Fevzî

Erzurum Ahkâm 13 (1237) : Şerefeddin, Refî, Zatî, Hamî, Tayyib, Adlî, Örfî,

Erzurum Ahkâm 14 (1251) Sıddık, Hasib, Şerefeddin, Resmî, Nasih, Adnî, Vahid, Hakim, Lebiba.

Erzurum Ahkâm 15 (1255) Sıddık, Nusret, Feyzî, Ferhat, Lebib. İsimleri kayıtlıdır.

Bir başka kaynakta da kâtip isimlerine dair şu kayıt bulunmaktadır.

Sultan IV. Mehmed döneminde 1648-1687, Recep Halife *ta'lik* yazıda Derviş Ahmet Halife de Şeyh tarikinde çok üstün yazı yazardı. Ayrıca güzel yazı yazan dostlar: Rikâbdar Abdullah Ağa, Müezzınbaşı Gürcü Mustafa Ağa, Mehmed Ağa, Miftah ağası Voynuk Mehmed Ağa, Çamaşırcı başı Mustafa Ağa Mehmed Çelebi, Çorbacı-zâde Mehmed Çelebi, Ahmet Halife, Davut Halife, Hafız Mehmed Halife, Hafız Mehmed Bey-zâde, Hafız Ömer Halife, Kadıköylü Müezzın Mehmed Çelebi, Kuyumcu-zâde Küçük Mehmed Çelebi, Hafız Mustafa, Türk Ali ve Valide Sultan çırağı saray kâtibi Mehmed Efendi.¹²⁴

XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Âmedi kalemi kurulmuş veya daha fonksiyonel hale getirilmiştir. Divân-ı hümâyûn kâtiplerinin aynı mekânı paylaşmaları iç ve dış meselelerde devletin gizli kalması istenen çeşitli bilgilerin dışarıya sızdırılmasını da birlikte getiriyordu. Gerçi belirli gizlilik gerektiren belgeler bizzat beylikçinin odasında tanzim edilmekte idi. Ancak kâtiplerin bulunduğu mekâna gelen elçilik tercümanları, taşra yöneticilerinin kapı kethüdaları başta olmak üzere bir iş takibi için gelen kişiler bir vesile ile buraya girerek bu bilgilere ulaşabiliyordu. Hatta bazı kâtiplerin kendilerine iftihar vesilesi sayarak bu bilgileri ilgisiz kimselere açıklamaları sık sık şikâyet konusu olmaktaydı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki bir belgeye göre kâtiplerin özellikleri sıralanmaktadır.

Belge No: 8

BOA. C. DAHİLİYE 1123

“İzzetli Reisülküttab Efendi gerek Asitane-i saadet’de temşiyet ve tazim-birle

¹²⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gulmanî* (Sad. Kâmil Su), İstanbul, 1976, s. 152.

taşrada iktizasına göre evâmir irsali muktezi olan serâyir-i umûr-ı Devlet-i Aliyye tahriri ve gerek ba-evâmir-i aliyye veyahud biliktiza taşralarda olan havadis ve zuhuratın vukuunu havi Dersaadet'de vürud eden tahrirat ve maruzatın iradesine iktizası üzere tanzimi aklâmının birinde olmak de'b-i müstedrec ve bilcümle ketebe-i aklâmın mühimme tahririnde ve serair terkiminde istihdam olunanları ketum ve mahfuzü'l-lisan ve edib ve belki mahrem olduğu serairi yine ol seraire vakıf diğer refikına işşadan muhteriz herhalde mücerreb ve emin olmak lâzım ve mühim olduğundan velev bi-lüzum olsun vakıf olduğu ve gördüğü maslahatı ahara söylemez kimesnelerin aklâmda istihdamlarına ihtimam ve dikkat ve müstahdem olan ketebe'nin etvar ve ef'al ve harekâtına dâ-yi dikkat eylemek zabitan ve rüesa-yı ketebe'nin tavr-ı kadimleri iken biraz müddedden beri rüesa-yı ketebe-i aklâmın bu hususuna ihtimamdan sarf-ı inzar etmeleri hasebiyle kalemlerinde serair tahririne şayan olmayan ve bazen dahi rüsum kitabetini bilmez bazı işşâ-yı serairin evvelâ kendüye ve badehu tabiat-ı maslahata ziyade muzır olduğunu fehmi etmez kâtip demeğe layık olmayan kimesneleri istihdam ederek anlar dahi kabil-i terbiye ve na-fehm oldukları mülasebesiyle gördüğü ve istediği ve tahrir ettiği mevaddı ahara tecavüz ve istima etmeği kendüye iftihar ve sermaye-i tekellüm add ederek hilâf-ı rızı boşhoğazlık ile bir taraftan esrarı işşaya ictisar eyledikleri vazih ve aşikâr ve badelyevm ketebe-i aklâmın ahval ve etvar ve harekâtı taraf taraf taharri ve tecessüs olunarak ketm-i esrar etmeyenler ve neşr-i vukuat ve havadis eden ketebe her kimolur ise haber alındığı anda haklarında lâzım gelen tedibat-ı şedidenin icrası derkâr olmağla imdi badelyevm tecrübe olunmamış ve bu makule rüsum ve kavaid kitabetini bilmez veyahud neşr-i esrar ve havadisi pişe ve adet eylediği işidilmiş na-fehm kimesnelere umur-ı aklâmi ihale eylememek ve tahriratı göstermemek ve belki o makuleleri aklâma uğratmayup -Kitabet senin harcın değildir. Başka sanata çalışı deyu kalemlerden ta'da ve teb'id eylemek hususlarını bilcümle aklâmın Başhalife ve sair sahib-i emir olanlarına gereği gibi tenbih ve tekide ziyade ihtimam ve dikkat ve bu tenbihden sonra kangı kalemden serairin işşâ olunduğu bi't-taharri tahkik olunur ise evvelâ ketm etmeyen kimesnenin iktiza-yı tedibi icra badehu o makuleyi mahrem- i habâyâ-yı umur ettiği içün ve kalemden tard ve teb'id eylemediği içün Serhalife ve Kisedar ve rüesa-yı aklâm dahi mazhar-ı itab olacağı emr-i muhik idiği ber-vech-i izah iktiza eyleyenlere ifade ve tefhime mezid sa'y ve ikdam ve siz dahi bu hususu tahrire cidd-i tam eyleyesün dahi buyruldu. Fi 15 Ca sene 1205".

¹²⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî* (Sad. Kâmil Su), İstanbul, 1976, s. 152.

Babialiden padişaha sunulan telhis, rapor, mükâleme ve meşveret meclisi mazbataları vs. gibi yazıları bizzat padişah tarafından okunuyor olması kalemlerde istihdam edilen kâtiplerin kalitesinin de padişah tarafından tabîi olarak denetlenmesi neticesini beraberinde getiriyordu. Nitekim önüne gelen yazılardan kâtiplerin yetersizliğini görmesi nedeniyle padişah'tan bu hususta zaman zaman sadrazama niteliksiz kâtiplerin istihdam edilmemesi, kâtip sayısının az tutulması yönünde çeşitli uyarılar gelmekteydi. Kaleme alınacak kâtiplerin yazılarına da bizzat baktığı olmaktadır.¹²⁵

Kâtiplerin kalemlere gidiş-gelişleri hem padişah tarafından hem de sadrazam tarafından sıkı bir şekilde denetlenmekteydi. Yine Padişah tarafından reisülkütuba yazılan buyruldu; kâtiplerin işlerine geç geldiğinden şikâyet ederek, Babiali'deki bütün kâtiplerin sabah 12 de gelip akşam üzeri saat 11 de ayrılmaları hususunda padişahın iradesi bulunduğu dikkat çekmiş ve ilgilileri uyarmasını reisülküttabtan istemiştir. Ancak bir müddet sonra aynı şekilde padişah tarafından hatt-ı hümayûn yazıldığına dikkat çekerek bundan sonra saat 1 de gelip akşam 11 de dönmelerini tenbih etmesini reisülküttaba bildirmiştir.¹²⁶ Aşağıdaki belgede de kâtiplik mesleğine girme şartları ve kâtipliğin özelliklerine temas edilmiştir.

Belge No: 9

BOA.C. DAHİLİYE 2080

"Kapudan-ı Hümayûn-ı kitabete elli kitabet ve yirmi şakirdlik gediği ve kırk mülâzemet ve Defterhane-i Âmire kitabete onbeş kitabet ve on beş şakirdlik gediği ve otuz mülâzemet ve muhassas olup zikr olunan gedikli ve mülâzimler katında mahir ve hatt ve inşa ve umûr-ı mühimme tahririne kadir olup gece ve gündüz kaleme müdavemet eylemedikçe kadr ü itibarları mültezim ve kanûn-ı teveccühâtı bu vechile rasih ve müstahkem ola. Küttabdan biri fevt oldukça zeamet ve timarları evladına ve gediği veyahut mülâzemeti büyük oğluna verile ve gediksiz kalan oğlu kaleme müdavemet ede ve gedik ilhak edinceye dek sancağında sakın olması teklif olunmaya ve sabi bulunan evlad-ı küttaba dahi cebelü bedeliyesini Deraliyye'de teslim-i Hazine-i Âmire eylemek ve tüvana oldukça kaleme müdavemet ve kesh-i teallüm-i fenn-i kitabet eylemek şartıyla tevcih oluna. Ve bilâ-veled fevt olan gedüklü ve mülâzim ve kâtip-zâdegân ve hizmet-i mukim kayıtları

¹²⁵ BOA, HH, No: 23243-22293.

¹²⁶ BOA, MD, No:225, Hüküm 4-10.

meşruh ve meşrut olanların zeamet ve timarları fima-ba'd haricden olan kimesnelere verilmeyüb kaleme müdavim ve hidematta mevcut ve müste'id ve müstehak olanlara verile ve gedikli kâtip ve şakirdler ve mülâzimler gece ve gündüz kaleme müdavemet edip umûr-ı mühimme tahririne meşgul olmak şart-ı kavi ola bilâ-i 'zar ve ilel-i sahiha kaleme gelmez ise zeamet ve gediği ve mülâzemeti şakirdandan müste'idine verile. Ancak kaleme emeği sebkât etmiş ve hizmeti geçmiş küttâbdan birisi ihraz-ı rütbe etmek ve pir ve amelmande olmuş takribiyle ve bazı umur-ı mühimmeye memur olmak hasebiyle kaleme müdavim olamayıp hanesinde ve ahar mahalde sâkin olur ise ol makulenin zeamet ve gediğine dahl ü taarruz olunmaya ve elyevm mülâzım-ı hizmette bulunan küttab ve şakirdanın üzerlerinde olan dirliklerden hasılları hallerine kani olacak nanopare nadir olmağla bunların mahlûlatı zuhurunda birbirine ilhak tanzimine riayet oluna ve fima-ba'd Alaybeyi bayrağı altında sefere eşenlerin zeamet ve timarları fevtten küttaba verilmeyip mülâzemetlerine verile ve ba'delyevm hizmette olmak üzere kaydına şerh verilmek kat'a caiz olmaya. Ve Divân-ı Hümâyûn kalemi Beylik ve Kise ve Rüûs ve Âmedi odalarından ibaret olup, Defterhane-i Âmire fakat bir odaya mahsus olmağla küttabın gedikli ve Şerhlüleri hususlarında bast olunan şurût bu cümlelerin hakkında cari ola ve bir vechile ahara sari olmaya ve şerâit-i merkûme-i küttâb gediği gibi riayet ve vikayet olunup zabıtân ve mütemeyyizân-ı kalemin bil-ittifak ve ihbarlarıyla bilcümle tevcihât ve sair nizamları Reisülküttab ve Defteremini bulunanların arzlarına mevkûf ve merbût ola ve Divân-ı hümâyûn ve Defter-i Hâkani kalemlerinde hizmet ederek ihraz-ı rütbe etmiş hâcegândan olmayıp ve kaleme müdavemet ve hizmeti yoğ iken bundan akdem ber-takrib şefuat ve rica ile ketebeden olarak kayıtlarına şerh verdirip haricde bulunan Pervazî tabir olunur şerhlülerin ve mektubî-i sadaret-penahi ve kethüda kâtibi hulefası ve defter-i aklâm ketebeşi üzerlerinde bilâ-gedik bulunan zeamet ve timarların ve vüzerâ-yı izam defterlülere ve gedikli müteferrika ve çavuş tekaüdlerinin zeamet ve timarları ile zikrolunan hulefa-yı mektubî ve kâtib-i kethüda hulefası ve defteri küttabı ve vüzerâ-yı izam defterlülere ve gedikli ve tekaüdlere evladlarından sabi kaydıyla bulunup bila-veled fevt olanların zeamet ve timarları ba-arzıhal irade-i hümâyûn tealluk eyleyen erbab-ı istihkaka tevcih oluna ve bu mezkurların evladlarına babaları nanoparesinin ihsanı hususu ne vechile ve ne mikdar buyrulur ise rey ve irade-i aliyye menut oluna ve gedikli müteferrika oğullarının birine sekiz bin ve birine yedi bin ve çavuş gedikliüsü oğullarının birine altı bin ve birine beş bin akçesi diledikleri icmalden verilmek ve merhameten tamamen tevcih olunmak dahi caiz

ola. Deyu şurut-ı sabıkada münderic olmağla Daire-i Hümayûn ağavâtı çıraklığına vüs'at gelmek ve sair irade-i hümayûn buyurulanlara nan-pare tevcihi hususunda şurûta muvafakat bulunmak için balada zikri mürur eden müteferrika ve çavuş gedüklüleri evladları haklarında daima ve müstemirren işbu şurut-ı sabıka muktezası müracaat oluna ve ba-irade-i hümayûn bu makule ba-arzihal tevcih olunan zeamet ve timar ashabından illeti zahir ve ayan olanlara tekaüdlük ve yine bu misüllülerden umûr-ı mühimmeye memur bulunanlara şerh verilmek hususu dahi mutlaka sudûr-ı hatt-ı hümayûn-ı inayet-makruna mevkûf olup ahar vechile caiz olmaya ve işbu temyiz ve tashih olunan şurut-ı muharrere nizam-ı cedide zeyl olunup mucib ve muktezasıyla hareket ve hilâfından tehaşî ve mücanebet oluna. Ve bu maddeleri tasrihden maksud bundan akdem ba-hatt-ı hümayûn rabita-pezir olan şurut-ı nizama hâlel verecek bazı halât-ı mühimmeyi hall ve temyiz ile nizam-ı mezburun devamı iradesinden iktiza eylediği ve fakat müteferrika ve çavuş evladlarının haklarında kanun-ı sabıka riayet hususunun derece ve tahvili daha hademe ve müstehakkine ba-hatt-ı hümayûn nan-pare tevcihinde vüs'at husûlû için olmağla bundan maada enzam-ı sabıkda münderic şerait-i tevcihata asla ve kat'a hâlel gelmemek ve ba-husus eyalat halkının tevcihatları nizamı kema-kân şurut-ı müstahsene üzere cari olup Alaybeyi arzı olmadıkça bir vechile Eşkinci nan-paresi uhara ve mülâzımın gayriye tevcih olunmak caiz olmaya ve sancağında sâkin olup Alaybeyisi bayrağı altında sefere eşmek şartıyla zeamet ve timara mutasarrıf olanlar daima beratları şuruti muktezasınca mahallinde ikamet ve hizmet-i lâzımelerine kıyam edüp bunlar haklarında şerhe müsaade olunmaya."

Yine aşağıda ki belgede de kâtiplerin özelliğı vurgulanmaktadır.

Belge No: 10

BOA. A.E 4. MEHMED No: 7731

"Dergâh-ı felek-medar ve bargâh-ı gerdun iktidar turabına arz-ı bende-i bi-mikdar zerre hak idüğü Defter-i Hakanî kâtiplerinden Kâtib Süleyman fevt olup kitabeti gedüğü mahlûl olmağıla işbu bais-i arz-ı ubudiyeti diğer Süleyman kulları ehl-i kalem ve sahib-i rakam ve dindar ve müstakim hizmet-i mezbure uhdesinden gelmeğe kadir ve sezavar kulları olmağın ulufe ve timarsız müteveffa-yı mezburun kitabet gedüğü eyyam-ı merkum neyyirelerinde behre-mend ve ber-murad buyurulmak ricasına der-i devlet-medara arz olundu. Baki ferman der-adlindir. Bende Mehmed Emin Defter Hane-i Hakani hâlâ.

Mucebince Ruûs buyruldu. Fi 15 L sene (11)81



Aşağıdaki belgede ise kâtiplik mesleğinin babadan oğula geçişine dair bir belge sunulmaktadır.

Belge No: 11

BOA.AE 4. MEHMED 4811

“Dergâh-ı ecanib-karib ve bargâh-ı itaat-rehin-i lâ-zâle âliyen bi-himayeti'llahil-meliki'l- muin tûrabına arz-ı bende-i kemleri budur ki

Vize sancağında ve nahiyesinde Köseler nam karye ve gayriden dokuz bin dört yüz otuz yedi akçe timara mutasarrıf olan Defter-i Hakanî kâtipleri şakirdlerinden Şakird Mehmed kırk iki umum yoklamasından berü vaki olan seferlerde ve hidemat-ı hümayûnda mevcut bulunup emekdar ve pir ve ihtiyar ve amel-mande olup bir vechile sefere eşmeğe iktidarı olmamağla ve kasr-ı yedinden bais-i arz-ı ubudiyet sulbî oğlu Ahmed kullarına ancak timarı bayrağı altında sefere eşmek şartıyla merhameten sadaka ve ihsan buyurulmak ricasına arz olundu. Ferman dergâh-ı adalet-ünvanındır.

Bende el-Hac Hüseyin Emin-i Defter-i Hakanî

Minba'd babasına dirlik olmamak üzere kasr-ı yedinden ancak zeametini Alaybeyisi bayrağı altında sefere eşmek şartıyla tevcih olunmak buyruldu. Fi 17 L sene (11) 89”

Bir kâtibin işe alınırken yazısının padişah tarafından dahi görüleceğine dair belge aşağıda sunulmuştur.

Belge No: 12

BOA.III, No: 22243

“Şevketlü Kerametlü Mehabetlü Kudretlü Veliyyünnimetim Efendim Padişahım Âmed odası memurlarından muahharan kethüda kitabeti ihsan buyurulan Mehmed Yekta Efendi ve bu defa Amedcilik ile çerağ olan Pertev Efendi ve Mevkûfatçılık ihsanıyla bekâm olan neseben yeğeni Arif Bey kullarının hasbettarik hulefa-yı zeyyinden hurucları ve kusur-ı odada mevcut olanların birazı dahi layıkıyla işe yaramamaları hasebiyle aklâm-ı sairede bulunan ketebenin ketûm ve müstê'id ve ahlakı mücerreb olanlarından bittaharri bir iki kullarının Amed odasına memuriyetleri münasib mütalaa olunmuş ve isti'dad ve kabiliyetleri haber verilen çend nefer kullarının esamisi bir kuta pusûlaya terkîm ve meşmulün lihâza-i meali-i ifaza-i şehriyarîleri buyurulmak için arz ve takdim kılınmış olmağın pusûlada muharrerül-esami kullarının Âmed odasına memuriyetleri hususunda ne vechile irade-i seniyye-i şehinşahaneleri sunuh ve sudur buyurulur ise ol babda ve herhalde emr ü ferman şevketlü kerametlü mehabetlü kudretlü veliyyünnimetim efendim padişahım hazretlerininindir.

Benim Vezirim

Pusûlada yazdığın Nasır Efendi ve Emin Bey Âmed odasına memur ve tayin olunalar. Yazıları malûm-ı hümayûnum olmak için ikisinin dahi yazılarını takdim eylesin. 1238

Muhtelif bürolarda çalışan kâtiplerin geçimini temin için aldığı tevcihe misal olmak üzere aşağıdaki belge sunulmuştur.

Belge No: 13

BOA. İ.E. Tevcihat, No:187

“Dergâh-ı ecanib-karin ve bargâh-ı itaat-rehin-i lâ-zâle-âliyen bi-himayeti'llahil-meliki'l-muin turabına arz-ı bende-i kemteri budur ki,

Ulûfe ve timarsız Defter-i Hakani kâtipleri şakirdlerinden şakird Ahmed fevt olup gedüğü mahlul olmağla erbab-ı kalemden bâis-i arz-ı ubudiyyet-i Mehmed kulları her vechile muhil ve müstehak olmağın sadaka ve ihsan buyurulmak ricasına arz olundu. Ferman dergâh-ı muallânındır.

Bende Hüseyin

Emin-i Defter-i Hakani

Mucebince ruûs verilmesi buyuruldu. 3 Ca sene (11) 88 Şakirdlik-i Kitabet-i Defter-i Hakanî Şakird Mehmed fevtinden erbab-ı kalemden Ahmed Defter Emmini Ali Efendi arzıyla

28 L 1183 Tarih-i derkenar 28 Ca 1188”

مجلس شورای اسلامی
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
تاریخ: ۱۳۵۲/۱۰/۲۸
شماره: ۵۶۲۸

مجلس شورای اسلامی
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
تاریخ: ۱۳۵۲/۱۰/۲۸
شماره: ۵۶۲۸

در آستانه اربعین و در روزهای مبارک این ماه کرامت، اینک به استحضار می‌رساند که در روزهای ۲۸ و ۲۹ و ۳۰ و ۳۱ شهریور ماه ۱۳۵۲، مراسم عزاداری و توبه در محل آستان قدس عین‌الدین و عین‌الحق (ع) در تهران برگزار خواهد شد. در این مراسم، از حضور و شرکت کلیه مسئولان و کارکنان دستگاه‌های دولتی و غیردولتی، نهادهای انقلابی و فرهنگی، و کلیه دانشجویان و محصلین دانشگاه‌ها و مراکز علمی و پژوهشی، و کلیه علاقه‌مندان و محبت‌داران این مقام شریف، دعوت به عمل می‌گردد. در این مراسم، از حضور و شرکت کلیه مسئولان و کارکنان دستگاه‌های دولتی و غیردولتی، نهادهای انقلابی و فرهنگی، و کلیه دانشجویان و محصلین دانشگاه‌ها و مراکز علمی و پژوهشی، و کلیه علاقه‌مندان و محبت‌داران این مقام شریف، دعوت به عمل می‌گردد.

آستان قدس
عین‌الدین و عین‌الحق

2.2. Yazı

Yazmak, çizmek, kazmak, alamet koymak anlamlarındaki Arapça “Hattı” mastarından türeyen hat kelimesi terim olarak ; Arap yazısını estetik ölçülere bağlı kalıp, güzel bir şekilde yazma sanatı .(Hüsn-ü Hat, Hüsn-i Hat) anlamında kullanılmıştır. Kaynaklarda genellikle “cismanî aletlerle meydana getirilen ruhanî bir hendesedir.” şeklinde tarif edilen hat sanatı bu tarife uygun bir estetik anlayış çerçevesinde yüzyıllar boyunca gelişerek süregelmiştir. İslâm dinini kabul eden hemen hemen bütün kavimlerin dinî bir gayretle benimsediği Arap yazısı İslâm ümmetinin ortak değeri haline gelmiş zamanla İslâm hattı vasfını kazanmıştır.

Arap yazı sisteminde; harflerin çoğu kelimenin başına, ortasına ve sonuna gelişine göre yapı değişikliğine uğrar. Harflerin birbiriyle bitiştiklerinde kazandıkların görünüş zenginliği, aynı kelime veya cümlelerin çeşitli kompozisyonlarla yazılabilme imkânı, sanatta aranılan sonsuzluk ve yenilik kapısını açık tutmuştur. Araştırmalar; Arap yazı sisteminin aslen Fenike yazısına bağlanan bitişik Nabat yazısının bir devamı olduğunu ortaya koymuştur. Bu yazı hicreti takip eden bir asır içinde büyük gelişmeler kaydetmiş ve tedricen güzelleşerek sanat yazısı seviyesine yükselmiştir. Bu yazı yazılırken; Kalem ucunu uzun açmalı, harfleri sık yazmalı ki hattı güzel olsun. Yazının güzeli gözler neşesidir. Eğer kalem sahibinin başına bir iş gelir ve gözden düşerse, güzel yazısı elinden tutar. Hz Ali (r.a.) şöyle buyurmuştur: “*Güzel yazı sizler için muhakkak geçim kaynağının anahtarlarından birisidir.*” İtibarlı bir kimseden alt düzeydeki birisine yazıldığında , satırlar seyrek yazılmalı ki düz ve geniş dursun.¹²⁷ Denilmek suretiyle estetik değer ön plâna alınmıştır. Bir kâtibin ifadesi ne kadar güzel olursa olsun yazısı fena olunca okuyanın canını sıktıktan maada sözdeki lezzeti ve belki tesiri kaçırır. Bilakis güzel yazı, yazılan şeyin letâfet ve belâgatini ve hüsn-i tesirini artırdığı gibi, kâtibi için de başkaca bir meziyyet sayılır. Yazının hüsn ve kubhu yazanın selâmet zevkine bir miyar-ı sahih hükmündedir.¹²⁸

Geometrik, dik ve köşeli cezm tarzı Arap hattıyla kitap hâline getirilmiş ilk metin olan Kur'an-ı Kerim deri üstüne siyah mürekkeple noktasız ve harekesiz biçimde yazılmıştır. Emevîler devrinde Şam'da gelişmesi ve yazılması hızlanan meşk tarzı yazıdan zamanla yeni hat çeşitleri doğmaya başlamış, bu arada kalem ağzlarının hangi ölçüde

¹²⁷ Şinasi Tekin, *Advanced Ottoman Manual-2*, Ayvalık, 1998, s. 2.

¹²⁸ Faik Reşad, *Numune-i Kitabet*, İstanbul, 1315, s. 1-2.

olması gerektiği de tesbit edilmiştir. Yeni hat çeşitleri arasında büyük boy yazılara mahsus olan celîl (celî) ve resmî devlet yazılarında kullanılan standart büyük boy tomar (tumar) ilk bilinenlerdendir. Tomar kaleminin üçte ikisi “sülüseyn” ve üçte biri “sülüs” ismiyle ve ayrı iki kalem dolayısıyla iki ayrı cins olarak gelişmiştir. VII. yüzyıl sonlarından itibaren hat sanatkârlarının güzeli arama gayretinin neticesinde ölçülü olarak şekillenmeye başlayan yazılar “aslî” ve “mevzun hat” olarak tesmiye olunmuştur. Genellikle kitap istinsahında kullanılan ve “neshî” denilen şeklinden XI. yüzyıl başlarında muhakkak, reyhanî ve nesih hatları doğmuştur. XIII. yüzyıl ortalarında tevkî ve rika’ yazılarına yön vermiştir. Nihayet XIII. yüzyıl da Yâkut el-Musta’sımî (ö.1298) aklâm-ı sitte denilen; Sülüs, Nesih, Muhakkak, Reyhanî, Tevkî, Rika’ hatlarını en gelişmiş şekliyle tesbit etmiştir. O zamana kadar düz kesilen kâşî kalemin ağzını eğri kesen Yâkut’un bu buluşu hat sanatına büyük bir letafet kazandırmıştır. Ümmü’l-Hat olarak adlandırılan sülüs aklâm-ı sitte içinde sanat göstermeye en uygun olandır. Yuvarlak ve gergin karakteri, sülüse şekil zenginliği ve yeni istiflere açık olma imkânı vermiştir. Nesih hattının harflerinde yuvarlaklık belirgin olmakla beraber daima satır nizamına tabi olduğundan istife uygun değildir. Özellikle Mushaf yazımında kullanılmıştır. Tevkî ve Rika’ Osmanlı’nın ilk üç asrında resmî yazışmalar, nadiren de olsa kitap çoğaltmak için kullanılmıştır.

Hat ve hattatlığa dair, Gelibolulu Mustafa Ali , **Menakıb**’ında; *Ben-i nev-i insandan evvelâ hame (kalem, kilik) kullanıp hat yazan ve hayyatlık edüp came kesen , İdris Peygamber (a.s.)’dir. Hz. Bâri kitab-ı keriminde “ Ve ketebna lehu fi’l-elvah....(Sure-i Araf.-145) nass-ı şerifiyle ondan maada “ Nun ve’l-kalem...” (Sure-i Kalem-1) ayet-i kerimesiyle kalem-i muhterem kılmiştir. Kezalik, Vasiyy-i Nebi İmam Ali (Kerremallahu vecheh) : “el Hattu nısfü’l-ilm” nüktesini işâ’a etmiştir. Hz. İmam Ca’fer b. Muhammed Sadık (r.a.) “Kalemden daha güzel gülerek ağlayan görmedim”, demiştir. Bunlardan gayrı hâkim Eflatun: “Kalemler fikirlerin bineğidir.” ve Calinus-ı zü-fünûn: “Kalemler zekâların bineğidir.” ve Öklides-i maharet-nümûn: “Kalem sözün kokusu, kalbin topladığı şeyleri ve aklın ifade edemediklerini yayar” demişlerdir. Felâsifeden bazı fudala-yı belâgat-meşhûn: “İnsanların akılları kalemlerinin ucundadır” diye¹²⁹, fikir beyan etmişlerdir.*

İslâm sahasında kullanılma sahası olarak Hicrî I. asırdan itibaren; *Ma’kûlî* ve *Şâmî*

¹²⁹ Gelibolulu Mustafa Âli, **Menâkıb-ı Hünerverân**, İstanbul, 1926, s. 8-9.

olmak üzere iki çeşit yazının kullanıldığı bilinmektedir. Bunlardan dik ve köşeli olan Ma'kûlî yazı , meskûkâta, abidelere vs. mühim vesikalara ve özellikle mesahife tahsis edilmişti. Diğer yuvarlak ve işlek olan şamî ise papirüs ve benzeri malzemeye yazılan muamelata dair vesikalarda kullanılmıştır. Bu yazılardan birincisi kufî yazının ikincisi de sülüs ve *nesih* yazının teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Daha sonra Şamî yazı Hulefa-i Raşidin ve onların valilerinin divânlarında önem kazanmıştır. İslâmiyet'in yayıldığı bölgelerde önceden kullanılan yazının yerini almıştır.¹³⁰

Yazının ikmali, güzelleştirilmesi ve bir sanat şubesi haline gelmesi Emevîler (661-750) devrinde başlamıştır. Eski kaynaklarda sanatkâr olarak geçen ve yazısı güzel olan Hâlid b. Ebü'l-Heyyâc'dan sonra ücretle mushaf yazan Mâlik b. Dînâr (öl. 747) ve Kutbetü'l-Muharrir olarak zikredilmektedir.¹³¹ Arap yazısının gelişmesinde ve yazılmasında en büyük iki etken, şüphesiz ki Kur'an'ın yazı ile tespit edilmesi ve İslâm'ın kısa zamanda Arap Yarımadasının dışına taşmasıdır. Kur'an'ın yazı ile tespit işinin, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren başladığı bilinmektedir. Hz Ebu Bekir devrinde dağınık vaziyette bulunan Kur'an sayfaları bir kitap haline getirilmiştir. Hz Osman devrinde ise bu Kur'an'-ı Kerim istinsah ettirilmiş ve belli başlı İslâm merkezlerine gönderilmiştir. Bu suretle yazı bilgisi, bütün arap yarımadasına yayılma imkânına kavuşmuştur. İslâmiyet ortaya çıkmasaydı, Arap yazısı Arabistan'a ve Araplara özgü bir yazı olarak kalırdı.¹³² Meşhur Alman müsteşriki Helmut Ritter, Arap yazısını "*Yazıların kraliçesi*" diye tanımlamaktan çekinmez.¹³³ İslâm milletleri arasında Arap yazısının ilerlemesinde en büyük rolü Türkler oynamışlardır.¹³⁴

XV. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın ortalarına kadar Türk damgasıyla ve günü gününden ala olarak süre gelen hat sanatı, varlığını, okuma vasıtası olan yazıdan aldığı cihetle "*Sanat cemiyet içindir*" prensibine uymakla beraber, abstre resim anlayışına bakarsanız, sanatın sanat için yapılışına çağdaş bir örnek teşkil eder. İslâm aleminde bu yazıyı, Türk milleti kadar benimseyip, sanat hâline getirmiş bir ikincisi yoktur.¹³⁵

¹³⁰ Abdulkadir Yılmaz, *Hat Sanatında Satır Sistemi*, Erzurum, 1996, Basılmamış Doktora Tezi, s . 9.

¹³¹ Yılmaz, s . 10.

¹³² Ali Aktan, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmalar*, İstanbul, 1995, s . 20.

¹³³ Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, İstanbul, 1990, s . 20.

¹³⁴ M. Abdulla Chaghatai, "İslâm Yazı San'atının Tetkiki İçin Türk Kaynakları", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1962, s. 97-98.

¹³⁵ M.Uğur Derman, "Türkiyede Sanatın Bugünü-Yarını", *Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, sy. 1 (1971), s. 411.

İslâmiyet'in orta Asya'da intişarı orada siyasî ve içtimaî hayatı değiştirdiği gibi sanatı da değiştirdi. İslâmiyet bütün İslâm memleketlerini bir vatan haline koyarak, sanatkârların bir memlekette öbür memlekete kolaylıkla muhaceret ve seyahat yapmalarını temin ettiği vakit, tabiatıyla sanatta da haricî tesirler ve yabancı unsurlar peyda olmağa başlamıştır. Kavmin sanatı, bu suretle ümmetin sanatına gitmeğe başlamıştır. İslâmiyet'in heykel ve tasvirleri men etmesi dolayısıyla sanatın inkişafına bir mani teşkil ettiği fikrinin aksine olarak, İslâmiyet'ten sonra sanat yeni bir seciye kazanmış ve büyük bir tekâmül safhasına girmiştir.¹³⁶

Türkler tarih boyunca çeşitli yazılar kullanmışlardır. Bunların en önemli ve yaygın olanları; Orhun, Uygur, Arap ve Latin harfli yazılardır. Türk kültüründe Arap harfleriyle yazılmış ilk ve mevcut eserler; **Kutadgu Bilig** ile **Divânü Lügati't-Türk**'tür¹³⁷

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı devleti, kültür ve sanat açısından ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Hat sanatında Şeyh Hamdullah (ö. 1520) Yâkut'un eserlerini bir estetik değerlendirmeye tabi tuttu ve kendi sanat zevkini de katarak bunlardan yeni bir tarz ortaya koymayı başardı. Şeyh Hamdullah devrinde aklâm-ı sitteden *sülûs* ve *nesih*, Türk zevkine çok uygun geldiği için süratle yayılmış ve Mushaf yazımında sadece *nesih* hattı kullanılmaya başlanmıştır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Hafız Osman (ö. 1698) Şeyh Hamdullah'ın üslûbunu bir elemeye tabi tutarak kendine has bir hat şivesi ortaya koymuş ve Şeyh üslûbu yerini Hafız Osman üslûbuna terk etmiştir. Hafız Osman'dan bir asır sonra İsmail Zühdi (ö. 1806) ve Mustafa Râkım (ö. 1826) Onun yazılarından ilham alarak kendi şivelerini oluşturdular. Mustafa Râkım padişah tuğralarını ıslah ederek onları güzelliğin son noktasına ulaştırdı.

Haşmetli *sülûs*ün yanında, ince, kavisli, narin yapısı ve harekesiz yazılışıyla, hoş ve şiir gibi bir görünüşe sahip olan *ta'lik* hattının "*Hurde*" veya "*Hafî*" denilen şekli edebî eserlerde ve divânlarda kullanılmış fetvahanenin de resmî yazısı olmuştur.

İran'da resmî yazışmalarda kullanılan kadim *ta'lik* hattı Osmanlılarda XV. yüzyılda büyük bir şekil değişikliği geçirerek Divân-ı Hümâyûndaki yazışmalar için kullanılmaya başlanmış, bundan ötürü *Divânî* adını almıştır. Divâninin XVI. asırda İstanbul'da doğan harekeli, süslü ve haşmetli şekline *Celî Divânî* adı verilmiş, bu da devletin üst seviyedeki

¹³⁶ M. Bedreddin Yazır, **Medeniyet Aleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli**, s. 58.

¹³⁷ Aktan, s. 21.

yazışmalarında kullanılmıştır. Hat sanatında her cins yazının iri yazılan şekline verilen bu *celî* sıfatı bütün yazı çeşitleri için muteber değildir. Hattatlar genellikle meşk kaleminin üç misli genişliğinde yazılan bir yazıyı *celî* olarak kabul ederler. Yalnız *celî divânî* bu ölçülere uymaz. Yani *divânî* geniş bir kalemle yazılmakla *celî divânî* adını almaz. Türk hattatları tarafından icad edilen bu yazı çeşidi, *divânînin celîsi* manasına geliyorsa da ikisi arasında oldukça fark vardır. Bu yazının gelişmesinde Taceddin'in (XVI. yüzyıl) rolü olduğu kesindir. *Celî divânî*; *divânîye* nisbetle daha geniş bir kalemle yazılır. Harfleri daha süslüdür. İstifli yazılır. Anatomisi daha girifttir. Bu yazı temliknâmelerde, fermanlarda, menşurlarda ve andlaşmalarda kullanılmıştır. Biri altın, biri siyah mürekkeple (*bazen kırmızı, siyah hatta yeşil mürekkeple*) yazılan satırların sonu, *divânîde* olduğu gibi yükselir. Başta süslü bir tuğrayı da ihtiva eden böyle resmi yazı, geniş ebadı ve uzun boyu ile muhteşem bir görünüm arz eder.

Gerek *divânî* gerekse *celî divânî* yazılışları kadar okunuşlarıyla da büyük meleke istedikleri¹³⁸, yazılması ve okunması maharet isteyen, aralarına harf ve kelime eklenmesi kolay olmayan *Divânî* ve *celî Divânînin* resmî yazışmalara tahsisıyla devlete ait konuların herkesçe öğrenilmesi ve yazıların tahrifi de önlenmiştir. Bu arada dil ve ifade bakımından Osmanlıca diyebileceğimiz bir ifade şekliyle XVIII. yüzyıl sonlarında had safhada Arapça ve Farsça unsurları ihtiva eder olmuş ve belgelerde kullanılan yazı karakterinin de değişik ve girift bir hal alması ile anlaşılması zor bir şekle girmiştir.¹³⁹ Hattatın resmî evraka imza atma adeti olmadığı için Divân-ı Hümayûndan çıkan *divânî* veya *celî divânî* vesikaların kimler tarafından yazıldığını bilmek gayet zor görünmektedir. Bu iki yazının bir başka özelliği de satır sonlarının yukarıya doğru yükselmesidir.

Osmanlı Devletinin ilk asırlarında resmi belgelerde kullanılan hat cinsi *tevki* ' yahut *rika* ' ile sınırlıdır. Osmanlı *divânîsi* XV. yüzyılda ve bunun harekeli ve ihtişamlı şekli de XV. yüzyılda İstanbul'da teşekkül etmiş, bu sanatlı ve zor okunan yazılarla devlet yazışmalarının herkesçe okunabilmesi önlenmiş, ayrıca bir kanal şeklinde ilerleyen ve sonunda yükselen satırlardaki girift yazının arasına herhangi bir harf veya kelime ilâve edilerek sahtekârlıkta bulunma ihtimali de bertaraf edilmiştir.

Divân kâtiplerinin *divânî* ve *celî divânîyi* Divân-ı Hümayûn dışında

¹³⁸ Ali Alpaslan, "Celî" DİA, İstanbul, 1993, VII, 265.

¹³⁹ Cengiz Orhonlu, Osmanlı Tarihine Aid Telhisler, İstanbul, 1970, s. XV.

kullanmayacaklarına dair yemin ettirildiği rivayet edilir. Ferman, berat ve menşurlarda; Tuğra, divânî ve celi divânî yazıları için; siyah, la'l yeşil ve mavi mürekkeplerin, ayrıca altın mürekkebinin satırlara göre kullanılması bu iki yazıdan hangisiyle yazılacağı, zeminin zerefşan¹⁴⁰ bırakılması gibi hususlar, Osmanlı teşrifatına göre özel manalar ifade etmektedir. Mühim tevcihler için verilen beratların yazı cinsleri gibi mürekkepleri de farklılık göstermektedir.

Beratin önem derecesine ve yazının karakterine , çıktığı kaleme ve yazıldığı devre göre kullanılan mürekkep renkleri de değişmiştir. Bir kısım yalnız siyah mürekkeple yazılırken diğerlerinde kırmızı, yeşil mürekkep hatta altına yer verilmiştir. Timar beratlarında zaman zaman siyah ve kırmızı mürekkebin birlikte kullanıldığı hatta bir satırda birkaç defa renk değiştirildiği görülmektedir. Bazılarının tuğraları kırmızı, nadiren de yeşille çekilmiştir. Menşur gibi özelliği olan beratların tamamının altınla yazıldığı da vakidir. Bir kısmı ise ilk birkaç satırı tamamen, geri kalan kısmı ise bir satır altın bir satır mürekkep veya bir satırda altın ve siyah mürekkep birkaç defa değiştirilmek üzere kaleme alınmışlardır. Bir kısmında ise birkaç renk mürekkep kullanılmıştır. Meselâ; *feraset* beratlarında satırlar, birbirini takip etmek üzere renk değiştirmektedir. Daha sonraki devirlerde bir satır siyah, bir satır kırmızı, bir satır yeşil mürekkeple olmak üzere yazılmaya başlanmıştır. Darüssaade Ağasına verilmiş 1585 tarihli bir *feraset* beratında ise yine münavebe ile yazılmak üzere, siyah ve laciverd kullanılmıştır. Mutena beratların yazılarının üstleri zerefşanlı yapılmıştır.¹⁴¹ Osmanlılarda günlük yazışmalar için rik'a hattı kullanılmıştır. Yazanın kendi anlayışına göre farklı şekillerde yazılan bu hat türü XIX. yüzyılda *bâbîâlî rik'ası* denilen ve resmi işlerde bu tür yazı ile yazılmaya başlanmıştır.¹⁴²

Ferman, berat ve menşurların üst kısmına çekilen ve hükümdarın ismini havi alâmeti demek olan Tuğrayı kaligrafi ve estetik değeri cihetiyle ayrıca değerlendirmek icab eder.

Tuğrayı; Büyük Selçukîler'de, Anadolu Selçukîleri'nde, Anadolu Beylikleri'nde, Memlûkler'de ve Osmanlılar'da görmekteyiz. Selçuk tuğrasının, sahib-i tuğra tarafından hükümdar elkabını havi olarak, kalın kalemle Basmelenin üst tarafına çekilmekte olduğu beyan olunuyor. Bu tuğranın kavisli olduğu görülmektedir. Anadolu Beyliklerinde de

¹⁴⁰ "Kâğıdların üzerine püskürme suretinde yapılan altın serpme", Bkz. Arseven, V, 2286.

¹⁴¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul, 1998, s. 142.

¹⁴² M.Uğur Derman, "Hat", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 427.

kavisli tuğranın kullanıldığı kesindir.

Osmanlılarda, ilk tuğrayı Orhan Bey'de görüyoruz. Tuğralarda hükümdarların isimleriyle babalarının adları vardır. XVIII. asır sonlarına kadar padişahın babasının adının sonuna han sıfatı ilave edilmektedir. Tuğralar XVI. asırdan itibaren daha güzel bir şekil almış ve XVIII. asır başlarından itibaren tekemmül etmiştir. Bu da Osmanlılar'da yazının tekemmül ettiği bir devirdir.

Tuğraların büyüklüğü, ferman, menşur ve beratların kâğıtlarının ve yazılarının vaziyetine tabi ve onlarla mütenasib olurdu. Tuğraların sağ tarafına çiçek koymak ve mahlas yazmak usûlü sonradan meydana çıkmıştır. Evvelâ berat, menşur ve fermanların üzerine çekilen tuğra daha sonra, paralarda, Defterhane defter ve kayıtları başında, daha sonra ise bir arma olarak senetlerle pullar ve sair bayrak, nüfus tezkeresi vb. umumileşmiştir.¹⁴³

Osmanlı belgelerinde kaligrafik özelliğe sahip bir başka güzellik daha vardır ki oda Pençedir. Vezir-i azam ve eyaletlerdeki vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerinin, mütesellimlerinin hükümet ve eyalet işlerine ait muharrerata imza yerine kaim olmak üzere "*Pençe*" ismi verilen ve tuğraya benzeyen alametleri görülmektedir. Bu *pençe* tabirinin el pençesine benzemesinden dolayı verilmiş olması muhtemeldir. İlk pençeyi XV. yüzyılın hemen hemen ortalarında görmekteyiz. Pençelerin hepsi de tek kavislidir. Çift kavis ancak tuğralarda olup başkaları kavis çekemezdi. (Bkz. Divânî yazı, Belge No: 6)

Pençeler arap harfleriyle olan vesikaların sağına çekilirdi. Bazen mektubun sağında, yazının başlangıç tarafında bulunur, bazen da yazının sağ tarafında ve orta tarafında çekilir. Bazı kere ise imza gibi buyrulduğun sonuna konulurdu. Eğer pençe çekilecek buyruldu veya mektup garp lisanlarından biriyle yazılmış ise o zaman pençe vesikanın sol tarafına çekilirdi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda beylerbeğilerin pençeleri vezirlerin pençelerine nazaran ince resmedilmekteydi.¹⁴⁴

Buyruldu; bürokraside yüksek makamlardan resmî evrak üzerine yazılan ve bazen da ayrıca ve divânî hat ile yazılmış olan emirlere denir.¹⁴⁵ Buyruldukların sonundaki "*Buyruldu*" tabirinin bir işaret-i mahsusa şeklini almasından sonra bunu "*emrimdir.*" diye okuyanlar da vardır. Buyrulduklar resen verilmiş ise "*buyruldu*" nun sonundaki tarih yerine

¹⁴³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruldulara Dair", *Belleten*, c. V (1941), s. 101.

¹⁴⁴ Uzunçarşılı, a.g.m., s. 103.

¹⁴⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 505.

“buyruldu” işareti çekildikten sonra bu emirnâmenin sahte olmadığını bildirmek için buyrulduğunun baş tarafına ve yazının birinci satırının sağına, vali olan vezir veya eyalet beğlerbeğisinin resmi mührü basılırdı.¹⁴⁶ (Meselâ; Divânî Belgeler No: 50)

Osmanlı memleketlerinde şeş kalem denilen altı türlü yazıdan ve *ta'lik*den başka Divân-ı Hümâyûn ve diğer hükümet dairelerinde maliyede ve müftülük ve kazaskerlik dairelerinde ve mahkeme-i şer'iyelerde muhtelif neveleri kullanılırdı. Bunlardan *divânî* ve *divânîden* bozma olarak *mektubî kırma* yazısı divân-ı hümâyûn ve ona merbut dairelerde, *ta'lik* kırması şer'i mahkemelerle ilmiye dairelerinde ve *siyakat* denilen yazı da maliye kayıtlarında ve bilhassa maliye defterleriyle tapu kayıtları ve tapu defterlerinde istimal olunurdu. Tahsisen beratlar ve nâme-i hümâyûnlar *divânî* hat ile yazılırdı. Tacbey-zâde diye maruf olan reisülküttablık da yapan Amasyalı bir zatın divânî yazıda mükemmel üstad olduğunu Ataî yazmaktadır. (Şakayik Zeyli, Ataî, s .338) Maliye Defterlerinde *siyakat*ten başka *rik'a* yazısı da kullanılmıştır.

XVI.asrın son yarısında **Münşeât** sahibi Feridun Bey *sülûs* ve *nesiht*ten başka *divânî*, *rik'a* ve *siyakat*'de de mahir olup bunları Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Bey'den öğrenmiştir.

Divân-ı Hümâyûn kâtiplerinden olup tahminen 1591 tarihlerinde vefat etmiş olan Hüsameddin-i Zerrin kalem-i *nesih*'te üstad olduğu gibi *divân* yazılarında büyük mahareti vardı.¹⁴⁷

2.3. Yazı Malzemeleri

Belgelerin, savaş, yangın, sel, rutubet, çalıntı ve tahrifat gibi, dış tesirlerden korunarak günümüze intikali, başlı başına bir devlet politikası ve devlet kültürüdür. Belge veya defterin günümüze kadar kalmasını tehdid eden unsurlar ayrı ayrı incelenmeli ve eldeki mevcut vesikalar bu bakış açısından değerlendirilmelidir.

Bürokraside yazı incelenirken yazı kadar, yazıda kullanılan malzemeler de önemlidir. Bir belgenin günümüze kadar gelebilmesi kullanılan kâğıdıyla alakalıdır. Yazıdaki mürekkebin silinmeden, bozulmadan kalması onun terkihiyle ilgilidir.

Osmanlı devlet dairelerinde çok çeşitli kâğıtlar kullanılmıştır. Kâğıdın temininin zor olması dolayısıyla tasarrufta azami gayret sarf edilmiştir. Arşivde mevcut defterler

¹⁴⁶ Uzunçarşılı, a.g.m., s . 103.

¹⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, 1988, c. III, s . 561

incelendiğinde, kaliteli ve pahalı olan kâğıtlar önemli belgelerde, daha az öneme sahip belgelerde ise orta kalite, müsveddelerde ise en zayıf kaliteli olanlarını kullanmışlardır. Hatta küçük notlar halinde tutulmuş müsveddeler ufak pusûlalar halinde yazılmıştır.

Saray dışındaki resmî daireler ile ordu-yı hümâyûn'un kâğıt, kalem, mürekkep gibi kırtasiye mühimmatının satın alınması, dairelere tevzi ve teslimini kâğıtçıbaşı yapardı.¹⁴⁸

Kalemlerde en çok kullanılan kâğıt cinsleri *İstanbul, battal, telhislik* ve *haşebî* idi. Ebru kâğıt baş muhasebe kaleminde kullanılmaktaydı. Bazı cins kâğıtlar ise yalnızca çok önemli belgelerde kullanılırdı. Bunlardan *Âbâdî*; Nâme-i hümâyûnlar, ahidnâmeler, yabancı memleketlere gönderilen sadrazam mektupları, padişah, valide sultan ve harem ve enderun ileri gelenleri ile sadrazam ve vezirlere verilen menşurlar ve beratlar *âbâdî* kâğıda yazılmaktaydı. XVIII. yüzyıldan itibaren *Semerkand âbâdîsi* ve *Sultanî âbâdî* kâğıt kullanılmıştır. Ayrıca *fıstık kağıdı* da kullanılan nevilere dendir.

Osmanlı devlet dairelerinde önce Doğu menşeli daha sonra Batı kâğıtlarını ve daha sonra Osmanlı kâğıtları kullanmışlardır. Her şeye rağmen ucuz olan Avrupa kaynaklı olanlarını tercih etmişlerdir.

Osmanlı bürolarında defter ve evrakta çeşitli kalemler kullanılmıştır. Önceleri bütün birimlerde normal kamış kalem kullanılırken, sonraları *Cavazir* ve *som* kalemler sadaret dairesine ve sadrazam mühürdarına tahsis edilmiştir.

Kalem açmak için kullanılan kalem tıraşların, kamış kalemleri açmak için *mibree* (*mibrât*), kamış kalemlerin sadece ağızlarının yarılması için *mifrez*, ve *mişfere* denilen ve tashih amacıyla istimal edilen çeşitleri vardı.

Günlük yazılarda siyah is mürekkebi kullanılmasına karşılık, bazı eser ve belgelerdeki *der-kenar*larda, müsvedde tashihlerinde kırmızı, berat, nâme-i hümâyûn, ahidnâme-i hümâyûn gibi belgelerde kırmızı ile birlikte laciverd, yeşil mürekkep hatta altın mürekkebi kullanılmıştır.

Yazı malzemeleri cümlesinden olmak üzere *hokka, lika, rik, rikdan, rik sofrası, makas* sayılabilir.

Osmanlı Merkez bürokrasisinde kullanılan yazı malzemelerine örnek olmak üzere, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde mevcut defter serilerinden Kâğıtçıbaşı evrakı arasından iki defter tetkik edilerek, bunlarda dökümü ve miktarı yazılı malzemeler görülmektedir. Bu

¹⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 260

deFTERde 1192 ile 1198 yılları arasında bazı bürolara verilen malzemeler.

Belge No: 14

D.BŞM. KGB. No: 16588

Mühimmat-ı aylık-ı Mühürdâr-ı Hazret-i Sadaret

Gurre-i şehir-i Z sene 1192

Kâğıd-ı Telhis Kâğıd-ı İstanbul Kalem-i Cavazir Mürekkeb

Deste 15 Deste 15 Çift 20 Kıyye 1

Mikras-ı Zer-nişanî (iki ayda bir defa verilmek üzere kaydı meşruh

Adet 1 olmağla bu defa dahi ba-ferman şerh verildi.)

Rik Şem'-i sürh Kozak-ı Som Kozak-ı şir-i mahi

Kıyye 1.5 200 adet 200 adet 200

Kozak-ı Sade Tahrir Kâğıd-ı Battal Rik-i Beç

Adet 400 400 Deste 7 50

Kalemtraş-ı ala Simli Rikdan

Adet 2 Adet 3

Mühimmat-ı aylık-ı Devatdâr-ı Hazret-i Sadaret

Kâğıd-ı Telhis Kâğıd-ı İstanbul Kağıd-ı Telhis

Deste 5 Deste 5 Deste 5

Som Kalem Kalem-i Cavazir Rik-i Beç Mürekkebi A'lâ

Adet 3 Çift 10 50 Kıyye 1

Kalemtraş Mikras-ı Frengi Şem'-i Sürh

Adet 1 Adet 1 100

Mühimmat-ı aylık-ı Tezkere-i Sani

Atlas Kise Daraî Mektubi

1 Deste 1

Mühimmat-ı aylık-ı Mektûbî-i Hazret-i Sadaret

Kese-i Mektub Daraî Boğasi Tobra Destmal Kese-i Ferman

Adet 120 1.5 Adet 3 Adet 5 Adet 10

Atlas Tobra-i Kebir

Adet 4

Mühimmat-ı aylık-ı Devatdarî-i Hazret-i Sadaret

Kâğıd-ı Battal Kâğıd-ı İstanbul Kâğıd-ı Telhis Som Kalem

<i>Deste 5</i>	<i>Deste 5</i>	<i>Deste 5</i>	<i>Adet 3</i>
<i>Kalem-i Cavazir</i>	<i>Rik-i Beç</i>	<i>Mürekkebi A'lâ</i>	<i>Kalemtraş</i>
<i>Çift 10</i>	<i>50</i>	<i>Kıyye 1</i>	<i>Adet 1</i>

Mikras-ı Firengi

Adet 1 (iki ayda bir defa verilmek üzere bu defa dahi ba-ferman şerh verildi.)

<i>Şem'-i sürh</i>	<i>Kozak Mum</i>	<i>Simli Rikdan</i>
<i>100</i>	<i>Adet 50</i>	<i>Adet 3</i>

Lali *Tahrir-i Has*

Miskal 5 *100*

Mühimmat-ı aylık-ı Hazret-i Vezir-i Mükerrrem Nişancı Paşa

<i>Kâğıd-ı İstanbul</i>	<i>Kalem</i>	<i>Mürekkeb</i>	<i>Rik</i>	<i>La'li</i>
<i>Deste 5</i>	<i>Çift 15</i>	<i>Kıyye 3</i>	<i>Kıyye 4</i>	<i>Miskal 1.5</i>

Mikras-ı Zer-nişanî

Adet 1 (iki ayda bir defa verilmek üzere bu defa dahi ba-ferman şerh verildi.)

Mühimmat-ı aylık-ı Hazret-i Reisülküttab Efendi

<i>Kâğıd- Battal</i>	<i>Kalem-i Cavazir</i>	<i>Mürekkeb</i>	<i>Rik</i>	<i>Kozak-ı</i>	<i>Sade</i>
<i>Deste 15</i>	<i>Çift 10</i>	<i>Kıyye 1</i>	<i>Kıyye 1</i>	<i>Adet 100</i>	

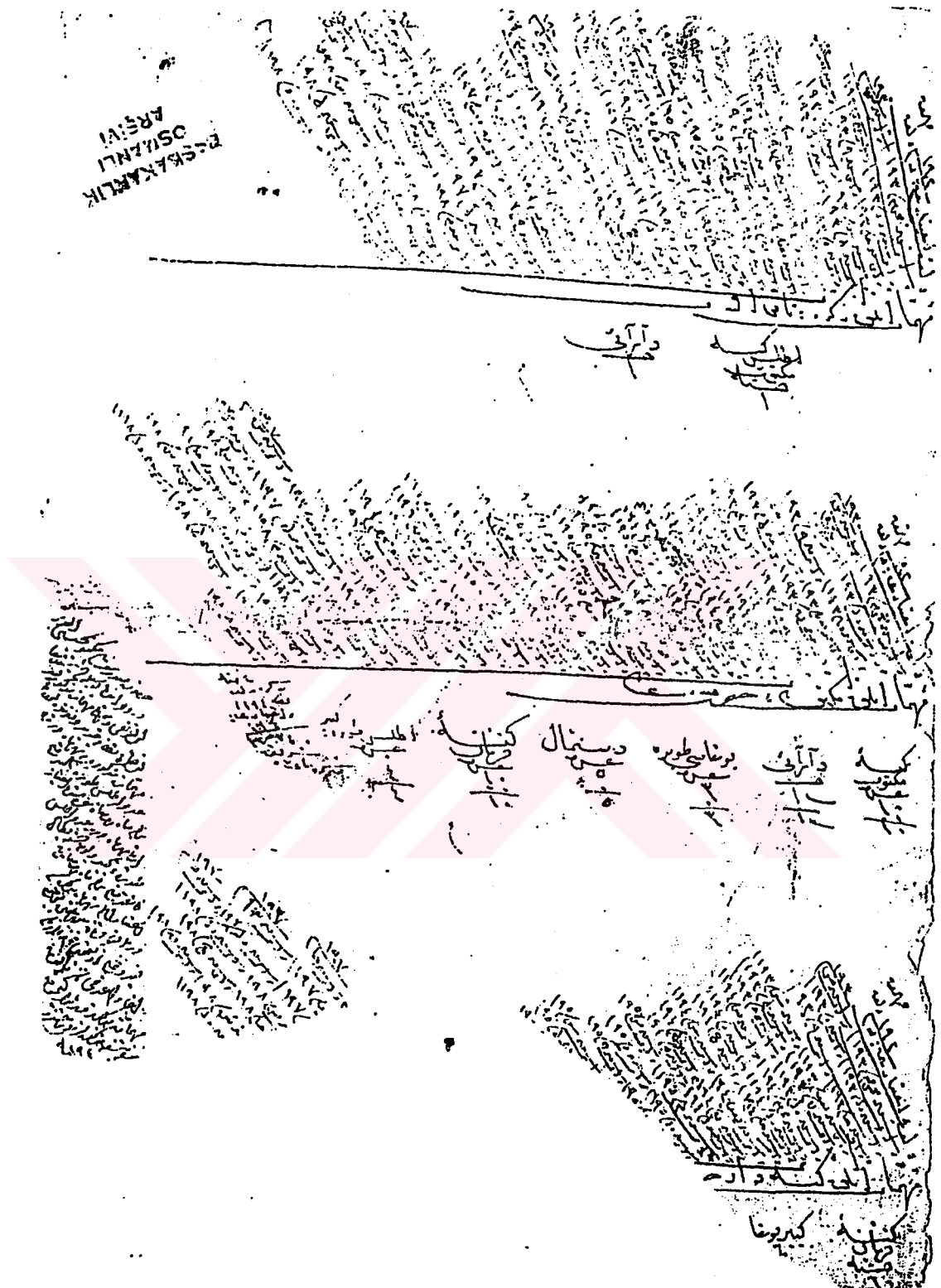
Mikras-ı Zer-nişanî

Adet 1 (iki ayda bir defa verilmek üzere bu defa dahi ba-ferman şerh verildi.)

<i>Şem'-i Sürh</i>	<i>Tahrir</i>	<i>Kozak-ı Som</i>	<i>Simli Rikdan</i>
<i>100</i>	<i>20</i>	<i>Adet 10</i>	<i>Adet 1</i>

Mercanlı Kalemtraş-ı A'lâ

Adet 1



١٠٠
 ١٠١
 ١٠٢
 ١٠٣
 ١٠٤
 ١٠٥
 ١٠٦
 ١٠٧
 ١٠٨
 ١٠٩
 ١١٠
 ١١١
 ١١٢
 ١١٣
 ١١٤
 ١١٥
 ١١٦
 ١١٧
 ١١٨
 ١١٩
 ١٢٠
 ١٢١
 ١٢٢
 ١٢٣
 ١٢٤
 ١٢٥
 ١٢٦
 ١٢٧
 ١٢٨
 ١٢٩
 ١٣٠
 ١٣١
 ١٣٢
 ١٣٣
 ١٣٤
 ١٣٥
 ١٣٦
 ١٣٧
 ١٣٨
 ١٣٩
 ١٤٠
 ١٤١
 ١٤٢
 ١٤٣
 ١٤٤
 ١٤٥
 ١٤٦
 ١٤٧
 ١٤٨
 ١٤٩
 ١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠

کاغذ بیلال کاغذ ابریل کاغذ لیس قلم قلم جوڑو ریلج مکینہ قلم آس مقلم آس سیمو سرج
 قلم آس سیمو سرج سیمو سرج سیمو سرج سیمو سرج سیمو سرج سیمو سرج سیمو سرج سیمو سرج

[The page contains dense handwritten notes in Urdu script, which are mostly illegible due to extreme blurring and noise.]

[illegible]

Handwritten text in Urdu script, likely a signature or a note, written diagonally across the page.

لا غدر بطلان فامروز میباید "فلیه" سفر آوردن و در آنجا
فوز اقصی مطبوع مخیر فوز اقصی سحر اکران

میرزا محمد علی خان
اعظمی

BOA. D.BŞM. KGB. No. 16599 ve 29 Ca 1249 tarihli belgede yazı malzemesi olarak tesbit olunanlar

A'lâ kalem	Kâğıd-ı Hünkârî
A'lâ kalemtıraş	Kâğıd-ı İstanbul
A'lâ muşamma	Kâğıd-ı telhis
A'lâ som kabzalı kalemtıraş	Kâğıdılı sarık
Alakurna kâğıdı	Kalem
Altun rik	Kebir kat'a-i zir-i meşk
Altun varak	Kebir zîr-i meşk
Altunlu mikras	Kilit
Battal ebru	Kozak-ı som
Battal fıstıkî	Kurşun hokka
Battal kâğıdılı bölme defter	La'î
Bölme simli	Lika
Camlı rik kutusu	Maden la'l hokkası
Çarköşe	Mahfaza
Çarköşe kurna	Mecmua
Çenber kolanı	Mercanlı kalemtıraş
Ebru kaplı battal kâğıdllu	Meşin kese
Ceride	Mikatta
Fazlı kârî kalemtıraş	Mikras ğılaft
Harcî kalemtıraş	Mikras-ı zer-nişanlı
Hâşebi ebrusu	Mücellid telhisi
Hurc	Mücemmea
İki yüzlü battal	Mühür mumu
İki yüzlü telhis	Mürekkeb
İnce Fıstık	Mürekkeb beziri
İstanbul ebrusu	Mürekkeb şişesi
İstanbul fıstıkî	Mürekkeb varili
Kâğıd mikattası	Mürekkeblık
Kâğıd-ı battal	Nühas mürekkeb ibriği
Kâğıd-ı hâşebi	Revğanlı berat

Rik sofrası
Rikdan
Sade kalemtırış
Sağır zir-i meşk
Sandık
Sırmalı mikras
Simli mikras
Siyah sahtiyan
Som kabzalı kalemtırış
Sultanî âbadi
Şamdan
Şem'a
Şem'-i Firengî

Takrîr kuburu
Takrîrlik Hünkârî
Taraflık kâğıd
Telhis ebrusu
Telhis fıstıkî
Tezkerelik
Tuğra kalemi
Vasat kalemtırış
Vasat simli rik sofrası
Vasat zir-i meşk
Yüz varakalı battal kâğıdlı defter



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI BELGELERİNDE KULLANILAN YAZI ÇEŞİTLERİ

Osmanlı belgelerinde farklı karakter ve görünüşte bir çok yazının kullanılması, pratikte bir kaligrafi ve estetik anlayıştan kaynaklanmış olmadığı görülmektedir. Her dairenin kendine mahsus bir meslek zümresi ve o zümrenin de yetiştirme tarz ve sahasının farklı oluşu tesirli olmuş denilebilir. Ayrıca kullanım itibariyle ilk görünüşte bir vesikanın ötekinden tefriki, kullanım kolaylığı ve kargaşayı önlemeyi hedeflemektedir. Zihin yorgunluğu ve yanlış düşmeme gibi bir rahatlığı temin etmektedir.

Osmanlı bürokrasisi gözden geçirildiğinde belgelerde kullanılan yazılardan en çok tercih edilen itibariyle yazılar değerlendirilmiştir. Bu yazı türleri de Osmanlı devlet teşkilâtının krolojik olarak, kuruluşundan yıkılışına değin aralıksız halde devam eden kalemleri (büroları) ele alınmıştır. Örnekler seçilirken öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivinde divan defterleri ve Dosya usulü evrak tetkik edilmiştir. Bu vesika tasniflerinden, ulaşılabilen ve fotokopisi alınabilenler sunulmuştur.

Osmanlı belgelerinde en çok kullanılan yazılar;

1- *Dîvânî* 2- *Ta'lik* 3- *Nesih* 4- *Sülûs* 5- *Siyakat* 6- *Rik'a*¹⁴⁹

3.1. Dîvânî

Dîvân-ı Humayûn'da tutulan kayıtlarda kullanılan bir yazı olduğu için bu adla anılmıştır. Müverrih Ali, "çep" adlı yazının ustalarından İdris'in II.Bayezid devrinde İran'dan geldiğini ve çok itibar gördüğünü belirterek, Matrakçı Nasuh'u da *dîvânî* yazının mucidi olarak kayd etmektedir. Yine burada *çep* yazısının bu ustalar sayesinde Acem üslubundan tamamen ayrı yazıldığı zikredilir.¹⁵⁰ Karakteristik özelliklerini Osmanlılar elinde kazanmış olan *dîvânî* tam bir Osmanlı yazısıdır.¹⁵¹

Tacî-zade Ca'fer Çelebi dîvân kitabetinde çığır açmış, *tuğraî* ve *dîvânî* yazılarını ıslah etmiştir. İki defa reisülküttaplık görevi yapmış olan Tac-zade Mehmed Çelebi ve onun yetiştirdiği Saf Musli Çelebi, Ayn Ali Çelebi, Hüdhüd Çelebi *dîvânî* yazısının

¹⁴⁹ Jan Reycman-Ananiasz Jazaczkowski, *Handbook of Ottoman- Turkish Diplomats*, (çev. Mehmet Fethi Atay), İstanbul, 1993, s. 138.

¹⁵⁰ Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünervân*, s. 60-61.

¹⁵¹ Kütükoglu, s. 62.

gelişmesinde rol oynayan hattatlardandır.¹⁵²

Bu yazı ferman, berat gibi münderecatını kazımağa ve bozmağa veya harfini değiştirmeye imkân bırakılmaması gözetilen resmî vesikalarda, hüccetlerde bazı vakfiye ve ilamlarda görülmektedir ki buna göre sonradan devletin umumî yazısı olduğu anlaşıyor.¹⁵³ Önceleri açık seçik bir şekilde yazılan *dîvânî*, daha sonraları inkişaf ederek girift bir hal almış ve muntazam bir şekle kavuşmuştur. Ferman, berat gibi devletin ehemmiyetli yazılarının, çok az bir istisna ile, taklidine rastlanılmadığı bilinmektedir.¹⁵⁴

Dîvânî yazıda; Satırların son kısımları sivri bir uç şeklinde yukarıya doğru yükselir ve her satırın sonunda sözün bittiğini gösteren bir işaret yukarıdan aşağıya doğru çekilir. Diğer yazıların aksine harfler ve kelimeler ayağa kalkmış bir durumda olup sola doğru eğik bulunurlar. Yatay kısımlar da aynı şekilde sağdan sola doğru eğiktir. Ayrıca harfler öne doğru kıvrılmış vaziyettedir. Kendinden sonra gelen harflerle bitişmeyen harfler birleşik de yazılabilir. Kelimeler adeta bitişikmiş gibi yazılır ve satır sonuna doğru, satır hattından, yükselerek bir azamet hissi verirler.¹⁵⁵ Bu yazıda Osmanlı Devleti'nin kurduğu nizamın, kuvvet, ihtişam, asalet, ulviyet ve azametini sembolize eder.¹⁵⁶

Sülüs kalemin cereyanına göre sülüs ve *nesih* kalemlerinin yuvarlak kısımları *dîvânî*de azaltılmış ve daha ziyade düzümsü cihetleri iltizam ve tatbik edilerek sürati temin için dönüm yerlerinde ve kavislerde çabuk kırılma ve bükülme, yamulma halleri ihdas olunmuştur. Bundan ötürü *dîvânî* kaleminde hakim olan vasıf; düzlük içinde kırıklık ve kısa kavisle cereyanda sürattir. Bazı harflerinde kalemin akış hızı gösterilmek suretiyle *kalem cilvesi* denilen geniş kavisli bazı şekillerde yapılmıştır. Bunların esas yazıya tesiri olmadığından okumayı güçleştirecek bir mahiyette değildirler.¹⁵⁷

Dîvânî yazıda “elif” ve “lâm” harflerinde, *sülüs*de olduğu gibi *zülfe*¹⁵⁸ bulunmaktadır. Ancak, ondan farklı olarak zülfelerin istikameti sola doğrudur. “Elif” zülfeden sonra sol-sağ istikametinde uzatılır ve alt tarafta sola kıvrılır. “Elif” kendinden sonra gelen “vav” ve “sin”e birleştirilmiştir. “vav”ın gözü kapanırken “dal” diğer yazılardaki “vav” a benzer şekilde yumulmuş fakat “vav”dan farklı olarak gözü açık

¹⁵² Ali Alpaslan, “Dîvânî”, DİA, IX, 445.

¹⁵³ Mahmut Yazır, Eski Yazıları Okuma Anahtarı, Ankara, 1983, s. 129.

¹⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 522.

¹⁵⁵ Alpaslan, s. 445.

¹⁵⁶ Muhittin Serin, Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar, İstanbul, 1999, s. 274.

¹⁵⁷ Mahmut Yazır, Eski Yazıları Okuma Anahtarı, s. 129.

¹⁵⁸ “Harfin başında zülf (saç)ü andıran üçgenimsi ve çengelli parça”. Bkz. Yazır, Kalem Güzeli, s. 177.

bırakılmıştır. “sin” ve “şin”lar çok kere dişlerini kaybetmiş ve düz bir uzantı haline gelmişlerdir. “te”, “kaf”, “fe” ve “nun” harflerine sonda oldukları zaman nokta konmayıp, çanak veya kâse yukarıya çekildikten sonra sola doğru küçük bir çıkıntı (*kuyruk*) yapılmıştır. Aynı yazılan “de” edatı ile “kef” ve “nun” aslı şekillerini korudukları halde “mim” harfi ile ayrı yazıldığında “zeneb” denilen kuyruk kesilmiştir. O kadar ki, bu özellik bilinmezse sonunda “he” varmış gibi bir intiba hasıl olur.

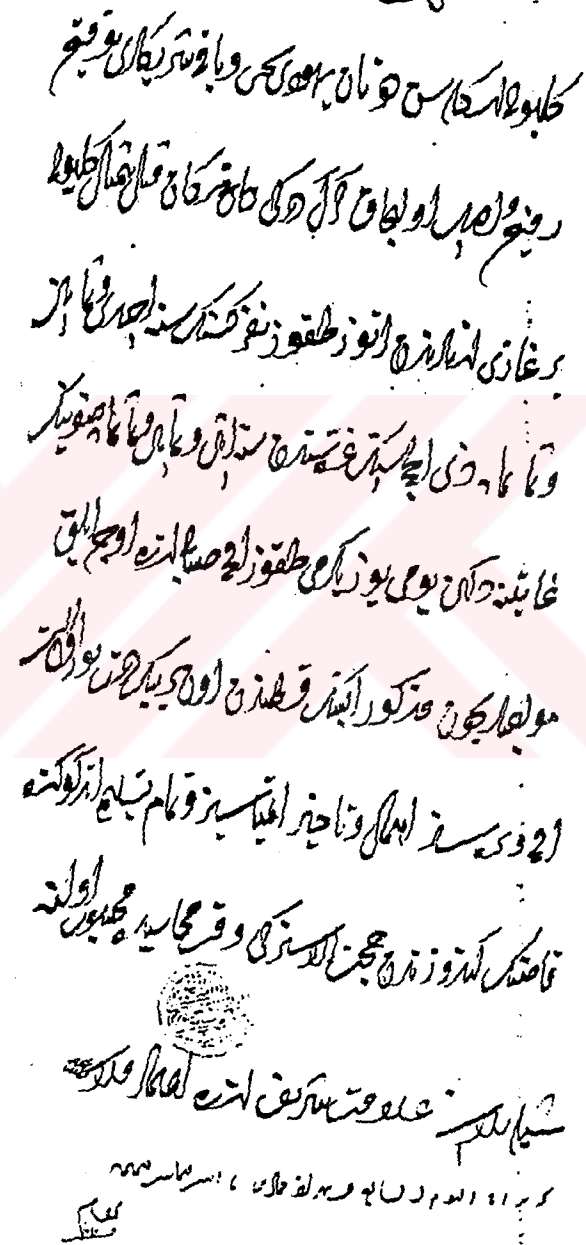
Arşiv belgelerindeki yazılar aslında tam *dîvânî* değil “kıрма” veya “hurda” denilen çeşididir. *Kırma dîvânî*, *dîvânîye* nazaran daha ince kalemle yazılır. Fakat yegâne özelliği ince yazılmasında değildir. Yazı büyüse dahi kırma özelliğini korur. Sûratlı yazma endişesi zaman zaman yazının noktalarının ihmal edilmesine de sebep olmuştur. Bu tarz yazılmış olan belgelerin okunması *dîvânîye* nazaran çok daha zordur.¹⁵⁹

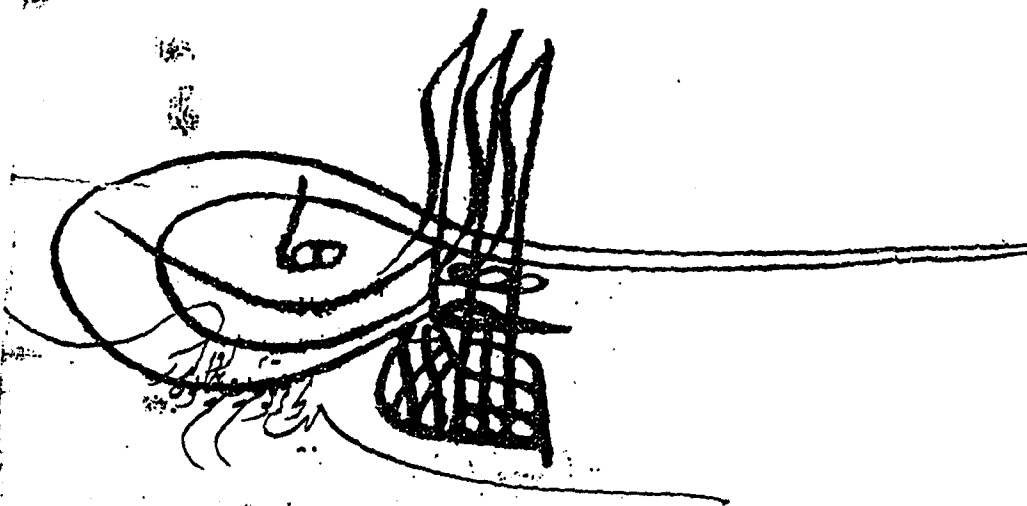
Dîvânî yazının teşekkülü ve tekâmülüne dair, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde mevcut defter ve belge serileri kronolojik incelemeye tabi tutulup, bunlardan estetik değeri haiz olanlar arasından seçilen örnekler verilmiştir.

Bu örnekler

15. belgeye kadar	: XVI. yüzyıl
16-29. arası belgeler	: XVII. yüzyıl
29-50. arası belgeler	: XVIII. yüzyıl
50-64. arası belgeler	: XIX yüzyıl belgeleridir.

¹⁵⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 63.





در این روزها که بوی بهار می آید
و در این روزها که بوی بهار می آید

قد قتلوا من اهل الكرام بولس بن جرجي ملكي صوفيا واهل بيته وقترى بولس بن جرجي ملكي صوفيا

مؤید و جلیل کونندہ یومی التی ارقہ الایضاح و یومہ استیاضہ و یومہ عز و جلال

و لیسیم و بیوروم که دارو بر شوک و ای نفی از نرسو بیورومی فکر فرمایند علی بن سب

سابقہ لکچر کے مطالعہ کے لئے اولیٰ نمونہ ملا کر علوفہ رقبہ و اعتبار قند

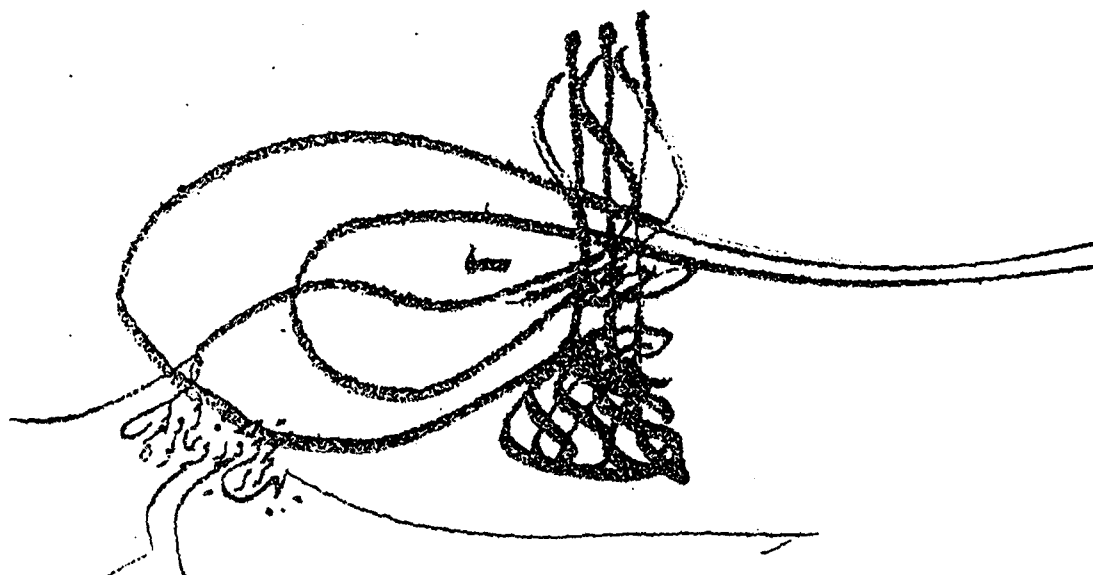
سبحانك يا ذا الجلال والإكرام

۹۷۶
 ازین نامه و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 خانه خدیو نایب و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 قاسم ولی و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 اصفیای و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 بنامه عسکری و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 و نورانی و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 بهای قدسیه و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 بر این غایت و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 از ساله ای که بابت اولیای مسافرین کوزه رفته عسکری و میر کف
 دوله مابین این و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 ادبای و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف
 بنامه عسکری و سایر کتب الحاکم از ویرانه های این کوزه رفته عسکری و میر کف

دفتر قلمی اعلیٰ سیم

[illegible]

[illegible]



کارنامه فرما به نایب و وزیر و کاتبان و غیره و این سند را در
 کارنامه فرما به نایب و وزیر و کاتبان و غیره و این سند را در

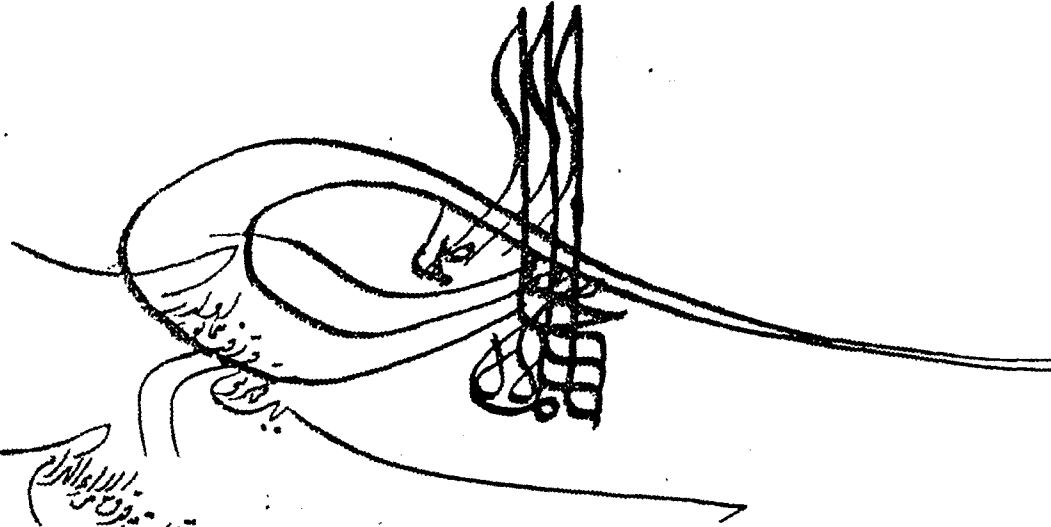
از این زیرین و بعضی چیزها و ... و اگر کسی که اولاً چنانچه در این سند
 از این زیرین و بعضی چیزها و ... و اگر کسی که اولاً چنانچه در این سند

ثبت شده بوی مکتوباته ایله فارس بصله برون بوی و ... و ... و ...

و در دبالو که در این سند برون بوی و ... و ... و ...

فونهای اولیست به علو و ... و ... و ...

علو و ... و ... و ...



وارتق و ماهه بیاوید و بوسید و بوزغی غنیمت و راقه لاله و کلبه قلعه غنیمت و راقه لاله و کلبه قلعه غنیمت و راقه لاله و کلبه قلعه غنیمت

بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت

ابرار و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت

نصیب ابرار و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت

علوفه غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت و بوزغ غنیمت

و بوزغ غنیمت

در این روز بیست و نهم از ماه ربیع الثانی سنه ۱۰۰۶

اسماء بیاضه درگاه علی

امکان
لورده و درگاه علی بیاضه از نوزده اسفند و درگاه علی

صالحه
صالحه

نورالدین بیاضه از نوزده اسفند و درگاه علی
نورالدین بیاضه از نوزده اسفند و درگاه علی

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

صالحه
صالحه

۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بقلمه سرح فارسه نایب حمید برادر محلی لودکنس بومین لودن لعلی لایم حمید برادر محلی

دست بر بوفه ندد که لاجب نالو بدوار نه بنه هه چو معی کور و دین جویف بدین حدیر

حضرت فرید الدین گیلانی و فقیر محمد بن حسین

روزگار کجی گشته بویدار عشق و بهیچ که بود خدای
روزگار کجی گشته بویدار عشق و بهیچ که بود خدای

مع نيك ميون خرمينه افريقه صدر علونيه ريوه شريفي وريله

وارثت نامه یوزفرخان بن یوزخا قلیش محمد و ابوالکلام و ابوالحسن و ابوالعباس

زند بن خورشید پناه افغانی اخیانه اسلمی او و نوکران کینه ابریزد لایع معصومین است

نحوه کشف پنهان یونانی را باید از نوع علوی بفکر یونانی بدست آورد

وارو بی واریفتن از دکنه ها که عیون را در بر می گیرد طریقه ظاهره

[illegible]

محمد حسن حسن

س

و در وقت و ساعت
حضرت سید حضور عالی کرم الله وجهه در محل اولی
ایکمین مقدمه فرایه مکتبه فوطه و غلام واقع اولوب چناندر این غلوس قیدنزه حظه و فرس روز
اولمغه متروقه اقمه مزایم روزه بیکر حظه چناندر این قیدنزه و روزه بیکر حظه غلوس قیدنزه بیکر
و فرایه سینه در بزمه تجیس اولوب فرایه به تقدیم نمود اولمغه روزنه معتمدوس لایح حضرت سید این
قطعه فرایه سیروب اولد اشنه فرایه و فرس روزنه اولوب حظه بیعیه اقسا و فرایه
اراز اولمغه معتمدوس لایح حضرت سید موجود بوسنه مبارکه بایر از فرایه و یارنزه قوطه و غلام
اولوب حظه به مضایقه اولمغه مقدایره عین اوقه ایله قطعه فرماه شریک سیروب لایح بزمه فرما
مشرفین عین سیروب بایق فرما معتمدوس لایح حضرت سید

د فین یول
ایلی و ایچدی

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

34- BOA. Atik Şikâyet No: 68 (1127)

مفتی محمد رفیع الرحمن
 مفتی محمد رفیع الرحمن
 مفتی محمد رفیع الرحمن

مفتی محمد رفیع الرحمن

مفتی محمد رفیع الرحمن

مفتی محمد رفیع الرحمن

مفتی محمد رفیع الرحمن مفتی محمد رفیع الرحمن مفتی محمد رفیع الرحمن
 مفتی محمد رفیع الرحمن مفتی محمد رفیع الرحمن مفتی محمد رفیع الرحمن
 مفتی محمد رفیع الرحمن مفتی محمد رفیع الرحمن مفتی محمد رفیع الرحمن

مفتی محمد رفیع الرحمن

هذه قيود احكام الشكايات في زما صدر
صدور الوزير الحضر علي ايشا بيسر الله
مايشاء وفي ايان حضرت محمد
راغب اقدي ربي
الكتاب نال
مايتمناه

[illegible]

سنده وزیر اعظم و وکیل مطلق سن باعث صدور خط های یونم بود در که درگاه معلوم بکجری او جان
 ایله ساز او جقلم اغوات و ضابطان و نغراق قولرم و كذلك حال حلت علیه هر قولرم علیه
 اغورهای یونده جان و با این ابله خدمت و بدل غیوت ایدوب خصوصاً بقضاء الله تعالی واقع اولون
 حرکتی که انطفا سنده نه کونه صرف تاب و تزلزل ایلد کلمی معلوم های یونم اولخله هر بری انوع حکام
 و عنایت سرا و اصناف ملا طفت و نوازنده اصری اولشرا یکی صدر سابق ذاتده حدت
 و دعوت صاحبی بر آدم اولخله خالص الطوبی قولرم اکر ام و نوازش مقامده کبر و عنایت
 معامله ایلمی و کسه ایله حسن امتزاج اتمامی رضای های یونده اولقدن ناشی کند و هر چند
 طرف های یونده بند و نصع اولشرا یکی متنبه و متضیع اولیوب مجبول اولدنی خلقت رذیلتی اجرا
 بر له هر کسی بر کونه تعجیردن و بیجه عنف و کبر و معامله کردن خالی اولیوب غرضی لازم کلدی سکا
 نفهم اولشرا یکی ابدی درگاه معلوم بکجری اجاسی قومی و رجال او جان قولرم علیه ساز او جقلم
 اغوات و ضابطانی و رجال حلت علیه قولرمی قوییه دعوت ایدوب علیه سنک بوانه دل سبقت
 ایدن خدمتار زن خوشنود و راضی اولدنی و انکم کدوره خلل و خوشنود اولون اوزده دغای
 اجابت اثر ملوکانه مظهر اولدقلمی کدوره تفهیم و بیزدن بیکه سکه بالذفاق حرکت و رای و امر که
 متابعت ایدرک هر بیزدن ماسول های یونم اولدنی اوزده کال صداقت و استقامت ابله ضبط و بطون
 و عباد اللهک متفیر اولدقلمی اصرق و قیامک دغی نه صحنه کدی کبی تقید اولشرا یکی دوش اتمامک حواله
 ایدو کبی حکم افاده و تعلیم ایدوب سندخی که ضبط و ربط امرده و کال بالجملة دوش اتمامک حواله
 قلنان امور حکم دین و حلت علیه عاقلانه و مستقرانه عمل و حرکت و او جقلم اغوات و رجاله
 حسن معاشرت ایدرک رضای های یونده موافق و عامه عباد الله نافع خدمت و جوده کتوب
 بر وجه دعای خیر ملوکانه مظهر اولخله حله کز کوکل بر یکی ایلمی و دقت ایلمی سر جناب دت
 العالمین دین و حلت علیه صداقت و استقامت ایدرک حرکت ایدرک دنیاده بر خوردار
 و عقابده دغی نیجه نعمتله ساز و ارایه آمین

۹

مردود

الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين هم خير من عباده
الذين هم خير من عباده

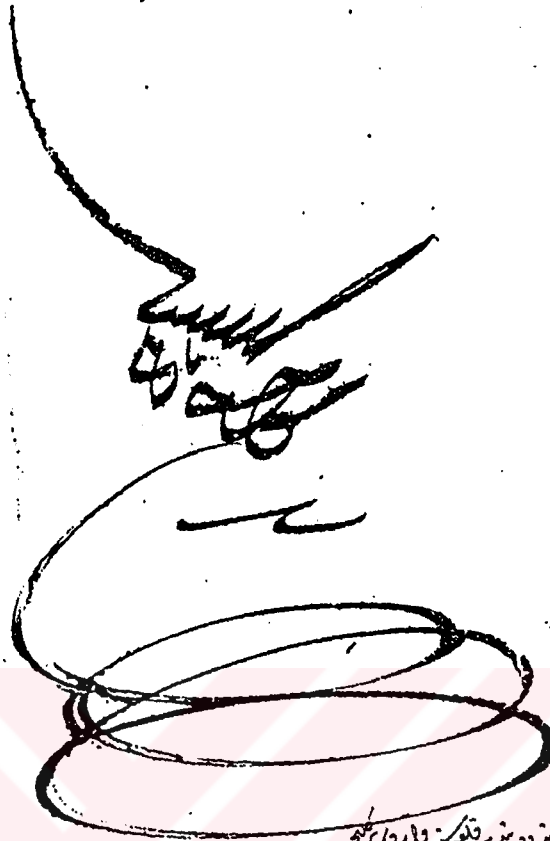
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين هم خير من عباده
الذين هم خير من عباده

الحمد لله الذي جعلنا من عباده
الذين هم خير من عباده
الذين هم خير من عباده

کتابخانه
مکتبہ اسلامیہ کراچی

کتاب: مکتبہ اسلامیہ کراچی

۵
 در جواب پادشاهی بنده (۵) و بنده بود پادشاهی بنده (۵)
 در جواب پادشاهی بنده (۵) و بنده بود پادشاهی بنده (۵)
 در جواب پادشاهی بنده (۵) و بنده بود پادشاهی بنده (۵)



بنام خداوند متعال
 به استحضار می‌رساند که این سند در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۱۵ در تهران
 به امضاء و مهر مقام مسئول و در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۱۵ در تهران
 به امضاء و مهر مقام مسئول و در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۱۵ در تهران

لحظه

و معتمدین و عیال و اقارب
 به استحضار می‌رساند که این سند در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۱۵ در تهران
 به امضاء و مهر مقام مسئول و در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۱۵ در تهران
 به امضاء و مهر مقام مسئول و در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۱۵ در تهران

امضاء
 مقام مسئول



٣٢٢
 قد فرماتنا، تعالى السلطان امرنا الجليل غافاني الى الدستور الحكيم والى امر
 ادام الله تعالى اجلور صلوة وافقني قضاء الحسين قاضي مصر دين ففاته بعد وبعد
 الرب الهانك الحكيم تحييتك على ان تجار مصر القاهرة ونفوا عن حقار الى اربابها بوز
 مقبولة ان تجار الحرمين الشريفين اسلوا الى تجار مصر مقدار من البين بغير عنها في وقا
 مائة ومنها شركة قد نفوا تجار المهدون على كل فرق ما هو محمول عليه من القصور وقدر
 ثلثة وثلاثون ربا تو مصرى ثم امر المصير في ذلك الوقت احضروا تجار مصر وقوم
 وجعلوا على كل فرق من البين سلفا ستة وعشرون ربا تو ونصف مصرى وقضوا ذلك
 منهم قبل اسبوع الكفرة القريسي اقيم الديار المصير بايام قلبه ثم بعد وصولي
 الكفرة المستقرين الى مصر القاهرة احضروا تجار البين المصيرين وقدموا على و
 ما بين الف ربا تو فزانه فاستفوا التجار المرفوقين من وقع ذلك ثم وزعوها
 الكفرة المستقرين فزانه عن التجار على فرق البين المده من الحرمين والمده
 تحت يد التجار من الشركة والامانة والتملقان الحصة بدين ارباب حق كل فرق
 ثلثة وعشرون ربا تو ونصف وربع فزانه فدفعوها التجار الى القريسي المستقرين
 قرا جدا ثم بعد ذلك ثابنا ضرورهم على دين مائة وخمسين الف ربا تو فزانه وارسل
 ان يقدروها على جميع البين الموجود بمصر تحق كل فرق ادفعون ربا تو فزانه ثم بقي
 عند بعض التجار نحو مائة من البين فقلت الكفرة المستقرين فزانه على كافة
 مصر وجعلت على تجار حاصلة ما بين وخمسة وسبعين الف مطلق ربا تو فزانه
 فاستفت التجار من وقع ذلك المبلغ وهو ان يفيض منهم فامسوا وبقروا
 وصطلوا مجازتهم واخذوا ما بقى فيها من البين وفاتوا البين الى تجار الحرمين وتجار مصر
 وسائر اهل البلد وفي هذه المدة على الذهب ومصر ونفوا عرض محض في درجة
 التوا فالتاها والطين من مفرهم محضهم ربا تو فزانه ان التجار المصيرين
 هذه المدة مطلقين ومقدورين على كل واحد تجار الحرمين بمنفون من الحاسه
 فيما اخذ الامراء من السلف وما اخذ الكفرة القريسي قرا وحيث من التجار
 المصيرين من فرق البين وعاوذه من الامانات في شركاف فامسوا عنهم من الحاسه
 بذلك محض محض على التجار المصيرين فزانه محض نصف المده والونصاف وايندها
 التجار المصيرين للونصاف وقد نفلت اداة سلطتنا السنيه الله من بعد ان
 اذا وقع منا زجه بين تجار الحرمين وتجار مصر حصر الذي اخذ الكفرة القريسي

صدر فرمانا العالم السلطاني وارنا الجليل المحافا في الحدود الغابا المشدعين نائب القريه زيد محمد بعد وصول
 التوقيع الرقعي الهراوية المحمي بخط عليا من اهلي قريه كفر كلو التابعة لناحية المرفوره اولوا اولوا
 رفعا عنقل الى اردونيا الهراوية مغربه انهم من قديم الزمان ساكنين في القرية المرفوره وكان
 بسبب وقوع بعض حواشات تركوا سكننا في كفر كلو المرفور ومقدم نخماس سراج وولنا السنيه بنا
 بجوار الكفر المرفور وصدر لهم اذن ومساعد في بنا كفر ولكن الخالة هذه انهم ما لهم قد
 وبوتهم ومساكنهم القديمه في الكفر المذكور بسكنوا فيها الى حين ان يعمروا كفر واستدعوا
 امرنا الشريف بهذا الخوض فيكون معلوم مولونا المرمي اليه ان اولوا ابو زهره المذكور
 ان يعمروا كفر يسكنوا في بيوتهم ومساكنهم القديمه فدوا احد يتقدي عليهم ويمنعهم في سكننا
 ومساكنهم القديمه في الكفر المذكور فبناؤا على ذلك اصددنا فيما تناهوا للشان محال وصار
 امرنا الشريف والوقوف على ضررته المنيف اولوا ابو زهره المرفور الى حين ان يعمروا كفر
 يسكنوا في كفر كلو المذكور كما كانوا ساكنين قديما الى حين ان يعمروا كفر فدوا احد يعمروا
 من اسكننا فعملوا بموجب مضمون امرنا الشريف كما هو محدد وترفع وتجنبوا خلاف ما هو
 وممنوع اعلو واعتدوه عايتة الوعتماد

OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞ

Değerlendirme:

XV. ve XVI.yüzyıl: Defterlerde talik hattının etkisi ve ince kalemle yazılmış durumda. Belgeler, satır aralıkları seyrek ve tuğraları ibtidaî vaziyette çekilmiş. Sadrazam buyruvduları, fermanlar gibi süslü ve daha itinalı tertib edilmiş.

XVII. yüzyıl: Defterlerde divanî hattının özellikleri bariz bir şekilde zuhur etmiştir. İmla keşideleri azalmış ve daha kalınca bir kalem kullanılmaya başlanmıştır. Sayfa sonları eğimli olarak ve sayfa iki sütun halinde düzenlenmiş. Sayfa düzeni ve yazıları Estetik olarak göze daha hoş görünmekdir. Keşideler süs unsuru olarak düşünülmüş ve satır aralıklarındaki paralellik yazıya bir başka değer vermiş. Tuğralar ve pençelerdeki hareketler olgunlaşarak kürsüleri san'atlı hale gelmiş.

XVIII. yüzyıl: Defterlerde sayfa düzen ve tertipleri çok daha ileri, satır teşkilleri mükemmel ve ayrıca başlıklar da ayrı bir yazı çeşidiyle atılmaya başlanmıştır. Sayfa sonlarındaki yazılar üst satırlara nazaran daha iyi. Belgelerde satır aralıkları sade ve açık, bürokratik hiyerarşi bir belge üzerinde, divanî yazının farklı kalemlerle yazılmasıyla kendini gösteriyor.

Tuğralardaki beyze, kürsü ve kavisler daha rahat ve san'atkârane atılmaya başlanmıştır.

XIX. yüzyıl: Defterlerde divanî yazının en güzel örneklerini bulmak mümkün. Sayfa düzenlemeleri de o nisbette güzellik arz ediyor. Arapça yazılan yazıların çeşidi ayrı olarak yazılmış. Belgelerde ise divanî yazının yavaş yavaş yerini rik'aya bıraktığı söylenebilir.

Pençelerin tuğra-varî atılmaları siyaseten güç gösterisi olabilir. Siyasî gücü padişahı gölgede bırakacak derecede olan sadrazamların olması bu tezimizi destekliyor.

3.2. Celî Dîvânî

Dîvânî yazı nevilerinden birine verilen addır. *Sülûs* kendi celîsinden ayrılmazsa da *dîvânî* kendi celîsinden ayrılır. *Dîvânî celîsi* asıl *dîvânîye* nazaran mufassal ve daha mütakâmilidir. *Dîvânîde* olan büzülme ve uzanma istitadı, celîsinde daha barizdir. *Dîvânîdeki* kavis kabiliyeti *celîsinde* son dereceyi bulmuştur. *Dîvânî celîsi* menşurlar ve fermanlarda tuğradan sonra gelen nişan satırını yazmak için¹⁶⁰ de kullanılırdı. Bu iki yazıda “*elif*” ve “*lâm*”ın zülfelerinin sola doğru, “*vav*”ın gözünün kapalı, “*dal*”ın ise gözü açık bir “*vav*” gibi oluşları bakımından harf karakterleri az çok birbirine benzemekle beraber yazının gerek yazılış, gerek görünüşü tamamen farklıdır. *Dîvânî* harekesiz bir yazı olduğu halde *celî dîvânî* harekelidir ve “*sin*” ile “*şın*” hariç, harflerin içi nokta veya tırfillerle süslenmiştir. *Dîvânînin* aksine “*elif*”, “*rı*”, “*dal*” ve “*vav*” harfleri kendilerinden sonra gelen harflerle birleşmediği için okunuşu bir bakıma *dîvânîden* daha kolaydır. En mühim özelliği ise, harf aralarında boşluk bırakılmaması, hece ve kelimelerin bir öncekinin üstünden başlayarak yazılması dolayısıyla bir satır yazının iki kanal üzerine yazılmış gibi görünmesidir. XVI. yüzyılda *celî dîvânî* daha sonraki asırlardaki şeklini almış değildir. *Celî dîvânî* en mükemmel şeklini XIX. yüzyılda almıştır.

Celî dîvânînin kullanılma yerleri, *dîvânîye* nazaran daha azdır. Mühim şahıslara verilen mülknâme, menşur, hatta tîmar tevcihini gösteren bazı beratlarla, nâme-i hümayûn ve ahidnâme-i hümayûnlarda bu yazı kullanılmıştır.¹⁶¹ Hem *dîvânî* hem de *celî dîvânî* Türklerin icadı olup yalnızca Türkiye’de ve Arap ülkelerinde kullanılmıştır.¹⁶²

¹⁶⁰ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, I, 467.

¹⁶¹ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 64.

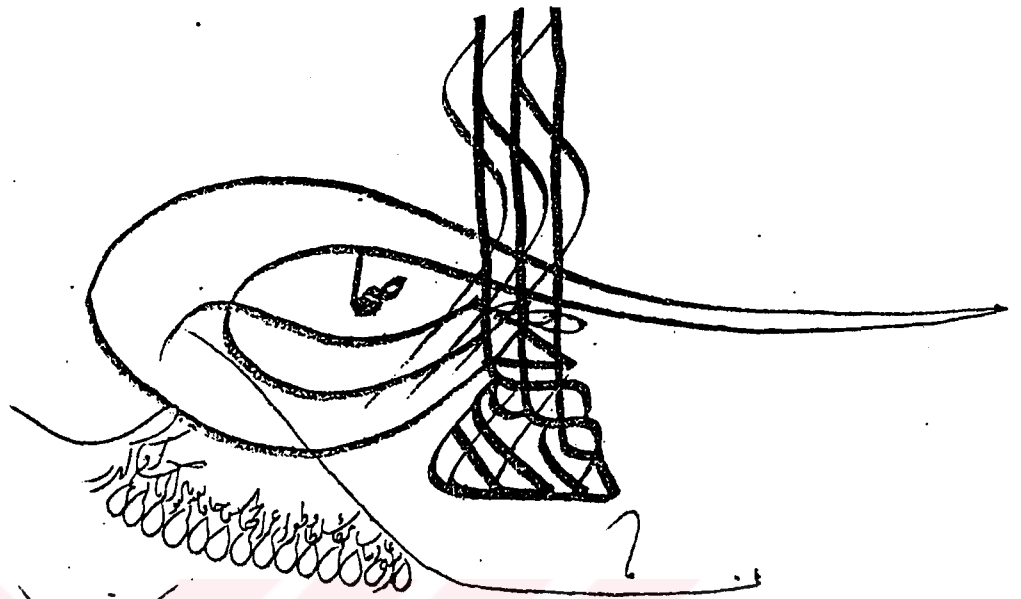
¹⁶² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 523.

طائر نه ناه بکوه قورقون بزم ازین جوهر طرب انگیزی
ازین فغانی فتنه خیزم ازین لعل خیزم

محمود و بزرگان باوید و بر مردم داری که در میان کافران و مشرکان است که نهان علی بن ابی طالب را می بیند

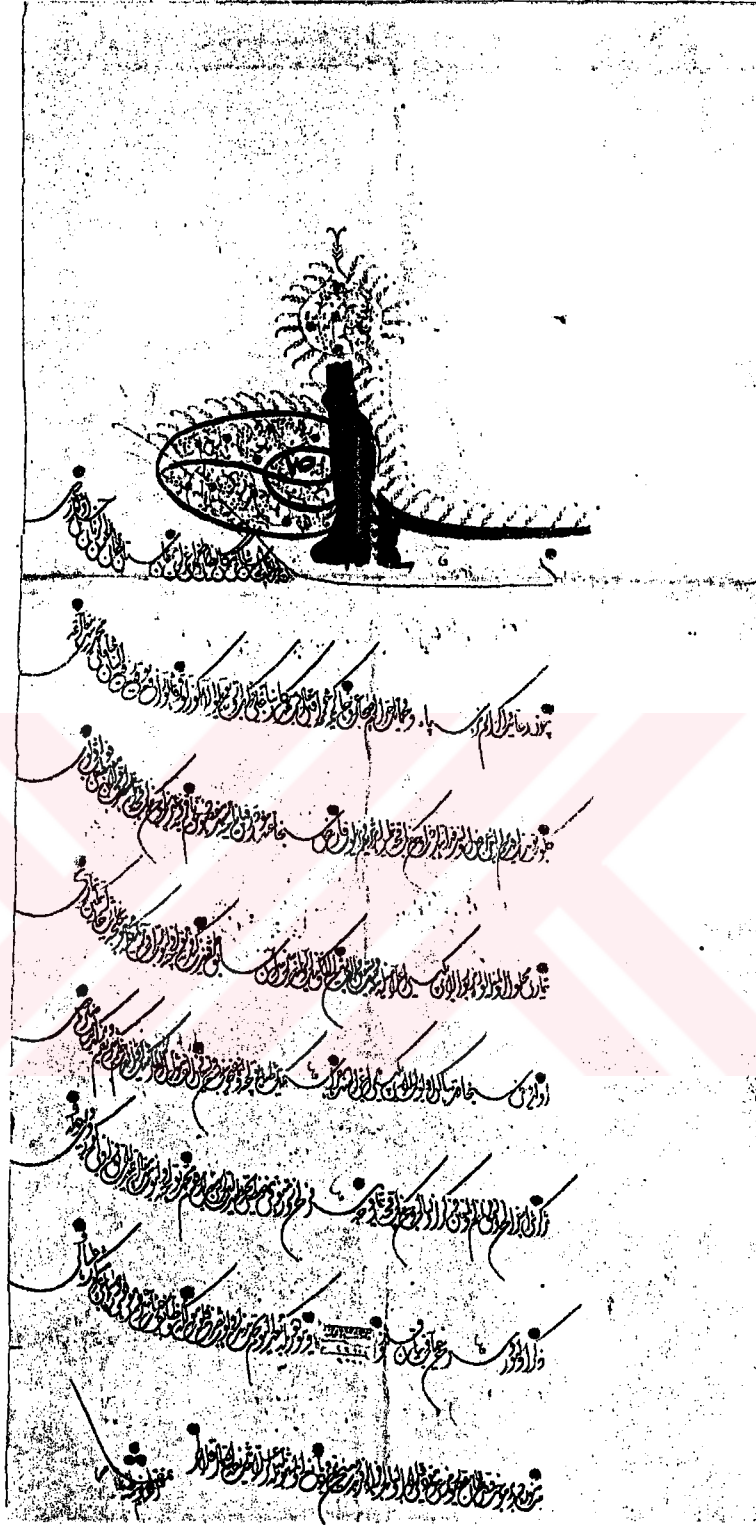
مواهبه اشغف دارش در شرب بلبل و غله و ترنوبل و کمال

Q

[illegible]

4- BOA. D. BKL. No: 7/27 (991)

5- BOA. D.SLY. No: 1/3 (1047)



8- BOA. Müzehhep Fermanlar A. NŞT. (1099)¹⁶³

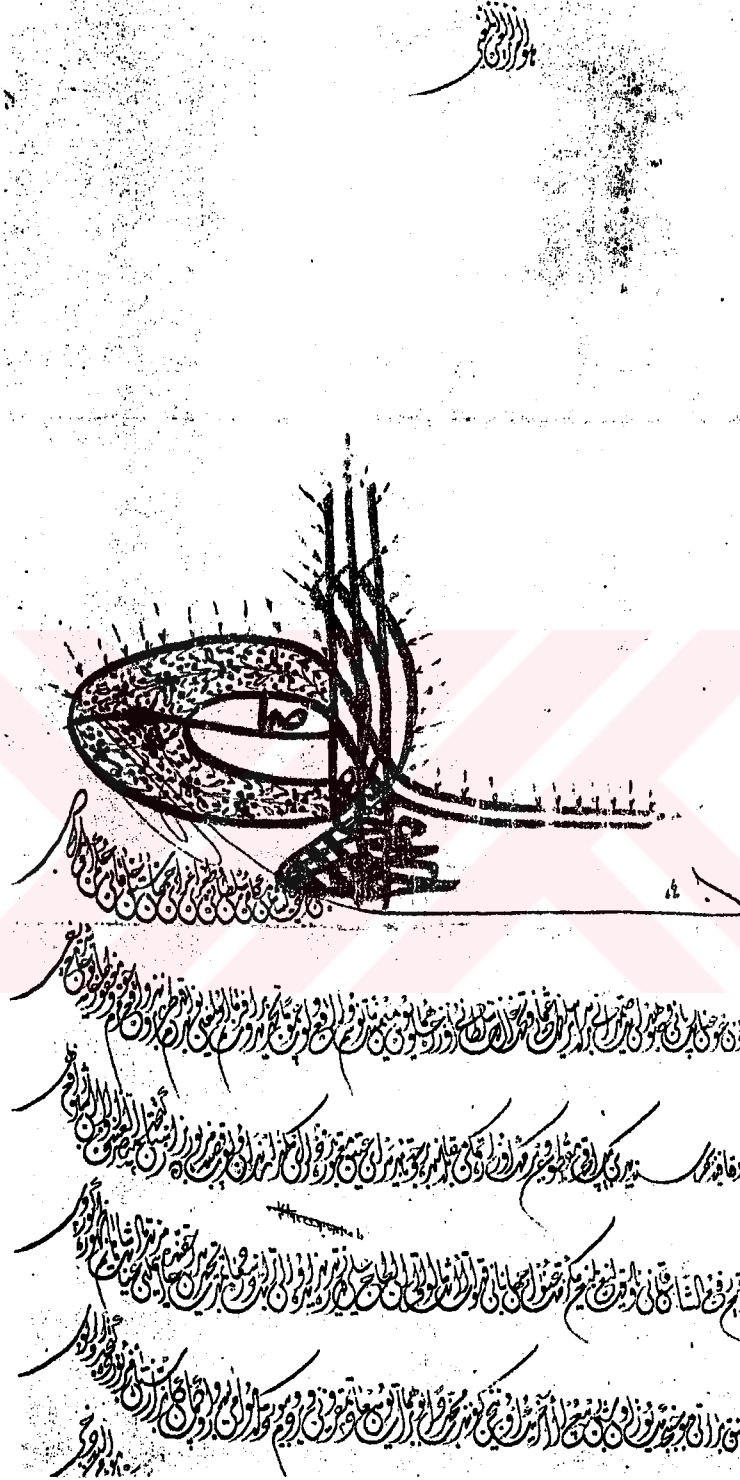
¹⁶³ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994, s. 6.

→ Karguaklara ek lenecak



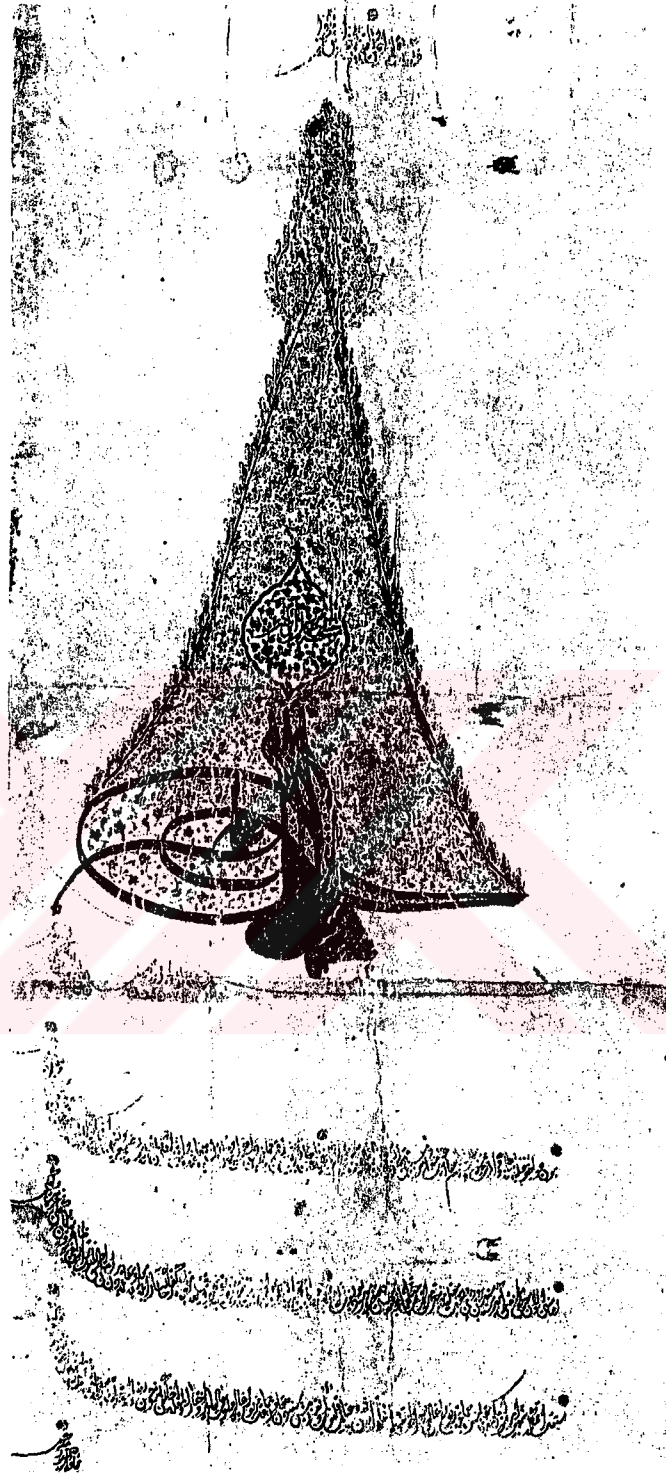
10- BOA. Müzehhep Fermanlar No: 19 (1115)¹⁶⁵

¹⁶⁵ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994 s. 18.



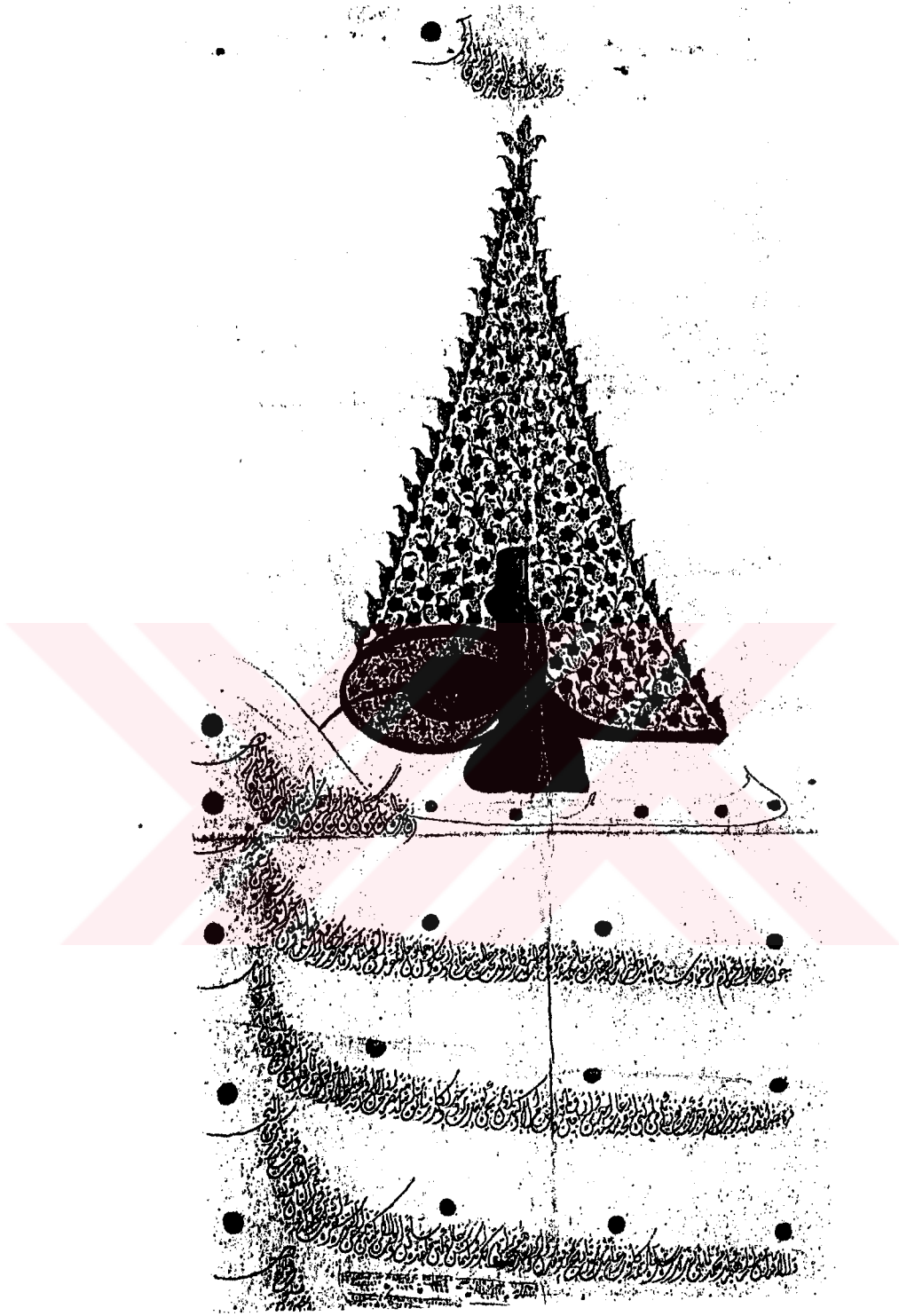
11- BOA. Müzehhep Fermanlar No: 20 (1116)¹⁶⁶

¹⁶⁶ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994 s. 20.



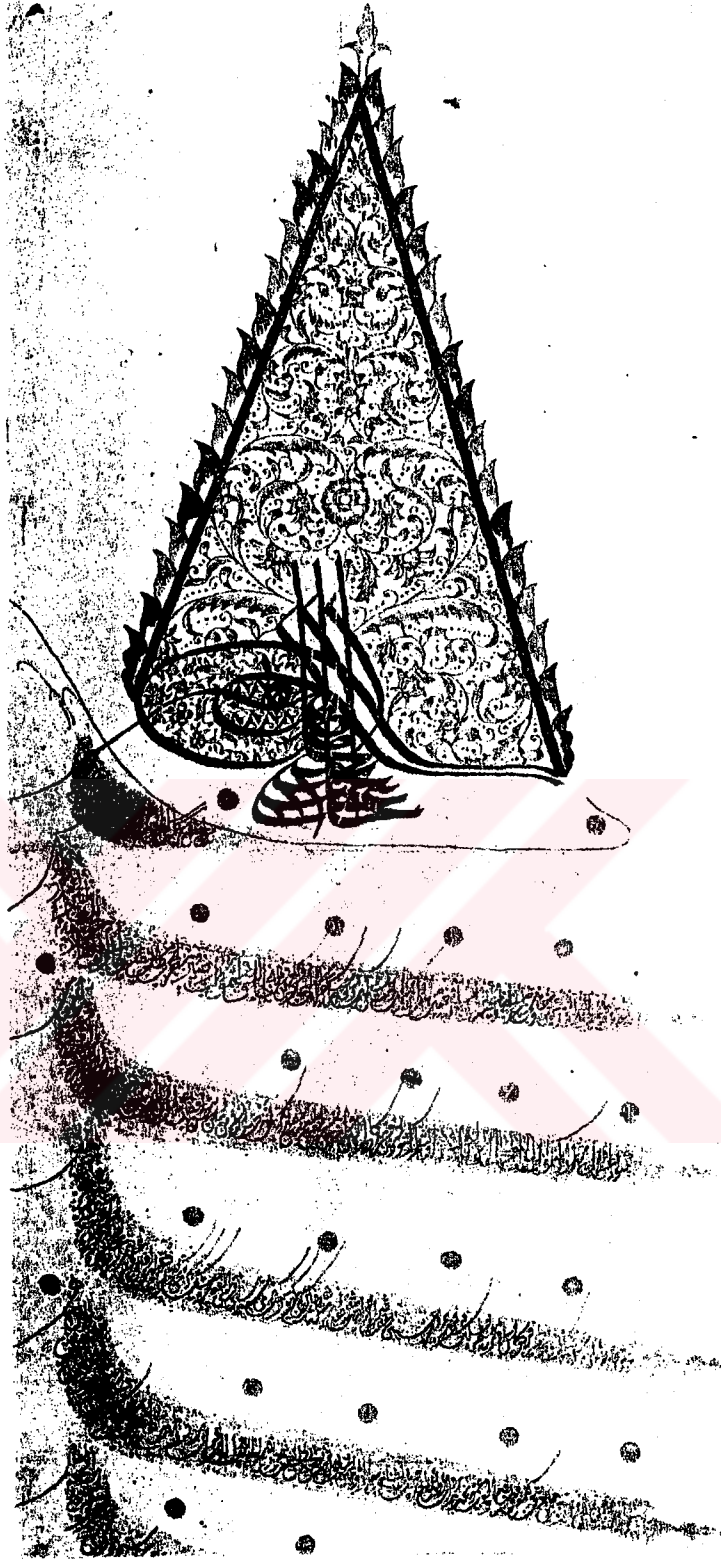
12- BOA. Müzehhep Fermanlar No: 38/1 (1133)¹⁶⁷

¹⁶⁷ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994 s. 38.



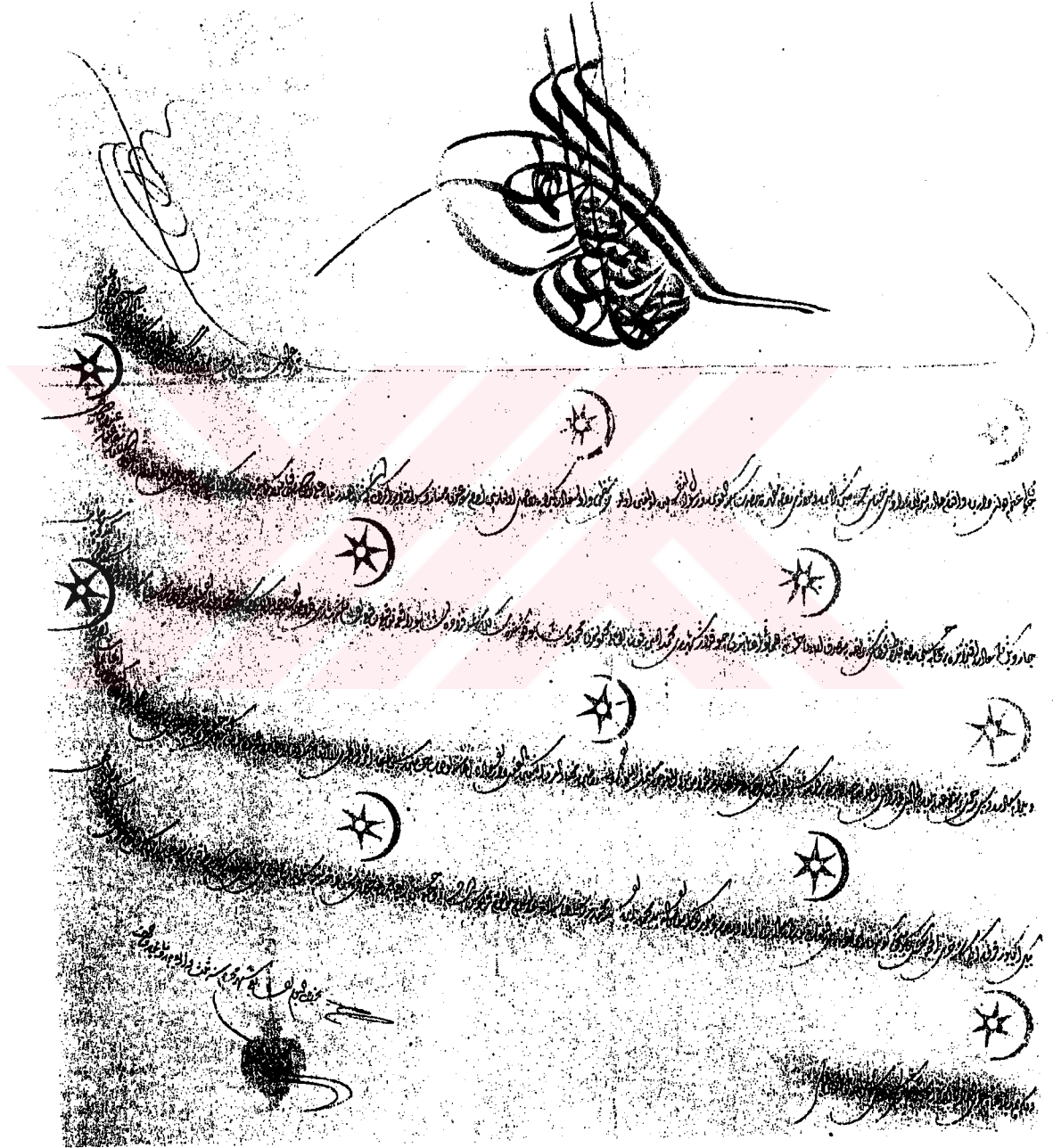
13- BOA. Müzehhep Fermanlar A. NŞT. (1144)¹⁶⁸

¹⁶⁸ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994 s. 44.



14- BOA. Müzehhep Fermanlar No: 228 (1187)¹⁶⁹

¹⁶⁹ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994 s. 74.



16- BOA. Müzehhep Fermanlar No: 628 (1243)¹⁷¹

¹⁷¹ Osmanlı Fermanları, Ankara, 1994 s. 148.

Değerlendirme:

XVI. yüzyıl:

Belgelerde görülen şekliyle daha çok ferman, berat, hüccet ve benzeri evrakta kullanıldığı bilinen bu yazı, satır araları seyrek tutulmak suretiyle bir azamet görüntüsü vermektedir. Yazı ve kâğıdına nisbeten tuğranın iriliği bu fikri teyid etmektedir.

XVII. yüzyıl:

Yazı daha san'atkâranedir.

XVIII. yüzyıl:

Özellikle müzehhep fermanlarda yazı aynı seviyede estetik değer kazanarak en güzel örneklerini vermiştir.

XIX. yüzyıl:

Müzehhep fermanlarda yazı ve diğer süs unsurları belgeyi adeta bir resim halinde ve bir bütün olarak algılamamızı gerektirmektedir. Tuğranın ve yazının etrafındaki bezemelerde ayyıldız, çiçek ve diğer motifler yazıya ayrı bir yön kazandırmıştır.

Tuğraların zamanla müzeyyen bir hal alması, renk ve desen zenginliği celî divanî yazının azametiyle doğru orantılıdır.

3.3. Ta'lik

Ta'lik İran menşeli bir yazı olup, İranlı ilim adamlarına göre *tevki*, *rika'* ve *nesih* yazılarının kaynaştırılmasıyla meydana getirilmiştir. Teşekkülünde, yilankavî harflere sahip Pehlevî ve Avestan alfabelerinin de rolü olmuştur. *Kûfî* ile *Pehlevî* veya *sülüs* ile *kûfî*nin imtizacından doğmuş olduğuna dair görüşler de vardır. XI yy. da ortaya çıkan bu yazıya, harflerinin aslı gibi görünüşü dolayısıyla "*ta'lik*" adı verildiği söylenir. *Ta'lik*, İran'da yazışmalar, kitaplar ve divân kayıtlarında kullanılmış, XIII. yy. da nihaî şeklini almıştır. *Ta'lik*in süratli yazılmasından şikte *ta'lik* doğmuş, ancak XVI. yy. da *nesta'lik*in ortaya çıkıp yayılışıyla bu yazı önemini kaybetmiştir. *Nesta'lik* adıyla anılan bu yazı, *nesih* ve *ta'lik* yazılarının birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Osmanlılar bu yazıyı benimseyerek, kısaca "*ta'lik*" demiş ve çok mükemmel örnekler meydana getirmişlerdi. *Ta'lik* yazı Fatih Sultan Mehmed zamanında, İranlı sanatkarların Osmanlı sarayına getirilmelerinden itibaren görülmeğe başlamış ve en mükemmel şeklini XIX. yy. da Yesarî-zade Mustafa İzzet Efendi'nin elinde kazanmıştır.

Ta'lik yazının bütün harfleri yuvarlağımsı olup düz harf yoktur. Kalınlığı *sülüs* kalemi kadardır. "*Elif*" ve "*lâm*" gibi harfler diğer yazılardan farklı olarak zülfe almamışlardır. Bu yazının, diğer yazılarda görülmeyen harf şekilleri yanında kalemin seyrinin kendine has şekli vardır. Harfler hem sağ, hem de sola bakarlar. Harflerde biri düşey, diğeri yatay iki bakış vardır. Yatay ve düşey hatların kesiştikleri yerde harf iki eşit parçaya bölünür. Harfler 3-5 nokta kadar, *keşideler*¹⁷² ise iki harf boyundadır. Kalem, bir kelime, diğeri satıra aid olmak üzere iki satır çizgisi takib eder. Kelimeler satır çizgisinin biraz üstünden başlayıp, aşağı doğru meyille iner ve her kelime bir öncekinin üstünden başlar ve aynı meyille devam eder. Böylece *ta'lik* yazıda düşey, yatay veya meyilli bütün hatlar kendi cinslerinden olanlara paraleldir. Hatlar ne kadar artarsa artsın bu paralellik hiç bozulmaz. Satır sonlarındaki kelimelerin mıstarından biraz yukarıda olması istisnâî hallerdendir ve kaideyi bozmaz.

*Ta'lik*in, her zaman olmamakla birlikte, bir yazılış özelliği de satırların kâğıdın üst kenarına paralel değil meyilli yazılmasıdır.¹⁷³ *Ta'lik* yazının incesine "*hafî*" veya "*ince ta'lik*", yahut "*hurde ta'lik*" kalınlarına da "*celî ta'lik*" veya "*ta'lik celîsi*" denile

¹⁷² "Bir harfin cevherinden sonra devam eden düz veya düzümsü fazlalığa denir.". Bkz. Mahmud Bedreddin Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, s. 186.

¹⁷³ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 61.

gelmiştir.¹⁷⁴ Güzellik endişesi taşımadan süratle yazılanına *Ta'lik* kırması yada Şikeste *ta'lik*, çok ince yazılanına “*Ta'lik Gubarîsi*” denir.¹⁷⁵

İlmiye sınıfı mensupları bu hattı tercih etmişler; Şeyhülişlâm fetvaları, kadı arzları, hüccetler ve hatta şer’iyye sicillerine kadar hep *ta'lik* yazıyı kullanmışlardır. Ayrıca bazı nâme-i hümayûnlarda metin arasına konulan beyitler *ta'lik* hattıyla yazılmışlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki ilmiye sınıfına ait belgelerin bir kısmı da *ta'lik* kırmasıdır.¹⁷⁶ Bilhassa ulemanın yazısı olan *nesta'lik*, Meşihat Dairesinde kullanılmıştır.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Mahmud Bedreddin Yazır, *Kalem Güzeli*, s. 84.

¹⁷⁵ M.Hüsrev Subaşı, *Geleneksel Türk El Sanatlarından Yazıya Giriş- Tarihçe/ Türler/ Malzeme/ Meşkler ve Örnekler*, İstanbul, 1997, s. 16.

¹⁷⁶ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 61.

¹⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 522.

Yazı örnekleri



امضای حضرت علی بن ابی طالب
 امضای حضرت محمد بن علی
 امضای حضرت علی بن محمد

موردی از این دست که در
 صحت و حال احوال اهل بیت علیهم السلام
 حتم و اورد و دعوی اولی و دوم و در دست
 بنیویز و در دست صلی اولوب بدل صلی بدین
 یوز او و طغور سندی ریح الا غریب او و بدین
 نائب اشرع اولی و محمد فخر و محمد زکریا و دعوی ایند که بدین

حضرت علی بن ابی طالب

امضای

مدعیانی شود و عدول اهل بیت
 اینک که موجب بدیه اعلام و در دست
 دیر و مضمری و غیره بدین
 بر قضا اعلام ابراز ایند که
 زبور اسمعیل اعلام مذکور و در دست
 و افسر اسمعیل موجب و در دست
 شیخ او و محمد زکریا و دعوی ایند که بدین
 همه الا و در دست ۱۱۲۱

استبند که در دست و در دست

امضای حضرت علی بن ابی طالب

جمع کت مفرد و در دست

بنا بر ایند که در دست



لا عرض فلان احد في محمولا و اعمه سكر

معلق لطرز با قیاس کعبه العظمیٰ و عماد
مصطفیٰ المکی علی حد و قیاس

لا عيب على هذا الكتاب الذي جعل كغيره من المسطبات
احد من كتبهم ومثله وحكى عن الخصال مسرورا
ومعقولا واما ما ذكره ابن النجاشي في كتابه
محمد بن اسماعيل بن ابي عمير

ماض من الوقت المسمى الحسن وهو الذي
لصحة ولزوم من وقته وعنده حال الخلف الواسع
الالة بالانسان المسمى بالانسان
وذلك محمود الذي له حاله كمال

۱۵

3

20

...

مجلس

212

یہ

عنوان

5.1.0

6.

پ

مفت

۱۵
پسوند

وہم

جواب

٢٠٠

۷۲

پیشہ

تَفْ

میں نے

من

4

۱۲۷

2

در حالت کینه غرضی کینه اولد که با عرصه عیونیت خاصه محسوس لریدن عمده الیما جده والا کارم غرضی حاج ابراهیم انانیدیه صا اولد اولان فرغانه
 مضمون منصفیت خداوند کا قرة سر سبنا تدری تصریفه ایمن بوند اتم فوت اولد اولدیش پیکاره زین کی بدین پیکار بوسنه مبارکده سغونکونده
 اولد زینه تقصیم اولد سفره نامور اولغله لوائین مذکور نیک او تونز نیک در تونز نیک غرض اولد اسفوسه سنی جمع تحصیل ایدوب رفته قانعده لوائین
 مذکورین حال اسعاد تو ابراهیم پیکار حضرت ترینه توجیه و مبلغ فرجور متوفای مومی البیک اموال اسبابا و دواب مؤتیسیر ماسر مومی البیک مومنی و مومنی
 فرخت و مت البیک ابراهیم پیکار حضرت ترینه دفع و تبسم و بانی قل کرک مدینه بروک و کرک انیه کول بروک قضا سنه و کرک کینه تقصیه
 املاک و اسبابا و دواب مؤتیسیر طرف میری ایچون مباشر مومی البیک ترینه ضبط و ربط اولدیه سبور لغین امتثال الی متوفای مومی البیک و مست سنین
 املاک و عقار و دواب مؤتیسیر مومنی و مومنی و مبلغ فرجور او تونز نیک در تونز نیک غرضی تبسم و تبسم و تبسم و تبسم و تبسم و تبسم و تبسم و تبسم
 مباشر مومی البیک اولد
 مؤتیسیر و سب زین که سی اون نفوس صغیر و کبیر اولدی و یکی نفوز و جرسنه طرف دولت عقیده دن انعام و صدقه سبور لغین مباشر مومی البیک حاج ابراهیم
 مؤتیسیر مجلس سر عده ورته فرجور و ندن هر برینه تفهیم اولغین او لکه واقع حاله مباشر مومی البیک سبور لغین و اولد اولد اولد اولد اولد اولد اولد
 فرمائش اولد حضرت ترینه بخیرایه کیوم لوسرین معراج ام حسین و نایب لغ
 الداعی الی الله و الله العلیک
 الفای مکره رس

[illegible]

اصل و قنده سما علیہ
 مقبولہ اولہ
 علم

اولو

الحمد لله

مروض در ابرو حلت علیه السلام

بهر سینه روز حضرت و خولده قوزی فتح و بعد از آن در یکست معاد قدیم الموعده صادر اولاد عالم علی بن محمد
در کافعالی سید و نیکو بجز را غایبند هر روز قید حاقصا با غایب و جابر یکجمله اسیر قصاب اولی قید
کلب التمش کز التمش حضور سینه را فاکم قوز یک به رقبه سی بلبر دست از قبا
استوبیک تویش سینه سیر روز حضرتی شعبه المعظمت اولی حقی
کوندن اینجق بش کوز غامنه دکنر باش و جکر به بعد بش کوز مرد زنده باش
اخراج و سینه بقرا و زره فتح و بعد از آن مشعر اور عابره عالمه کار حضور عالمه
اعلام اولی ران در لوی ابر ۱۱۷۰ م سینه



ما مضى به، والعقد الصحيح والوسط لا ينفك بالعقد من حسن الصالحين والوفاء من حسن السوط
ومن جهة التصرف في العقد السوط من جهة أخرى وهو من حسن السوط من
والتي تفتت العقد والظهور في الأصل والوجه متساو، ما يفتت العقد
والوجه من جهة أخرى، في من حسن السوط من جهة أخرى، ما يفتت العقد
من حسن السوط من جهة أخرى، ما يفتت العقد من حسن السوط من جهة أخرى، ما يفتت العقد

—



۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

[illegible][illegible]

سید علی حسینی

مؤلف و عیون دگر

مؤلف اول سید سید علی باغچه سلیمان دارالحدیث سنجان مدرس مدرسی نورافنده افندی زاده محمد برای الله افندی
 برای حرکت پیشانی اید روم محبت مدرس مدرسی حاکم علی السید عمر افندی داعیه دین با مؤلف سلیمان برای ابتدا پیشانی اید
 افندی مدرس مدرسی قرین افندی زاده حنفی محمد سعید افندی داعیه دین با حرکت پیشانی برای حسن مدرس مدرسی شریف افندی
 عبدالرحمن افندی داعیه دین با ابتدا پیشانی برای مؤلف حسن اید رابطة مؤلف مدرسی مدرسی قوه حساری محمد افندی داعیه دین
 برای نیت با مؤلف حسن افندی جانش مدرس مدرسی کور و موسی عثمان است که افندی داعیه دین با مشیله برای حرکت داخل اید
 برای جید به هم باشد مدرس مدرسی خان افندی زاده السید ابراهیم اویس افندی داعیه دین با مؤلف حسن برای ابتدا داخل اید
 جانبازی مدرس مدرسی کنی عبداللہ افندی داعیه دین با حرکت داخل برای حرکت خارج اید در سید شریف در حرکت خارج
 مدرس مدرسی در سید آوندی محمد افندی داعیه دین با ابتدا داخل برای ابتدا خارج اید رابطة حامد افندی مدرس مدرسی
 عثمان بک زاده محمد متناوب افندی داعیه دین با حرکت خارج محموله اول جانش سید حسن افندی مدرس مدرسی با حرکت خارج
 باشی احمد افندی در جامع والہ سلطان مدرس مدرسی در سید زید دی عثمان غوی افندی داعیه دین با ابتدا داخل برای ابتدا
 خارج اید ثانی کشفی عثمان افندی مدرس مدرسی مهندس عبدالرحمن افندی داعیه دین با حرکت خارج مؤلف اول باقی افندی
 مدرس مدرسی با مؤلف سلیمان حسالی محمد افندی مدرس مدرسی داعی زاده السید عبداللہ افندی داعیه دین باغچه سلیمان
 مؤلف علی محمد افندی
 برای زاده
 علی محمد

توجیه بیدلق موجود

Değerlendirme:

XVI. yüzyıla ait bir defter kapağındaki yazının olgunluğu, defter kapaklarının daha itina ile yazıldığı kanaatini vermektedir.

XVII. ve XVIII. yüzyıl: Belgelerdeki yazılara göre, belgelerin çıkış yerlerindeki yazı erbabının iyi olduğunu hissettirmektedir. Hurde ta'lik ağırlıktadır.

XIX. yüzyılda: Ta'lik hattı belgelerde en güzel numunelerini vermiş görünmektedir. Satır sonları açık bırakılmış ve satır sonları divanî yazıda olduğu gibi yukarı kıvrılarak hem estetik bir değer ve hem de azamet duygusunu uyandırmaktadır.

Talik yazı bu sahadaki bürokratların da söz sahibi oldukları bir yazı türü olması gayet dikkat çekici. Bu sahada görev yapan elemanların yazıya bu kadar zaman ayırmaları da manidardır.



3.4. Nesih Yazı

Sülûse tabi olup , kalınlığı onun üçte biri kadardır. *Nesih* yazıda *sülûs* harfleri üçte bir ufalmış olmakla beraber, tam *sülûs* değil, onu andıran bir hususiyeti haizdir. Bu sebeple *nesih* adı gelişigüzel konuvermiş olmayıp, yazının tarifini veren bir mahiyet taşır.¹⁷⁸ *Nesih* yazının kendine has güzelliği ile beraber diğer yazılara nazaran kaleminin cereyanında harflerinin sür'atle ve muntazam surette oluşumuna elverişli bir hal vardır.¹⁷⁹

Nesih elifi, iki *sülûs* boyundadır ve kendi kalemile yine altı noktadır. *Sülûs* oranları *nesih*te de korunmuştur. *Nesih* de *sülûs* gibi harekeli bir yazıdır. Ayrıca noktasız harflerin kolaylıkla ayırd edilmesini sağlamak maksadıyla bu tür harflerin al, üst veya ortalarında bazı işaretler kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim ve kitaplarda harekeli olarak yazıldığı halde arşiv belgelerinde *nesih*, ancak, kelimenin okunmasında şübhe varsa harekelenmiştir. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren nâme suretlerinin kayd edildiği defterlerin yazıları harekesiz *nesih*tir. Süratli yazma zarureti *nesih kırması*nın doğmasına sebep olmuştur. Arşivdeki yazıların çoğu bu türdendir.¹⁸⁰ Rik'anın devlet yazışmalarında geniş ölçüde kullanılmaya başlamasından önce kullanılan matbu harflerden müteşekkil yazı çeşididir.¹⁸¹

Nesih harflerinin büyüklük ve şekline göre birkaç çeşidi vardır ki bunlara *nesih celisi*, *nesih kırması*, *nesih incesi*, *nesih gubarisi* gibi isimler verilir.¹⁸²

Kur'an-ı Kerim ve dua kitaplarının yazımında günümüzde de en geçerli hat nev'i *nesih*tir.¹⁸³

¹⁷⁸ Yazır, s. 80.

¹⁷⁹ Mahmut Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Ankara, 1983, s. 122.

¹⁸⁰ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 58.

¹⁸¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 520.

¹⁸² Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, IV, 1502.

¹⁸³ Subaşı, s. 14.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

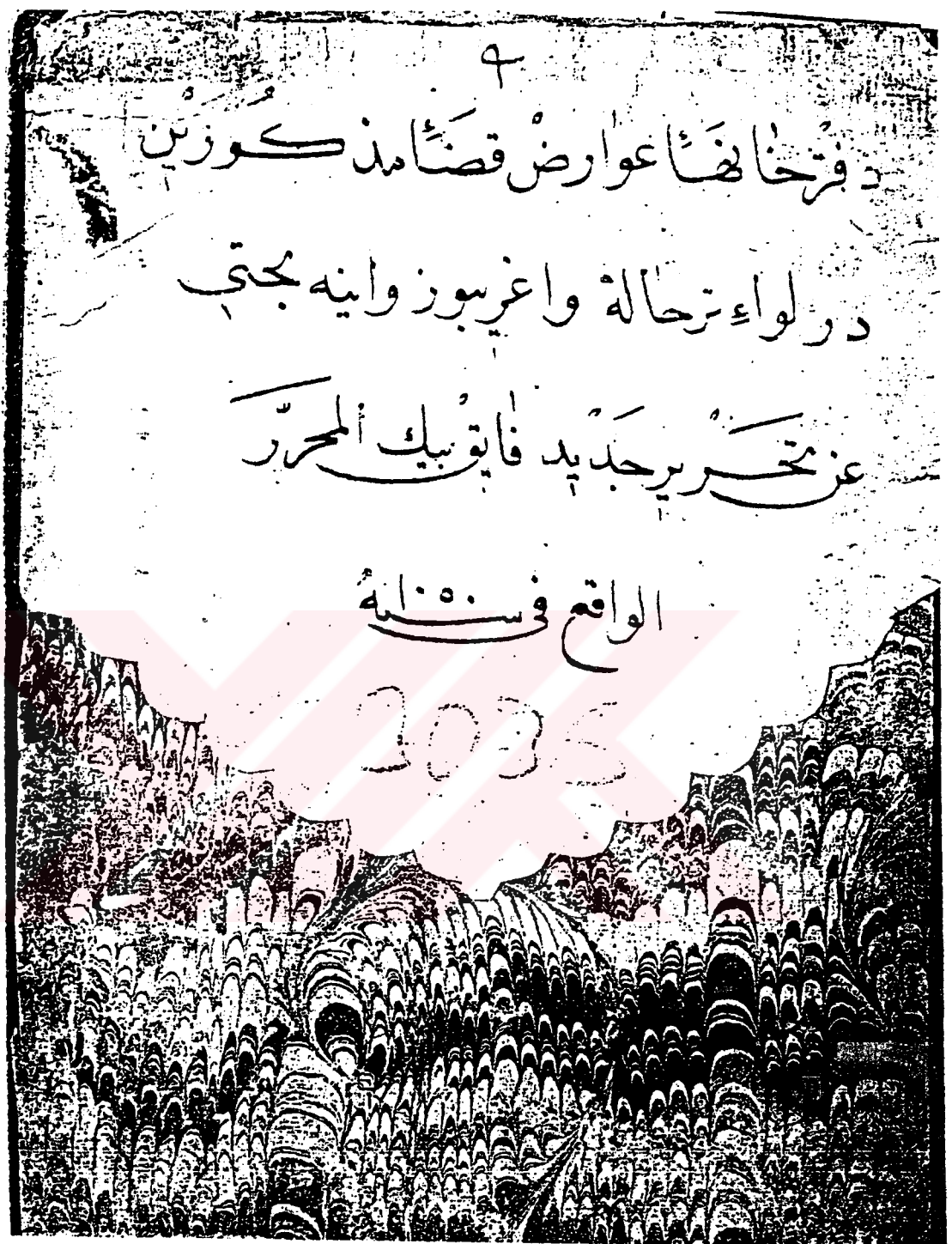
الحمد لله العليم الذي علم بالقلم بالبرهان وصلواته على محمد وصفيه ورسوله المكرم
وعلى آل واصحابه واتباعه رضوان الله تعالى عليهم أجمعين تأييداً لهذا الدين المفضل
وإبرازاً لفضائله وصورته المحيية صانها الله تعالى عن الفناء والبلية من الجواهر المطاوعة
وزعمها وتمازياً بيناها بين أوفى من حضرة خلافة نبينا ظل الله السلطان الأعظم
وجاقان المعظم لك ملك الأرض العاجب أمثال بالفضل على الناس للبعث
مفر الدنيا والدين مغيث الإسلام والمسلمين الموفق المظفر من عند الله المتنا
أبو الفتح السلطان السلطان سليمان شاه بن سلطان سليم شاه بن سلطان بايزيد خان
بن سلطان محمد خان خلد الله خلافة إلى غاية الدور والوقوع التجرى والتميز
وإثبات التوزيع والتقديم بأي من له حسن الرؤية أو لي الغنى والحمد والفكر
العلية الغازی فی سبیل الله المحامد لوجه الله اصفا المزان المودع من عند
الملك المنان دستور اعظم مشير منحه حضرت ابراهيم باشا بلغ الله تبارك
وتعالى بآمنائه وبرضاه وبشاه نشة شديداً ما نسا اضعف عمال الله الملك
الصمد العبد الفقير يري بن محمد وبقلم اقرع عمال الله الملك القادر كاتب
على بن خضر تاج وزاد الله عن نيابته في اليوم الثاني والعشرين من شهر
سنة اثني وثلاث وتسعمائة

دلوینه سجاغی کی یارزید بک قوللر، عرض ایدر

ساینا مارغلیج قلعه سی هدم اولند و قد نفزاتک تیمارلرینی حسین پاشا قوللری
ایدوناد و دلوینه قلعه شی نفزاتنه یقین ایلوب اللرینه ویرد و کلری برات شریف
موجیه متصرفلرایکی حالیا حکم شریف وارم اولوب قلعه مارغلیج هدم اولدوغی
تایرخدن نفزاتک تیمارلری میری ایچون ضبط اولمق و نهان اولمغه برکنده اولوب
دلوینه وایدوناد قلعه لری مخوف یدرده اولوب نفز زیاده احتیاج اولماعین
حسین پاشا جابشدن ویریلان برات شریف موجیه کماکان متصرفلرا اولو
میری جابشدن و حال اولنماق ریاسته عرض ایدر

پورکی

و اتر العشر طوبه	جند نيس طول عمر برسي	جند طباط طول عمر برسي	طفا زود طول عمر برسي	تغزل وجهين طول عمر برسي	ما زيل الماء طول عمر برسي	سدر و سر المازين طول عمر برسي
جند نيس طول عمر برسي	جند طباط طول عمر برسي	طفا زود طول عمر برسي	تغزل وجهين طول عمر برسي	ما زيل الماء طول عمر برسي	سدر و سر المازين طول عمر برسي	جند نيس طول عمر برسي
جند نيس طول عمر برسي	جند طباط طول عمر برسي	طفا زود طول عمر برسي	تغزل وجهين طول عمر برسي	ما زيل الماء طول عمر برسي	سدر و سر المازين طول عمر برسي	جند نيس طول عمر برسي



بسمه سڃاڻه والقيلوۃ والسلام على من لا نبي بعده وعلى اله وصحبه حررت
 قيود هذه الاحكام الشريفة المشتملة على الامور المهمة في زمن
 حضرة صدر صدور النور الفاضل العاقل المصطفى يا شأ طال الله عمره
 وابتد دولة وفي امان رياسة العالم المخير حضرت
 ابي بكر افندي سلمه الله تعالى رئيس الكتاب
 في اوائل جمادى الآخرة سنة
 اثنتين ومائة والفر

رضایت

عرض بندت بیعت دار اولدو
 اسکدار قضا سنه تابع ایندلی نام قریده واقع جامع
 خطیبی اولان علی کندو حسن اختیار یله خطابتنی لایون
 قزداشی حسین خلیفه یه قرضید و فراغت اتمکله قرضینده
 صدقه یورلجه باینده عنایت رجاسنه وقف مرقومات
 متولی قائمقانی عرض ایدر اولما بده امر و فرمان شوکلو
 کرامتو عنایتلومها بتاونا دسات اتمکدر

ملازم اصحاب حاجات و ملجاء ارباب مناجات و حسن ثواب اولی مراتبات و مؤنل الضعفاء و التضعفات او ام الله تعالى و ولتكم و سلطتكم ما دامت الارض و السموات
 و جعل شوکم و مقامکم اعلى درجات حقیرى ترابته انما کوبده ساکن علماء و ملجاء و ثناء و ان و ظابطان و نفرت و رعایا افزای در کمر بوندن اسبق قوت لربانی بوغی و لا
 ابراهیم قیودان قوللى مناین و منقیم الحال و مسافر و مجاورک مقرو لا یتمزده اللی سنده و بر و اعیان و اولوب طشرون بوغدیله و باغلر کتور و ب نقصانلى مکمل و قیودان
 و اهل عرضه معین و ثلثیه مهیا و اولوب جله مرکزندن و راضون و شاکرون اولدیغی ناشی ارباب قیودان اوغلر ابراهیم بک دبیدار معروف سرکش شیخ الظلمات و مرجع
 و معبر لفقنا و مؤلف الفتنات و منبع الفسادات ظلم تعدیسی بی و لاینها بات لایعد و لایحصی و لایغله کاهه شاکوی مقرون فی الاحقاد بویله کرتنه اتینک التزام مقاطعه سی
 کندیه اعطاء و لنور اب بالکلیه و لایت خراب اولوب و اهالی کلیم اسلام بوله و کللی امر مقرو و چون کندی مقاطعه شریک و لغالبه کندی ظلمتی اجز و ملعنترى سیرلچون
 مرقم ابراهیم قیودان حقه و درلود و رلو انفرایه متظن داء ایا طانقه سندن جبر اوکر ها محضر و قیودان کونه کونه کذب صریح منقضی حاکم دین اعلام الرب در دولت
 مداده عرض اولندی ایه کندیه انفرایه محضر و حقه ایلد کللی شکی کذب صریح در خلافتها اولندی پایه سیر اعلامیه محضر صدقت اثر له اعلام حال اولندی اولی باب
 امر فرمای حقیقت سینه الامر کده

سید قباد (یا سید قباد) متوفی در سال ۱۰۰۰ هجری قمری در شهر تبریز است. او از بزرگان و اعیان شهر بوده و در زمان حیات خود به واسطه ثروت و جاه و جاهش شهرت یافته بود. او در سال ۱۰۰۰ هجری قمری در شهر تبریز درگذشت و در آنجا دفن شد.

بسم الله الرحمن الرحيم

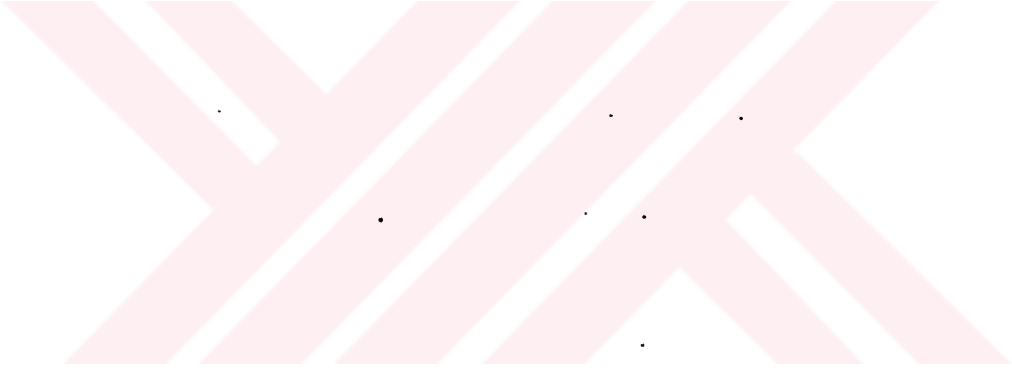
الحمد لله الذي خلق الانسان وعلمه البيان وهذه الى سبيل الخيرات الباقات
 مدته الزمان والصدقات الجاريات الى يوم الميزان والصلوة والسلام على رسوله محمد
 المصطفى من بني عبد مناف وعلى اله وصحبه الذين كانوا امانا لاهل الايمان اما بعد فلما كان
 فاتح الاقطار والافاق والظافق مسحا بالاعناق وصاحب الوية الفخر والنصرة وضار
 الرقاب اهل الصلابة والبدعة الوزير في سرير الصدانة والتصدير في مقعد صدق
 للوزنة امير عساكر مظهر توفى الملك من تشاء الشهير في العالم بحضرت لا المصطفى
 انال الله مراده ومقصده في الدارين ما يريد وما يشاء قد اتمه امره اوقافه مع شرايضا
 واوصافها محكوما عليها بالزوم والنشبات بحكم الحكام والقضاة لجهات الجامع الشريف
 الذي كانا ينشأها الواقف المرقوم في داخل بلدة ارزن الروم اراد ان يزداد في حسنة وخيراته في الدنيا
 ليكون ارفع الدرجات في العقبى فازاد عليها اوقافا كثيرة واضعافا غفيرة ولحقها بتلك الجهات وضا
 الى هذه الحسنة تمسكا بقول سيد المرسلين وامام المتقين خاتم النبيين صلى الله عليه وعليهم اجمعين
 انه قال في احاديثه الشريفة الباهرة الدنيا خرقة الاخرة صدق رسول الله وصدق جيب الله
 فاقروا عرف مجلس الشرح بمحض من بفضله متوليا لاجل التسجيل على الوقف الا في ذكره بان قد
 وحبس جميع العقار الا في بياناتها الجاريات كلها في ملكه الى حين صدور هذا الوقف ومنها جميع البنا
 المشتراة باشتراي شرعي والزرعة مع مطرحها التمكن ان يملك شرعي من الامير الاكرم صاحب
 اللواء والعلم ببيز اعلى بيك مع اكرتها وحفظتها الممالك الواقعات في قرى شتى في لواء
 خرتوس وفي نفس خرتوس وقرية يحكورد وقرية خلوش مع توابعها ولواحقها ومرافقها وشرها
 وضرايقها المستغني عن التجديد والتوصيف لكونها مستغني عن التعريف وبعلم انبئاسها مع غيرها
 ومنها عشرة جوانب المشتريات بالمبايعات الجائزات والبيادلات النافذات من الاخوين المندعويين
 بابراهيم بيك الزعيم وحسين الجندى ابن حسن الواقعات في سوق بقالجي من اسوق بلدة طربزون
 صانها الله عن الفنون المحكومة بصفحة بيعها من المأكلة لحدودات من الجهة الثلاثة بالطريق العام ومن جهة

Değerlendirme:

Satır araları normal açıklıkta ve birbirine paralel olarak teşkil edilmiş durumda. Yazının kendinden olan okutma rahatlığı burada da kendini göstermektedir.

Defterlerdeki bazı başlıkların nesih hattıyla tutulması belki de, defterin tanzim edildiği dönemdeki bürokratla ilgisini akla getiriyor.

Belgelerde her ne kadar satırlar ferah tutulsa da harfler birbirine yaslanmış durumdadır.



3.5. Siyakat Yazısı

Siyakat , bir yazı türü olmasının ötesinde, ilk devirlerde İslâm devletlerinde muhasebe mesleğini ifade etmek için kullanılmıştır. Muhasebe mesleğinin İslâm dünyasında ortaya çıkması ve yaygınlık kazanması oldukça erken dönemlere rastlar. Dolayısıyla zaman içerisinde kendine has bir üslup kazanan muhasebeciliğin, kullandığı yazı ve rakamlar da farklı bir tarzda gelişme göstermiştir.

Siyakat Osmanlı Devleti döneminde Maliye, Defterhane ve Vakıf teşkilâtında kullanılmış resmî bir yazıdır. Bilhassa malî idarenin muhtelif bürolarında kullanılmıştır. Türk malî idaresinde görev yapan memurlar, dört yüz yıl boyunca bu yazı ve rakamları kullanarak çalışmışlardır.¹⁸⁴

Siyakat Irak'ta Abbasîler zamanında icad edilmiştir. Anadolu'ya da Selçuklular zamanında girmiştir. 1504 Tarihlerinde Amasyalı Tacî-zade Ca'fer Çelebi, mevcut kuyudâtı muntazam defterlerle *siyakata* çeviren zattır.¹⁸⁵

Siyakatın kûfî kırmayı ile *nesih* kırmasının birleşmesinden meydana geldiği söylenebilir. Bu yazıda harflerin noktaları bazen kelime sonuna bir işaret gibi takılır. Noktalar her zaman kullanılmaz. İstisnası olmakla birlikte *siyakatta* bütün harfler, özellikle küçük bacaklı harfler kısa, çanaklı veya kavisli olanlar düzce yazılır.¹⁸⁶ *Siyakat* sade görünür bir yazıdır. Sadeliği kalemindeki tabii ve süratli akışın icabı olarak harflerin ufalmış ve kısalmış bulunmasından ileri gelmekle beraber harflerinin münferid haldeki şekilleriyle satır içindeki şekilleri bambaşkadır. Harf başları genellikle küçük. Kollar ve bacaklar kısa, çanaklar bazen düz ve bazen ortası çukur ve kırıklı olur ve her kelimedede az çok bir kısaltma görülür. Satıra dizilişinde bazı kelimelerde ve harflerde kalem akışına geniş bir cömertlik verilerek başlar büyük bacaklar uzun, bir harf veya kelime yerine göre bambaşka yeni bir kılığa sokulmuş bulunur.¹⁸⁷ *Siyakat* yazısında aslında harfler noktalıdır. Fakat sürati temin etmekle birlikte, konu ile doğrudan ilgili olanların dışındakilere okuma imkânı vermemek, yani belgelerin gizliliğini korumak maksadıyla bu yazı çok kere

¹⁸⁴ Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı, Ankara, 1994, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s. VI.

¹⁸⁵ Dündar Günday, Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Dîvân Rakamları, Ankara, 1989, s.

¹⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 521.

¹⁸⁷ Mahmut Yazır, Eski Yazıları Okuma Anahtarı, s. 144.

noktasız olarak yazılmıştır. Harfler her kâtibin elinde farklı şekillere girebildiği gibi aynı yazının değişik yerlerinde de değişik şekillerde yapılabilirler. Özellikle maliye vesikalarında çokça geçen kelimeler, bilmeyenler için okunması pek de kolay olmayan klişeler haline gelmiştir. Bunlara bir de satırların iç içe yazılması eklenince, okunabilmeleri mutlak surette tecrübe ve mümarese ister.¹⁸⁸ *Siyakat* yazı ancak siyakından yani cümlelerin gelişinden , mana delaletiyle okunur.¹⁸⁹ *Rik'a* ile beş on sayfa tutan bir yazıyı, *siyakatla* bir sayfaya sığdırmak imkânı vardır. Bu yazı ile özel yetiştirilmiş uzmanlar ve hattatlar meşgul olurdu. Hat sanatı ile yetiştirilmemiş memurların *siyakat* yazıları çok müşkül okunurdu. Hattat olan memurlar daha çok güzel ve okunaklı yazmışlardır. Kayıtlar içinde son derece temiz ve düzgün tutulanlarına tesadüf olunmaktadır. Bunların düzgünlüğü yazan hattatların dikkatinden ileri geliyor.¹⁹⁰

Siyakat yazısı, Osmanlı Devletinde bir kaç asır resmî muamelelerde kullanıla gelmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde, II. Mahmud döneminde yavaş yavaş terk edilmeye başlanmış ise de 1878 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Tanzimat'la birlikte maliye ve muhasebede câri usûller, yerini batıda kullanılmakta olan usûllere bırakılmıştır. *Siyakat* yazı ve rakamlarının ihmale uğramasının sonuçları XIX. yüzyılın sonlarında devletin resmî belgelerine ve o dönemde telif edilen eserlere de yansıdığı gibi, *siyakat* yazısını okuyacak elemanların bulunmasında güçlük çekildiği görülmüştür. 13 Ekim 1900 tarihli Sadarete arz edilen Maarif tezkeresi, *siyakat* yazısında görülen ihmali daha açık bir şekilde yansıtmaktadır.¹⁹¹ İtalya'nın Napoli şehrinde açılan “ Şark Dilleri Mektebi” için *siyakat* kırması hattından birkaç satır yazı ile bir rakamından yüze, yüzden bine kadar rakamları içine alan bir numune Maarif Nezaretinden istenir. Maarif Nezaretinin ilgili şubelerinde *siyakat* yazı ve rakamını “*nakş ve tahrir*” edecek bir kimse bulunamaz.

Belgenin aslı;

Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiye

Mektûbî Kalemi

Aded

¹⁸⁸ Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili, s . 65 .

¹⁸⁹ Celal Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi, IV, 1827.

¹⁹⁰ Osman Ergin, *Siyakat Yazısı ve Rakamları*, M. Cevdet, Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, Eserlerinden Ayrı Baskı, İstanbul, 1937, s. 7.

¹⁹¹ BOA., B.E.O, No: 117732.

Umûmi: 37500

Husûsî: 145

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir

İtalya'da Napoli şehrinde küşâd edilmiş olan Elsine-i Şarkıyye Mektebi'nin siyâkut kırmısı hattından bir kaç satır yazı ile bir rakamından yüze ve yüzlerden bine kadar erkâmı nâtık bir varaka-i hisâbiyye talebinde bulunduğu devlet-i müşârun-ileyhâ sefâretinden bâ-takrîr iltimâs olunması üzerine ol bâbda Hâriciye Nezâret-i Celîlesi'nden bâ-tezkire vukû' bulan iş'âr netîcesinde nezâret-i âcizî devâ'ir ve aklâmında zikrolunan hatt ve erkâmı nakş ve tahrîr edebilecek ehil ve muktedir bir kimse bulunamadığından Dîvân-ı Hümâyûn Beğlikçiliği'ne mürâca'at edilmiş ve oraca da erbâbı olmadığı bi'l-muhâbere anlaşılmasıyla varaka-i matlûbe Defter-i Hâkânî Nezâret-i Celîlesi'nden celb ve irsâl edilebilmişidi. Bu vesile ile sûret-i mevsûkada istihsâl olunan ma'lûmâta nazaran nezâret-i müşârun-ileyhâda dahi hatt ve erkâm-ı mezkûreyi nakş ve tahrîre muktedir ancak bir kaç zât bulunup bir zamândan beri kuyûdât-ı cedîdece isti'mâli nâdir ve belki de metrûk olmak münâsebetiyle yeniden yeniye erbâbının yetiştirilmesi pek de me'mûl olmadığından ve ehlinin fıkdanı hâlinde ise kuyûdât-ı atıkaya tabî'î utlâ' kâbil olamayarak bu yüzden bi'l-âhere devletce müşkilât tahaddüs edebileceği cihetle sâye-i terakkiyât-vâye-i hazret-i pâdişâhîde her zamândan ziyâde aksâm-ı ulûm ve fûnûnun istikmâl-i vesâ'it-i terakkîsine çalışıldığı ve be-tahsis zikrolunan Napoli şehrinde küşâd edilen Elsine-i Şarkıyye Mektebi'nde hatt-ı mezkûrun ta'allûmüne teşebbüs edildiği bir sırada buraca refte refte rehîn-i mecd ve inhitât olması tecvîz edilemeyeceğinden teşvikât ve tergîbât-ı münâsibe îfâsıyla zikrolunan siyâkat kırmısı hatt ve erkâmının bekâsına hizmet edecek tedâbir cümlesinden olmak üzere Mâliye ve Evkâf-ı Hümâyûn Hazîne-i Celîleleri'yle Defter-i Hâkânî Nezâret-i Celîlesince ve Dîvân-ı Hümâyûn Kalemince mezkûr hattı her zamân nakş ve tahrîre muktedir bir kaç zât yetiştirilmesi hakkında nezâret-i müşârun-ileyhimle Dîvân-ı Hümâyûn Beğlikçiliği'ne evâmir-i mukteziyye i'tâ buyurulması husûsunun huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı sadâret-penâhîlerine arz ve izbârı Meclis-i Ma'ârif'den ifâde kılınmış ve icrâ-yı muktezâsı merhûn-ı müsâ'ade-i celîle-i hidiv-i eşhamîleri bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 18 Cemâziye'l-âhir sene [1]318 Fî 30 Eylûl sene [1]316

Ma'ârif-i Umûmiye Nâzırı Bende Zühdü"

Arz edilen bu tezkire üzerine Sadaret ilgili birimlere şu tebligatta bulunur.¹⁹²

Sadâret Mektûbî Kalemi

Numara: 145

Târîh: 23 Cemâziye'l-âhir sene [1]318

5 Teşrîn-i Evvel sene [1]316

"Mâliye ve Evkâf-ı Hümâyûn ve Defter-i Hâkânî Nezâret-i Celîlelerine ve Dîvân-ı Hümâyûn Beğlikçiliğine Tezkire ve Müzekkire

İtalya'da Napoli şehrinde küşâd edilmiş olan Elsine-i Şarkiyye Mektebince siyâkat kırması bir kaç satır yazı ile erkâmı hâvî bir varaka taleb olunması üzerine lede'l-mürâca'a Dîvân-ı Hümâyûn Kalemince mezkûr hat ve erkâmı tahrîr edebilecek kimse olmadığı anlaşılmamasıyla varaka-i matlûbe Defter-i Hâkânî Nezâret-i Celîlesi'nden celb ve irsâl olunmuş ise de sûret-i mevsûkada istihsâl olunan ma'lûmâta nazaran nezâret-i müşârun-ileyhâda dahi bu hatt ve erkâmı yazmağa muktedir ancak bir kaç zât bulunup kuyûd-ı cedîdece isti'mâlî nâdir belki metrûk olması hasebiyle yeniden yeniye erbâbının yetiştirilmesi pek de melhûz olmadığından ve ehlinin fıkâdânı hâlinde ise kuyûd-ı atîkaya utılâ' kâbil olamayarak bu yüzden bi'l-âhere devletce müşkilât tahaddüs edebileceğinden ve bu hattın Avrupa'da ta'allümüne teşebbüs edildiği bir sırada buraca refte refte rehîn-i inhitât ve nisyân olması tecvîz edilemeyeceğinden bahs ile nezâret-i celîleleriyle Evkâf-ı Hümâyûn ve Defter-i Hâkânî Nezâret-i Celîlelerince ve Dîvân-ı Hümâyûn Kalemince teşvîkât ve tergîbât-ı münâsibe îfâsıyla mezkûr hattı tahrîre muktedir bir kaç zâtın ale'd-devâm yetiştirilmesi lüzûmu Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nden bildirilmiş ve nezâret-i müşârun-ileyhimâ ile Dîvân-ı Hümâyûn Beğlikçiliğine de teblîgât-ı lâzıme icrâ kılınmış olmağla mezkûr hat ve erkâmın nezâret-i celîlelerince de îcâb edenlere ta'lîmi esbâbının istikmâline himmet.

Ba-ışaret-i Hazret-i Müsteşarî"

¹⁹² BOA, B.E.O. No: 117732/49.

Yazı örnekleri

و فی خبره که این خبر را به این و خاصه این خبر را

بما

بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

کسره اوله	کسره اوله	کسره اوله	کسره اوله	کسره اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

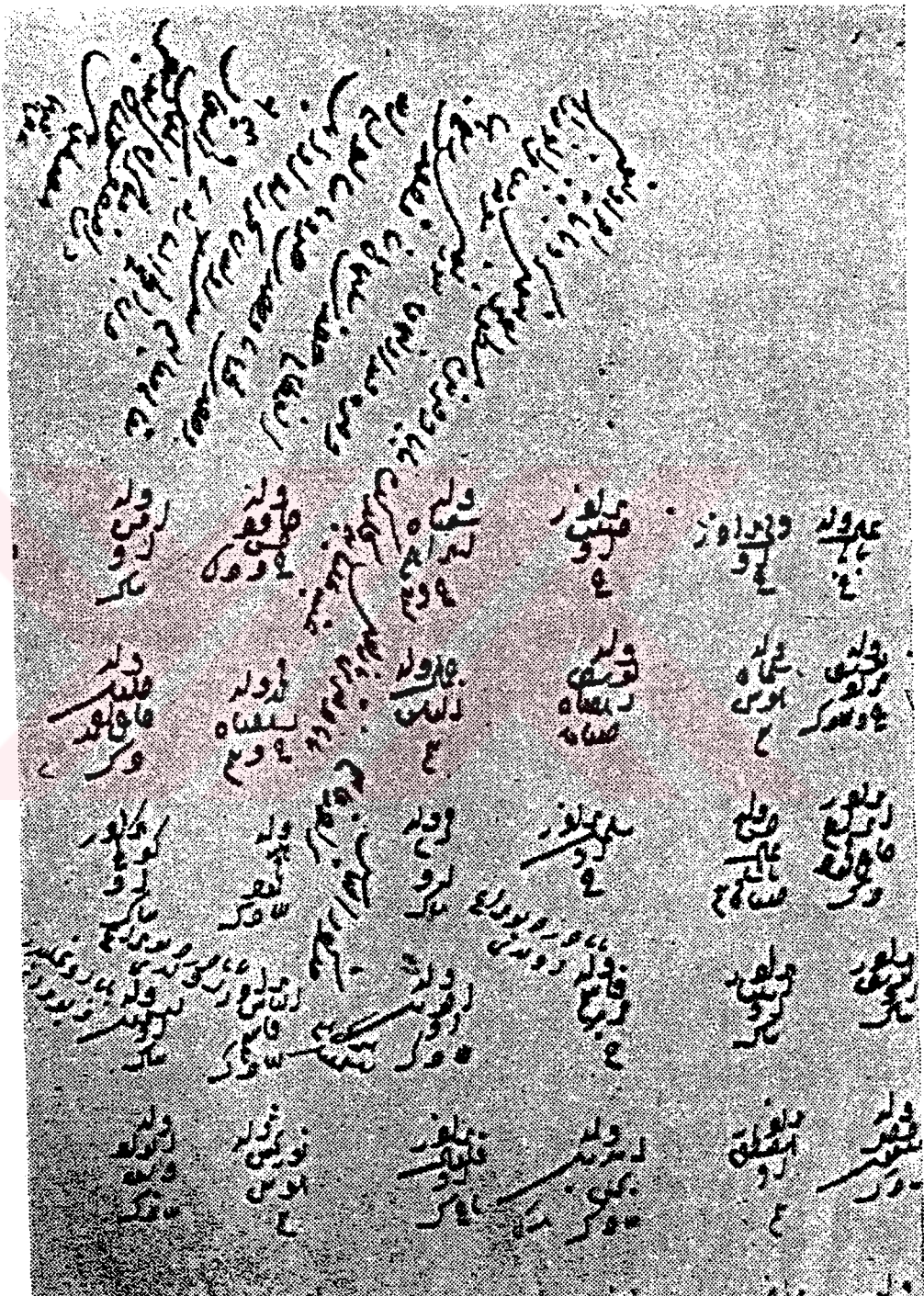
رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما

رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله	رایا اوله
و عیون	و عیون	و عیون	و عیون	و عیون
بما	بما	بما	بما	بما



و لعل
خداوند
ایرانی
صاحب

$$12 \frac{5161}{VV.}$$

هـ
بهاك في لوان

ل

6

و لعل
هو علماء الدين من صوفيا و
العلماء في كل زمان و مكان
و ما هو

$$\begin{array}{r} 7501 \\ \hline 111 \end{array}$$

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

[illegible]

• مکمل

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وعلى آله
وصحبه أجمعين

• مکمل

~~_____~~

[illegible]

92

المسألة الثانية

۱- در صورتی که

1

وفاقی محمد بن عبد اللہ در قلم و کلام
و محمد بن یوسف علی بن حضرت احمد و
محمد بن ابی بکر بن محمد بن ابی بکر

عن محمد بن علي بن ابي طالب عليه السلام في قوله تعالى
 ﴿لَا يَرْجِعُ فِي الْقُبُورِ﴾ قال لا يرجع في القبر

۲۱۰۰

7. $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

تاریخ ۱۰/۱۰/۱۴۰۲

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

عبدالله بن محمد بن يوسف الكندي
ابن عبد الله بن محمد بن يوسف الكندي

ع. قصه ي. هو
ال. .

11

لا فليس
لا فليس
لا فليس

ان العبد
ان العبد

المجلد الثاني

~~Handwritten scribbles~~

لدى لا و

3- BOA. Mal. Müd.

3- BOA. Mal. Mud.

[Handwritten signatures and notes at the bottom of the page.]

۱۰۰
 ۱۰۰
 ۱۰۰

۱۷۶۰
 ۱۷۵۰
 ۱۷۴۰
 ۱۷۳۰
 ۱۷۲۰
 ۱۷۱۰
 ۱۷۰۰
 ۱۶۹۰
 ۱۶۸۰
 ۱۶۷۰
 ۱۶۶۰
 ۱۶۵۰
 ۱۶۴۰
 ۱۶۳۰
 ۱۶۲۰
 ۱۶۱۰
 ۱۶۰۰
 ۱۵۹۰
 ۱۵۸۰
 ۱۵۷۰
 ۱۵۶۰
 ۱۵۵۰
 ۱۵۴۰
 ۱۵۳۰
 ۱۵۲۰
 ۱۵۱۰
 ۱۵۰۰
 ۱۴۹۰
 ۱۴۸۰
 ۱۴۷۰
 ۱۴۶۰
 ۱۴۵۰
 ۱۴۴۰
 ۱۴۳۰
 ۱۴۲۰
 ۱۴۱۰
 ۱۴۰۰
 ۱۳۹۰
 ۱۳۸۰
 ۱۳۷۰
 ۱۳۶۰
 ۱۳۵۰
 ۱۳۴۰
 ۱۳۳۰
 ۱۳۲۰
 ۱۳۱۰
 ۱۳۰۰
 ۱۲۹۰
 ۱۲۸۰
 ۱۲۷۰
 ۱۲۶۰
 ۱۲۵۰
 ۱۲۴۰
 ۱۲۳۰
 ۱۲۲۰
 ۱۲۱۰
 ۱۲۰۰
 ۱۱۹۰
 ۱۱۸۰
 ۱۱۷۰
 ۱۱۶۰
 ۱۱۵۰
 ۱۱۴۰
 ۱۱۳۰
 ۱۱۲۰
 ۱۱۱۰
 ۱۱۰۰
 ۱۰۹۰
 ۱۰۸۰
 ۱۰۷۰
 ۱۰۶۰
 ۱۰۵۰
 ۱۰۴۰
 ۱۰۳۰
 ۱۰۲۰
 ۱۰۱۰
 ۱۰۰۰
 ۹۹۰
 ۹۸۰
 ۹۷۰
 ۹۶۰
 ۹۵۰
 ۹۴۰
 ۹۳۰
 ۹۲۰
 ۹۱۰
 ۹۰۰
 ۸۹۰
 ۸۸۰
 ۸۷۰
 ۸۶۰
 ۸۵۰
 ۸۴۰
 ۸۳۰
 ۸۲۰
 ۸۱۰
 ۸۰۰
 ۷۹۰
 ۷۸۰
 ۷۷۰
 ۷۶۰
 ۷۵۰
 ۷۴۰
 ۷۳۰
 ۷۲۰
 ۷۱۰
 ۷۰۰
 ۶۹۰
 ۶۸۰
 ۶۷۰
 ۶۶۰
 ۶۵۰
 ۶۴۰
 ۶۳۰
 ۶۲۰
 ۶۱۰
 ۶۰۰
 ۵۹۰
 ۵۸۰
 ۵۷۰
 ۵۶۰
 ۵۵۰
 ۵۴۰
 ۵۳۰
 ۵۲۰
 ۵۱۰
 ۵۰۰
 ۴۹۰
 ۴۸۰
 ۴۷۰
 ۴۶۰
 ۴۵۰
 ۴۴۰
 ۴۳۰
 ۴۲۰
 ۴۱۰
 ۴۰۰
 ۳۹۰
 ۳۸۰
 ۳۷۰
 ۳۶۰
 ۳۵۰
 ۳۴۰
 ۳۳۰
 ۳۲۰
 ۳۱۰
 ۳۰۰
 ۲۹۰
 ۲۸۰
 ۲۷۰
 ۲۶۰
 ۲۵۰
 ۲۴۰
 ۲۳۰
 ۲۲۰
 ۲۱۰
 ۲۰۰
 ۱۹۰
 ۱۸۰
 ۱۷۰
 ۱۶۰
 ۱۵۰
 ۱۴۰
 ۱۳۰
 ۱۲۰
 ۱۱۰
 ۱۰۰
 ۹۰
 ۸۰
 ۷۰
 ۶۰
 ۵۰
 ۴۰
 ۳۰
 ۲۰
 ۱۰
 ۰

۷۹

بسم الله الرحمن الرحيم
 اینک منشیای مشروطیه در باب جوی...
 لایحه و تذکره در وقت اجلاس...
 داده راجع به...
 ۱۰۵۰
 ملحق...
 ملحق...
 ۱۰۵۰
 ۱۰۵۰

Handwritten musical notation on a five-line staff, featuring various notes and rests.

1950

[illegible][illegible]

۱۳۳۳
 ۱۳۳۳
 ۱۳۳۳

الماء في الدنيا

Handwritten signature/initials in Urdu script.

Handwritten signature: *Handwritten signature*

میں نے اس کے لئے دعا کی ہے کہ وہ جلد صحت یاب ہو جائے۔

۱۰۰

.....

۱۰۰

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$
 $\frac{1}{4} \times \frac{1}{4} = \frac{1}{16}$
 $\frac{1}{16} \times \frac{1}{16} = \frac{1}{256}$



Değerlendirme:

XVI.yüzyıl:

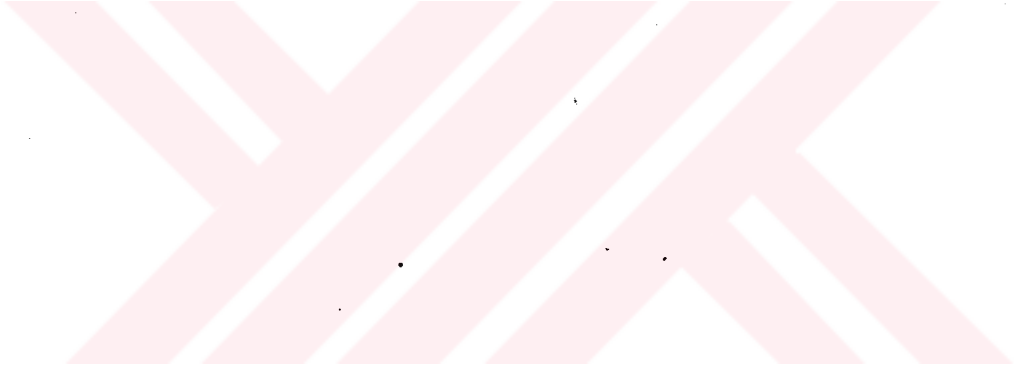
İlk dönemler, sayfa düzenleri pek iyi olmamakla birlikte yazıları keşidelerle güzelleştirilmeğe çalışılmış.

XVII. yüzyılda:

Sayfa düzenleri, kullanılan kalem kalınlığı ile gayet uygun, keşideler yazıya hakim durumda ve noktalar terk edilmiş durumda.

XVIII ve XIX.yüzyıllar:

Önceki yıllara nazaran çizgiler ve keşideler daha düz ve sayfaya paralel uzamaktadır.



3.6. Sülüs Yazısı

Aklâm-ı sittenin içinde tabir olarak en eskisidir. Fakat çok itina istediği, için dolayısıyla süratli yazılmadığı cihetle günlük muamelatta kullanılan bir yazı değil, bir sanat yazısı olmuştur. Daha çok kıt'a, murakka' ve levhalarla sure başları, beyit ve kasidelerin yazılmasında kullanılan bu yazı, ağzı takriben 2,5-3 mm genişliğindeki kamış kalemle yazılmıştır. Daha kalınca kalemle yazılanına sülüseyn, onun da irisine *celî* adı verilmiştir. *Sülüs* yazı, harflerin 1/3 ve 2/3 oranları esas tutularak yazılan bir yazıdır.

Sülüs kalemî, "Dört behresi musattah, iki behresi müdevverdir." diye tarif olunmuştur. Buna göre, *sülüs*de her harfin altında dört parçası düzümsü, altında ikisi de yuvarlağımsı olacaktır.¹⁹³

"*Elif*" ve "*lâm*" harflerinin üst tarafında sağa doğru bir çıkıntı veya çengel bulunur ki, buna *zülfe* adı verilir. Bu harfler bir nokta boyunca zülfeleri istisna edilirse, *sülüs* kalemiyle altı nokta uzunluğundadır ve her üçte bir kısmında bir meyil vardır. *Elif* kendinden önce gelen harfle bittiğinde sola doğru meyl eder. Zülfeye tekabül eden bir noktalık kısımdan sonraki dört nokta mikdarındaki çizgi düzümsü, alttaki iki noktalık kısım ise sola doğru yuvarlağımsıdır. "*Be*" ve "*te*" gibi harflerin çanak açıklığı da yine altı nokta genişliğindedir. Bu harflerde sola dönüş dördüncü noktadan sonra olur. *Sülüs noktasında* soldan sağa doğru meyilde olduğu gibi üçgeni andıran "*mim*" ve "*yav*" başlarında da 1/3 2/3 oranları korunmuştur. Bu tip gözlü harflerde ortalar beyaz bırakılmış olup yine aynı oranlara riayet edildiği görülür. *Sülüs* yazının hareketlerinde de 1/3 oranına riayet edilmiş, hareketler daima *sülüs* kaleminin sülüsü kalınlığındaki bir kalemle konulmuştur.

Diğer hat cinslerinden farklı olarak *sülüs* ve özellikle de *celî sülüs* yazılar istifli olarak , yani harfler veya harf grupları , okunma sırası bozulmadan , birbirini üzerine binmiş olarak yazılır. *Sülüs* yazının *müsel sel* ve *müsen na* ismiyle yazılan çeşitleri de vardır.

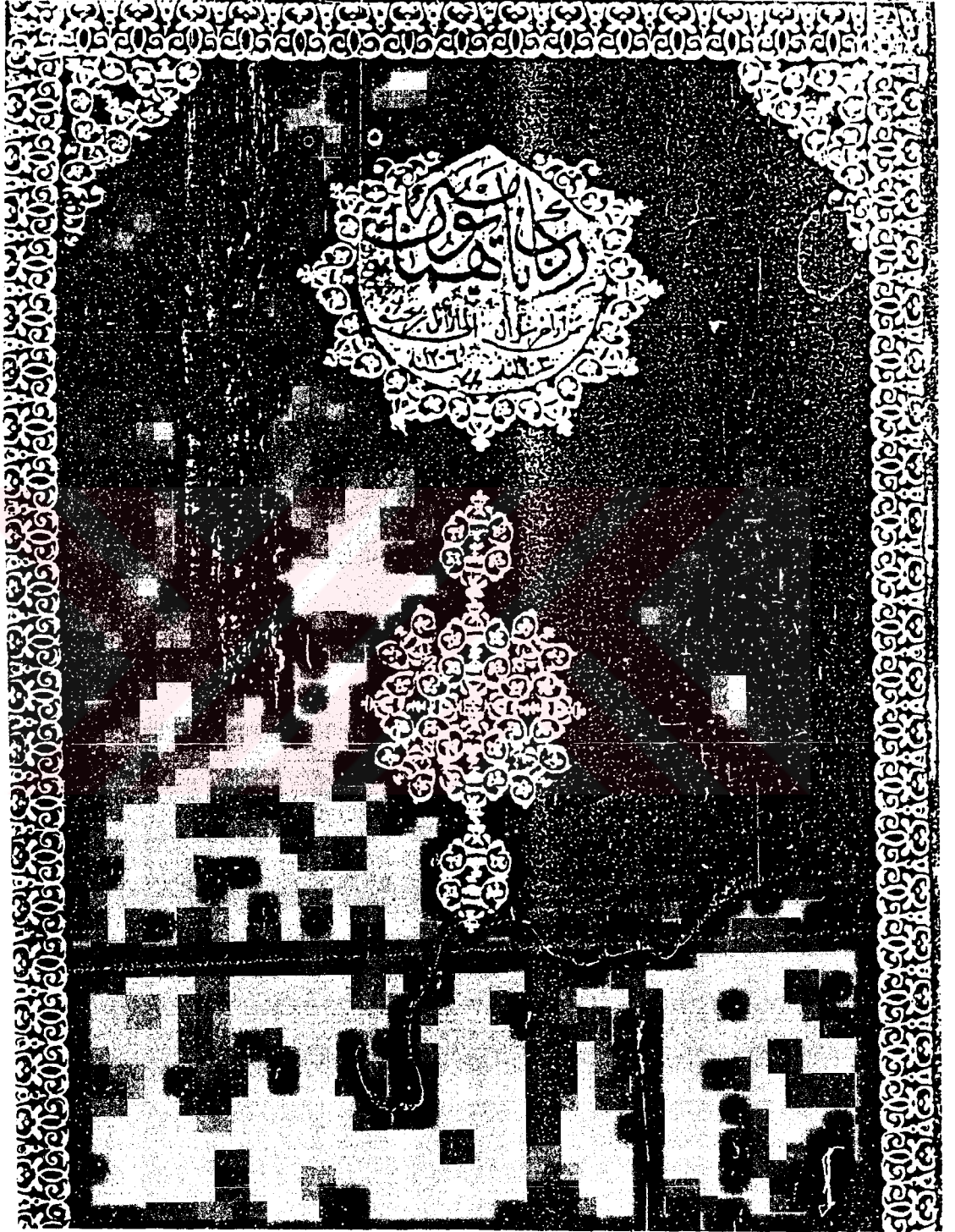
Arşiv belgelerinde, yabancı devlet hükümdarlarına gönderilen nâme-i hümayûn gibi belgelerdeki âyetler ile bazen de davet rükünleri bu yazı ile ve ayrı hattatlar tarafından yazılmışlardır.¹⁹⁴ Ayrıca mühimme ve ahkâm defterlerinde de, ahkâmın hangi reisülküttab zamanında tertib olunduğuna dair, başlıklar da yine *sülüs* hattıyla kaleme alınmışlardır.

¹⁹³ Yazır, *KalemGüzeli* s . 78.

¹⁹⁴ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s . 55.

هـ
 هذه قود احكام الشكايات در زمان صدر صدورالوزرا
 حضرت ابراهيم پاشا يستر الله تعالى مايريد وايشا
 وفي بيان حضرت محمدا قدي رئيس الكتاب طالقاه
 ونال ما يمتناه الواقع في اول شهر ربيع الاخر
 سنة اثنتي واربعين ومائة
 خالص





هَذَا قُرْشِي كَأَيْنَا لَيْلِ الْخُرُودِ زَوَانِ صَدْرٍ
 صُدُورُ الْوَرْدِ حُضْرِي مَحَبَّةٍ قَوَائِمُ شَاوِي أَيْامُ حُورٍ
 زَلَّالِ خَلَا حُضْرِي مَحَبَّةٍ أَيْمَنُ عَالِي لَيْسَانِهَا اللَّهُ
 مَا يَشَاءُ لَمْ يَقَعْ فِي عَمَلٍ
 بَيْعُ الْآخِرَةِ

هَذَا لَدُنِّي مِمَّا رَزَقْتُكَ مِنْ فَضْلِي
 وَنَظَارِ خَلِيلِي وَأَمْرًا خَيْرًا لَطِيفًا
 السُّحْبُوكِ أَمِينًا إِلَى الْبَيْتِ اللَّهُ مَا يَرِيكَ
 وَمَا يَشَاءُ الْوَالِدُ فِي عَرْجِي الْآخِرِ
 ١٢٨٦

كَفَرْتُ بِكَ يَا هَيْدَرُ
 هَذَا مَا هُنَا مِنْكَ
 مَجْدُكَ يَا قَاتِلَ الْأَمْرِ
 نَاكِثِي مَنَاقِبَهَا
 فِي الْقَلْعِ فِي الْأَرْضِ جَاهِلِي

6- BOA. Name-i Hümâyûn No: 14 (1295)

دِيَوَانِ هُمَايُونِ خَوْلِجِ
 دِيَوَانِ هُمَايُونِ خَوْلِجِ

7- BOA. Ruûs No: 247 (1312)

8- BOA. Ruûs No: 247 (1312)

8- BOA. Ruûs No: 247 (1312)

فَتَبَيَّنَ لَنَا

9- BOA. Ruûs No: 247 (1312)

درگاه عالی قیوس و کمال

10- BOA. Ruûs No: 247 (1313)

نامہ پورہ فی

11- BOA. Name-i Hümâyûn No: 16 (1331)

3.7. Rik'a Yazısı

Bu yazı harekesiz olup *divânî* kaleminin biraz daha kısılarak harf şekillerinin sadeleşmesinden ve kavis ve meyillerinin azaltılıp cereyanda sür'atin çoğaltılmasından ibarettir denilebilir. *Rik'ada* esas olan özellik, harflerin yuvarlaklığı az, düzlüğü çok olmaktır. Asıl maksat da süratle yazılmasıdır.¹⁹⁵

Bu yazının Osmanlı Devleti merkez ve taşra dairelerinde XIX. yüzyılda da diğer yazıların yerini alacak kadar yaygınlaştığı görülmektedir. Ayrıca *Bâbîâlî Rik'ası* adıyla şöhret bulan bir cinsi de meydana getirilmiştir.

Rik'a yazısının kalemi , daima düşey veya yatay hatlara yakın olarak cereyan eder. Yazının kalemine mahsus olan meyli, yazılma sırasında daima korunmuştur. Harflerin iniş ve çıkışlarındaki açılar da hep birbirine eşittir. *Rik'anın* bir noktası kendi kaleminin çıkardığı noktanın yarısı kadardır. Harflerin ölçülmesinde ise kendi noktası esas alınmıştır. İlk konuşa noktanın meyli ne kadarsa, yazıdaki meylin, sonuna kadar aynı devam etmesi gerekir. *Rik'ada* da *divânî*de olduğu gibi bazı harfler asli şekillerini kaybetmişlerdir. “*Sin*” ve “*Şın*”ın dişleri kaybolmuş düz bir çizgi haline gelmiştir. Sona gelen “*sin*”in çanağı normal halini koruduğu halde “*şın*”larda nokta yerine çanağa yuvarlaklığı kaybedilerek keskin hatlı “*v*” şekli verildikten sonra sola hafif bir kıvrım konmuştur. Sondaki “*he*”ler kendilerinden önceki harfin aşağıya doğru küçük bir kıvrıntısı gibidir. *Rik'anın* süratli yazılması *rik'a kırmasın*ın doğmasına sebep olmuştur. *Rik'ada* birleşmeyen harfler , *divânî*de olduğu gibi *rik'a kırmasında* da birbirlerine birleşir yahut ilişirler. Bazı harfler özel şekil almışlardır. Meselâ; “*de*” ayrı yazıldığında “*he*” “*dal*”a üstten birleştirilmiştir; “*dal*” başka bir harfe bağlı ise “*he*”, “*dal*”ın alt ucu yukarıya doğru uzatılıp sağa döndürülmek suretiyle “*dal*”a birleştirilmiştir.¹⁹⁶

Osmanlı devlet teşkilâtında, Tanzimat sonrası belgelerin çoğu bu yazı kullanılarak kaleme alınmıştır. Belge örnekleri seçilirken defter serilerinden Tanzimat dönemini de içine alan tasnifler tercih edilmiştir.

¹⁹⁵ Mahmut Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, s . 140.

¹⁹⁶ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s . 68.

جورلی قصبه سی ساکنانلارندو اسکولت نام زمینک کیمجه خانه سی باصیلوب و اشیا لری
 غارات ایدنلر اتمایله بوندن اقدم وضع زندان اولنان بئر نفر حیدود و اشیا لری
 بازان عالی زندانلر استنطاق اولند قلندن ایلجلندن بود راحه و مسفور اسکولت
 زمینک خدمتکار دی یوردکی زمینک تقریرندن جوبان با و لوقوبی اجوب کفر نکرمنه لری
 ایلچویم کرد لری و بود راحه و دخی تقریرندن قواچلقدن بن و دلی حسین و یوردکی واحد
 اولمغوب فرار ایدن پهلوان و فحی سیمو و باشچی اوغلو و اسمعی معلوم اولمیا ایکی نفر
 ایله مسفور اسکولت زمینک منزلنده کیروب و اشیا سی الدق و جورلیدن حاجی دیمیر
 نام دخی خدییم ایلدک حاله پای اولمغوب مسفور دیمیر ایلدن دردیور فیکرلر
 مواجه کندن اقوار ایله کلرین فرزندان کاشی قائمه سیله اعلام ایتمکله بالاده مندر
 فحی سیمو و باشچی اوغلو و اشیا وضع اولنان حاجی دیمیر کی ذکر اولنان اشیا ایله استانه
 سعادت احضار اولمدری باند مسفور اسکولت دخی استعدا ایدر اولمایدن امر و
 دقتله سعادتلو سلطانه خضر ندرملدر

نجه الجبسی و ستران دولتی طرقتن تقیم ایندی بر قطعه تقریر نجه دولتی بلغراد عهد نامدین اون برخی ماده سنده شرط سند این حکومت
 درون عینه ده اولان مالکده نجه رعایای و تجاری عقد بعض رابط و نظام زمینی التماس ایندی مزبور اولوب تقریر مقرر
 مصروف مطالعه اولدزه ذکر افغان اون برخی ماده نجه دولتی بر باره اولان موضوعاتنه اساس ایندی بین افغان این
 جانب دولتی عینه دن عهد نامدین ایجاب ایندی معاهدات علی الام صدق ایله ایضا و قریب و ست و مجاور اولان نجه دولته هر
 دو کار اولان مخالفت و موالات کاسه نیک انا حقیقه ای ابرازنده صالح اولور و سنده اهتمام و اعتنا اوله کلکله فیه
 نجه رعایا سیک حقیقه اجرا اوله جن معامله نفوذ منصوص و صورت علی اولوب دولتی عینه طرقتن ذکر اولان بلغراد عهد
 قریب و ست نام اعتبار اوله جن مراد و قیود آیه الذکره دفعه مراعات اولمیشی سنده ایله وجه منصوص اولدزه تعهد الزامه
 قرار و بر ستران این ملک بود اولور ای سنده سنده بود و وجه ده ایضا اولوب مارا لکه بلغراد عهد نامدین اون برخی
 ماده سنده اساس اتخاذ اولان تجارت معاهدات مقتضای بالجملة ممالک دولتی عینه ده نجه دولتی تجارت و رعایا حقیقه
 مرعی و غیر طریقه و برباره ادنی مرتبه احواف و باخورد مغایرت وقوعه جانب دولتی عینه دن رخصت و جوار کسریله
 نهرا و تجارت مخصوصه سنده اینی ماده سی مقتضای اوزره حکم اوله اینی بایه نجه تجاری و رعایا سی طرف
 اداسی لازم کالون رسم کون مخصوصه دولتی عینه معاهدات قریبی بودقه مجید بیان ابرر که نجه تجارت ممالک
 بیع ایچون احوال ابره جکاره جمله کذا استغه الربک بالکذ بردفد بر حده بر دوه اوچون زیاده رسم کون ادا ایله
 و کولک مالک دولتی عینه دن ستران و اخراج ابره جکاره ستران اولیان استغه ایچون بالکذ بردفد بر حده بر دوه
 رسم کون ادا این لر ستران نجه تجارت ممالک وجه ستران اوزره کون احوال و کون اخراج اولون تجارت ممالک هر کون

نقداً سورتدن کلا انگلی غینه سینگ قودانی لوسی کفر دن علی طری الهدی کلا شیانک بایره د
 ۳۵ نقد ۶۶۶۸۱
 دستار کتختال واحد سادو الوتور برچ در کوشود کا خاندان جتاری جکر سورت
 هارک ۶

رجه مشوع آوزره
 اشوبیل لوزسکان سنه ماه ریح الوقلر سابقا جتار معود والسی متوفا الجام صالح باشانله
 اشای موزو که قرضه استانه علفه دن مابور و تعلیل بودیلو سابقا سجاد ارغای سعادت لوزسکان
 اراقم ملک مبارکله نقداً یا لکوالقیاک التیوز فرق شکر نخی غوزنی اون بنی فخته واسای محمد کلوبی
 و طرف هایان حضرت جهانداریه نسیم اولدیفنی
 امیر ارغای
 امیر ارغای



صورت و لکوالقیاک

۲۹۸۲

میر میران حالانچه ایستخانی سرفری عثمان یاشا قتلری طرفین و دو دایرن او داتقن ضریبیدر

میر میران حالانچه ایستخانی سرفری عثمان یاشا قتلری طرفین و دو دایرن او داتقن ضریبیدر

قوبه ایستخانی غده واقع کجی نایه سندن بکیو ز طقسان و طقسان بر و طقسان ایستخانی لرزه با امر عالی مطلوب بودیدون میری منطه و کون میری قالیوت
کراسته سی و طروق و مطب باید لرینی و بر مد کلرین نایه تحقیقی باید بوزن اقدم یاشای موی الیه خطا با عباد و اولون امر عالی عثمان موجب موی الیه
طرفین بود لری مجری و دلی بایستی ارسال ایلد که دلی بایستی مرقوم نایه مزبوره بر و دو و امر شریف و سو و لرین مذکور فی فتح و قران و تنقیده باید
ایلد که نایه مزبوره اهلای لری کافی السابق ادا ده عذر و علت ایراد و یله حقه لرینه اصابت اید قتلری ادا ده بخالفت ایلد کلرین بینه و سبب ایتقان بوشناق
مرد و قره سن و صفر نخی او علی علی نامون شقیلر هولرینه تابع اراذل و انقیای بکلرینه جمع و نایه مزبوره قرار لرین امور جدلی قریب سنده بشکر مرقوم قتلر
مرد و مالرزه او بودن نصف الیلده اوزدینه هجوم و فقیه قورسون ایله ضرب و قتل ابروب اولکیرن زیاده شقاوت و عدم اطاعت لری ظاهر و جزا و تعالیه
اختیار نه بادی اولد لریله نایه مزبوره اشیای لری اخذ و ترتیب جزا و نقد قید سائر قضا لرین دخی مایه تحقیقی اعریر اوله جفی دو کار اولمقل ایتقیاده
مرکز مدلت جری مایه قتلری اجرا اولد قورن صکره باقی قتل سالیان لری بعد التحقیق و رابطه حسن نظامه افراغی باید مکرر امر عالی صادرین یاشای موی
بر قضا و محکوم و بر قطعه فاعله و بر قطعه عرض و از یکید مایه موی بر قطعه مکتوب و از یکید و قدری قاضیلر بینه تحقیق اعلی لرزه و از یکید اهلای لری
بر قضا و محکوم لرزه مجری و استرحام اید لری

باسمہ سبحانہ و تعالیٰ

هدیہ فیروز المراسلات نامہ : شاہان المصدرة من الزکاب المستطاب
 در زمان قایم مقام عالی مقام حضرت مصطفیٰ پاشا بیارالله ما یرید وما یشاء
 رف ایان سرین کتاب حضرت محمد راشد اقری
 ذال بقاء و نال ما یتناه
 محمد

جناب خانقاہ محمد معصوم خان جناب لاری عرفین بواسطہ سفارتہ درخیزہ بہ نداد ابدی محمد بیع بکلیہ بان مستطاف
فیہ الشان تقریر برد
صدر راہی و جہنم اعلیٰ فرستند
۱۴۰۰

برو اعلیٰ بخادون جبقالی اون پری واه مقدای زمان مرور می شود و مالکی مسدود اولوب اعجام ایه دخی میزد
مذق وازه و نیز منصرف و کار اولی بنده طوعی بلردن کوه محبوب و دلشده وق و انواع محی و مشاقی اختیار ایدون
فنده محمد دانه برشاده سده ساد نقرار و عتبه عدالت مداره سالار و صوم مسدود می بخادون بین سفرون بشان کون مقدم
طرف دون عید دن خان مشارالیه اسال بودیون نامه هالین و اصل اولوب مهنومده بسفوفه منک مشاقی عهد و شروط
دفع اولون حرکاتی توپیریه بر حسب شقای ترنیزه برادر کفره مسفود اوزبینه محاربه قبولی اجیلوب ابرو فریضه غرام قیام
بیدلونی مندرج و مسفود اولوب بنده و رسال خان مشارالیه نفوس کینه دن عبارت اولوب تحت اطاعتند و مسفوفه کینه و
اولون قرقر نامارینه مخصوص کاغذ و قران خانیزه سفیر لکون دروب شیفته المسابین اولون العثمان بادشاهی سفیر نزل مسفود
سفیری وادامین کفزاریه محاربه و جهاد کاغذ اهل اسلام اوزبینه فرقی اندش و ایچکده طرفه مسفوفه تجاری وادیه حیدر
دفع و غیره مسفوفه عدل و استیجابیه مسفوفه طرفه اولوبی باذکیر و قبولی و باقی و سایر اعانه و اشیا بیع نموده
و مداینه تجاری کما دفع ایه و مسفوفه مسکنی طرفه اولوب ناست و تاراج و اسرار و اشیا این اعظام و فساد و مبادین
اسیر ایدون لری کبی اخذ اعظام ایه و و دولت حیدر دائم القزاق مسفوفه ایه خیر لو و مسفوفه مصالحه سی تخفیف اندک اید
مسفوفه منک نایه اید و نزد لری کبی نوبه و ناگه ایه مسفوفه مسکنی اوزبینه ذکر ایلان فرز و قران نامار لری سوزی و سبط اید

۱۱: نور

۱۰۰
۱۰۱
۱۰۲

مدرام علی

قلعه: ۵۵

صداع اسما

ما و افا
فيس
افرا

[illegible]

خواجه قلعه	او قاضی قلعه	مالک قلعه	عبدقله	محمود و میرزا	خواجه قلعه
دارق	ابو طاهر قلعه	الحسن بن	المیرزا	ایرجه و نه	محمد سید
		برزنی			
		آدم محمد و برادر قلعه		سید احمد شاهی	رواد قلعه
		محمد ترخان		سید تقی آصف	منش
				نارنج	

١٠٥.

دولت اور اہم عصری

[illegible]

صدا اعظم
فکرت

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی
در هر یک ۹۶ مجلد

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی
مجموعه ۹۶ مجلد

برشته خاندانه علمیه

۱۰۰ مجلد

و فقهی و فقهی و فقهی

برشته خاندانه علمیه

۱۰۰ مجلد

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

کلیه قضای فقهی عمده و فقهی

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

۱۰۰ مجلد

نظامه هاپورده اولدو که
 دکن ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 مدینه ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 مدینه ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

نظامه هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

نظامه هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

نظامه هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

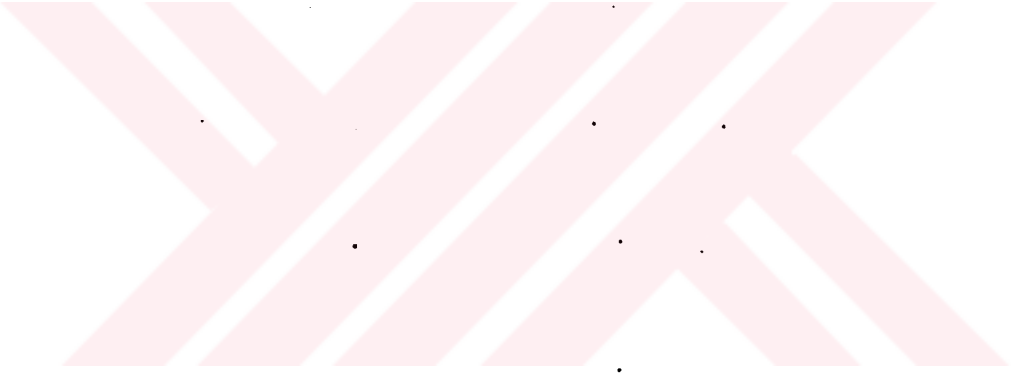
هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که
 هسند المانیا ایسپانی دایره هاپورده اولدو که

11- BOA. Ruûs No: 261 (1320)

Değerlendirme:

Sülûs yazının genellikle defter ara başlıkları ve kapaklarda yazıldığı görülmekle beraber başarısız istifleri bu yazının pek az kullanılmakla beraber kâtiplerin bu yazıda diğer yazılar kadar mahir olmadığı aşikardır. Ancak Tanzimat dönemine ait bazı evraklardaki başlıklar, bunların divan kitabesinde çalışan meşhur hattatların eseri olduğuna dair ihtimalleri güçlendirmektedir.

Rik'a yazısının zuhûruyla beraber yazılışındaki hızla beraber keşidelerin ve kavislerin gittikçe azaldığı ve kısaldığı görülmektedir. Sayfa düzeni olarak gayet estetik cihet gözetilmiş ve satır aralıkları eşit açıklıkta ve düz bir şekilde nihayetlenmektedir.



SONUÇ

Bu konu seçilirken imkânların zorluğu ve meselenin girift oluşu tahmin edilmekle birlikte , tez muhtevasının araştırılması sırasında, Osmanlı Arşivi gibi birinci elden kaynaklara ve bibliyografik eserlere mümkün olduğu kadar ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu yüzden tez konusunu ihtiva eden belgelerde yer alan Osmanlı Bürokrasi'sinde yazı karakterleri iki yönüyle incelendi. Birincisi; defterlerdeki yazı ve sayfa düzenleri, ikincisi; taşraya gönderilmek üzere hazırlanan belgelerdir.

İncelenen defterlerde kullanılan kâğıt malzeme el yapımı olup, tamamen aharsız ve ham kâğıttır. Kâğıdın ham olmasının sebebi ise, herhangi bir yanlışlığı düzeltme ihtimalinin ortadan kaldırılmasına yöneliktir.

Defter sayfa hacimleri, ortalama 20 satır olarak düzenlenmiştir. Defterler klâsik olarak *Divânî* kırması denilen yazı çeşidiyle kaleme alınmışlardır.

Satırlar teşkil edilirken her hangi bir tahrifat ve eklemeye meydan vermemek için gayet sık ve satır sonları da yukarıya çıkıntı gibi devam ettirilmiştir. Bunun yanında sayfalarda olabildiğince boş yer bırakılmamıştır.

Defter sayfalarının sonları, üst tarafa nazaran daha güzel bir yazı ile bitirildiği ve genellikle sayfa sonları sayfaya 45 derecelik bir eğimle ve kullanılacak yer kalmayacak bir şekilde doldurulmuştur(Bkz, Divânî belgeler No:29, 41, 49, 52).

Sayfa sonlarında Arapça dokuz rakamının altına çift çizgi gibi bir işaret, önceki sayfadan devamı var anlamında, tek olarak konulan çizgi ise, baş kısmı önceden var anlamında işaretlenmiş durumda yapılmıştır(Bkz Erzurum Ahkâm No: 12, sayfa No: 3, (Bkz.Divanî belgeler No: 64) .

Bazı defterlerde bir yazının hükümsüz olduğunu anlatmak üzere, satırı veya sayfayı tamamen karalamak yerine, tek çizgi halinde iptal çizgisi çekildiği (Bkz. Divanî belgeler No: 51) görülmüştür.

Belgelerde sıkça rastlanan *Kırık Divanî* yazının son zamanlarda *Rik'a yazı*'sına geçiş yaptığı görülmektedir (Bkz. Divanî belgeler No: 48). Defterlerde Divanî yazının zamanla yerini tamamen rik'a yazısına bıraktığı dikkati çekmektedir (Bkz. Divanî belgeler No: 65).

Yazılarda hattat yada kâtip ismi bulunmadığı ya da âdet olmadığı halde, son zamanlarda kâtipler isimlerinin yerine mahlas-imza koymuşlardır (Bkz. Divanî belgeler No: 58, 64).

Defterlerde Arapça olarak kaleme alınan hüküm ve emirlerde nesih yazı türünün daha çok görülmesi, her halde Arapça kelimelerin daha kolay okunabilir ve anlaşılabilir olması amacıyla seçildiği muhtemeldir (Bkz. Divanî belgeler No: 54, 55).

İncelenen defter ve belgelerde, hitap edilen makama göre bir kâtibin görevlendirildiği ve o nisbette yazısının da güzel olduğu ortaya çıkmaktadır (Bkz. Erzurum Ahkâm No: 12, sayfa No: 243). Kadı sicillerinde de bu durum göze çarpar.

Yine bu belgelerde bazı kayıtların kırmızı mürekkeple (Bkz. Ruus defterlerinden 247 numarada tarihler) yazıldığı dikkati çekmektedir.

Genellikle padişah adına gönderilen belgelerin, özellikle divanî hattıyla yazıldığı ve çok seçkin bir kâtibin yazdığı göze çarpmaktadır. Belgeleri incelerken tesbit ettiğimiz şekliyle, Divanî yazı türünün, ilk zamanlarda talik hattını andırdığı görülmüştür. Bu dönem yazılarının harf karakterlerinde, çizgiler ve kavis kısımları kısa tutulmuştur. Sanki yazı, estetik kaygıdan uzak olarak inşa edilmiştir.

Divan'a yapılan müracaatlarda görülen bazı belgelerde, meselenin divanda görüldüğü anlamına gelen helezonik çizgiler çizilmiştir (Bkz. Divanî belgeler No: 46).

Belgelerdeki derkenarlarda, bazen kâtiplerin imza yerine "kâtip gülü" diye isimlendirilen işaret koydukları tespit edilmiştir. Bu işaretler, tuğra ve pençelerin hiyerarşik devamı niteliğinde olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Belgelerde, makamlar arasında hiyerarşinin, kullanılan kalemlerin kalınlığı ile vurgulandığı dikkati çekmektedir. Bkz. Divanî Belgeler No; 50

Celî divanî yazıda son dönemlerde daha gösterişli ve tezyini unsurların kullanıldığı görülmektedir.

Ta'lik yazının da divanî yazı gibi satırların sonlarında yükseldiği, farklı kalınlıkta kalemlerle yazıldığı göze çarpmaktadır.

Defter kapaklarının *Celî ta'lik*, *sülüs* veya *celî sülüs*le ve sanatlı olarak yazıldığı görülmektedir. Bkz. Sülüs yazı örnekleri. Belge No; 2, 3

Kullanılan kâğıt, mürekkep ve sair malzemelerin de kalite ve çeşitliliği göz önüne alındığında Osmanlı medeniyetinin mühim bir parçası olan yazı sanatının belgelerde de icra edildiği, estetik ve bedîî cihetlerin diğer sahaların da tesiriyle evraka da yansıdığı kanaati hasıl olmuştur.

Yazı malzemelerinin çeşitliliği değerlendirildiğinde erbabınca malum olmayan yeni isimlere tesadüf edilmiştir. Meselâ: tuğra kalemi gibi

Her dairede değişik tarz yazı kullanılmasının, Türk zevki ve zekâsının farklı bir mahsulü olduğu söylenebilir.

Osmanlı bürokrasisini teşkil eden bürokratlardan en üst kademedeki vezirden, divandaki kâtiplere kadar belge ve defterlerde yazısı bulunanlar konumuzu ilgilendirdiği için, bu devlet ricalinin yazıları belge ve defterlere, bütün tarz ve üsluplarıyla, zaman içinde yansımaktadır.

Bütün bu yazı ve belgeleri oluşturan levazımatla birlikte Osmanlı Devleti Teşkilat yapısında, kâtip sınıfının da ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

Kullanılan kâğıtların aharsız ve pahalı oluşları, yanlış yapmayı âdeta suç haline getirmektedir. Kâtiplerin, yanlış yapmadan bir evrakı tanzim etmeleri onun ustalığı demektir. Arşivde yaptığımız çalışmalarda müsvedde evraka pek az rastlandı. Ya hatalı evrak imha ediliyordu veya hata yapılmıyordu. Bütün araştırmalarımızda hatalı evrak ve onun imhasından bahseden evraka tesadüf edemedik. Yine çalışmalarımız esnasında, evrak ve defterlerde, hata kabilinden yazılabilecek sözler ve onun düzeltilmesi olarak evrakı pek az görüldü. Bazı düzeltmelerde ise usta bir bürokratin devleti ilgilendiren konularla ilgili kelime seçtiğini ve tashih ettiğini müşahade ettik.

KAYNAKLAR

- Afyoncu, Erhan-Recep Ahışhalı, “Kâtip”, DİA.
- Ahışhalı, Recep, **Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttablık (XIII.YY.)**, İstanbul, 2001.
- _____, “Dîvan-ı Hümayûn Teşkilâtı”, **Osmanlı**, c.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Akdağ, Hasan, **Kassam Defteri (Havass-ı Refî‘a Mahkemesi 272 Numaralı)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Akgündüz, Murat, “Klâsik Dönem Osmanlı Devleti Teşkilâtında Şeyhülislâmlık”, **Türkler**, c.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Aksarayî, **Müsameretü’l- Ahbar**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2000.
- Aktan, Ali, **Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmalar**, İstanbul, 1995.
- Aktaş, Necati, “Amedci”, DİA.
- Akyıldız, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul, 1993.
- Alpaslan, Ali, “Celî”, DİA.
- _____, “Divânî”, DİA.
- Arseven, Celal Esad, **Sanat Ansiklopedisi**, I-V, İstanbul, 1983.
- Aydınlı, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İstanbul, 1987.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Ankara, 1992. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 5, Ankara, 1992.
- Chaghatai, M. Abdulla, “İslâmYazı San‘atının Tetkiki İçin Türk Kaynakları”, **Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi**, Ankara, 1962.
- Çetin, Nihat, “İslâm Paleografyasının Doğuşu ve Gelişmesi.”, **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri** (30 Nisan- 2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988.
- Danışmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, V, İstanbul, 1971.
- Derman, M. Uğur, “Türkiye’de Sanatın Bugünü-Yarını”, **Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, sy.1(1971).
- _____, “Hat”, DİA.
- _____, “Hattat”, DİA.

- _____, "Kalem", DİA.
- _____, "Kanunî Devrinde Yazı Sanatımız", Kanunî Armağanı TTK, Ankara, 1970.
- _____, "Celi Divanînin Tekâmülüne Dair", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri** (30 Nisan- 2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988.
- _____, Türk Hat Sanatının Şaheserleri, İstanbul, 1982
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1998.
- Emecen, Feridun M., "Ali'nin 'Ayn'ı : 17. yy. Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Rumuzları", **Tarih Dergisi**, S. 35, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra sayısı, İstanbul, 1994.
- _____, **Sefere Götürülen Defterlerin Defteri**, İstanbul, 1991.
- Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, I-IV, İstanbul, 1977.
- _____, **Siyakat Yazısı ve Rakamları**, M. Cevdet, Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, Eserlerinden Ayrı Baskı, İstanbul, 1937.
- Eyice, Semavî , "Defterdâr Camii ve Türbesi", DİA.
- Faik Reşad, **Numune-i Kitabet**, İstanbul, 1315.
- Fedai, Cemal, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Kurumu", **Osmanlı**, c.VI -Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Fındıklılı Süleyman Efendi, Şemdanî-zâde, **Mür'î't-Tevarih** (haz. Münir Aktepe), İstanbul, 1976.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Nişancı", İA.
- Göyünç, Nejat, "16.Yüzyılda Ruûs ve Önemi", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 22, 1968 .
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı, Tanzimata Kadar.", **Osmanlı**, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Gültepe, Necati, "Osmanlıda Bürokrasi, Merkezin Yönetimi", **Osmanlı**, c.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Günday, Dünder, **Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Dîvân Rakamları**, Ankara, 1989.
- Habib, **Hat ve Hattâtân**, İstanbul, 1305.
- Halaçoğlu, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara, 1991.
- Hamidullah, Muhammed, **Hiz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu**,

İstanbul, 1990.

el- Hîndî, Alaüddîn Ali el- Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, Beyrut, 1989.

İbnül Emin Mahmud Kemal, "Meşahir-i Mechûle", *TTEM*, No: 19, 1928.

İnalcık, Halil, "Reisülküttap", *İA*.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlı'da İdarî Geleneğin Teşekkülü ve Tatbikatı", **XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul, 1997.

_____, "Bâbîâî", *DİA*.

Jan Reycman-Ananiasz Jazaczkowski, *Handbook of Ottoman- Turkish Diplomats*, (çev. Mehmet Fethi Atay), İstanbul, 1993, s. 138.

Karatepe, Şükrü, "Osmanlılar'da Devlet Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.I, İstanbul, 1993.

Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*.

Kütükoğlu, Bekir, "Münşeat Mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* (30 Nisan- 2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988.

Kütükoğlu, Mübahat, "Defterdâr", *DİA*.

_____, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, 1998

_____, "Mühimme Defterlerindeki Muamele Kayıtları Üzerine", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* (30 Nisan- 2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988.

Mehmed Arif, "Kanun-nâme-i Al-i Osman", *TOEM*, c.XV (1 Ağustos 1328), s. 16.

_____, "Kanun-nâme-i Al-i Osman", *TTEM*, No: 16 (1 Temmuz 1926).

Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî* (sad. Kâmil Su), İstanbul, 1976.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I-VI (haz. Nuri Akbayan), İstanbul, 1996

Meydan Larousse, "Defter" md.

Mumcu, Ahmet, "Dîvân", *DİA*.

_____, "Dîvân-ı Hümâyûn", *DİA*.

_____, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara, 1986.

Mustafa Âli, *Menâkub-ı Hünerverân*, İstanbul, 1926.

Müstakim-zâde Süleyman Saadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul, 1928.

Nefes-zade İbrahim, *Gülzâr-ı Savab* (haz. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul, 1939.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Aid Telhisler*, İstanbul, 1970.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kançılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri** (30 Nisan- 2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988.

_____, **Türkiye İdare Tarihine Giriş**, Ankara, 1996

Osmanlı Belgelerinde Siyakat Yazısı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.

Ö., Y. "Sadrazam", **Türk Ansiklopedisi**, XXVIII, MEB, Ankara, 1980.

Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, İstanbul, 1983.

Reycman, Jan-Ananiasz Jazaczkowski, **Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats** (Çev. Mehmet Fethi Atay), İstanbul, 1993.

Selanikî, **Tarih-i Selanikî**, (haz. Mehmet İbşirli), İstanbul 1989.

Serin, Muhittin, **Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar**, İstanbul, 1999.

Sertoğlu, Midhat, **Osmanlı Tarih Lûgati**, İstanbul, 1986.

Subaşı, M.Hüsrev, **Geleneksel Türk El Sanatlarından Yazıya Giriş- Tarihçe/ Türler/ Malzeme/ Meşkler ve Örnekler**, İstanbul, 1997.

Suyolcu-zade Mehmed Necib, **Devhatü'l-Küttab** (haz. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul, 1942.

Şahin, İlhan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilâtının Özellikleri", **15 ve 16. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul, 1997.

Şeker, Mehmet, **Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1978.

Şemseddin Sâmî, **Kamûs-ı Türkî**, İstanbul, 1987.

Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 16, Ankara, 1994.

Taneri, Aydın, "Divan", **DİA**.

_____, "Hacib", **DİA**.

_____, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık**, Ankara, 1974.

Tarih-i Lütfi, İstanbul, 1292 .

Tekin, Şinasi, **Advanced Ottoman Manual-2**, Ayvalık, 1998.

- Tekindağ, M.C. Şehabettin, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, İstanbul, 1961.
- Temelkuran, Tefik, "Dîvân-ı Hümâyûn", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, sy. 6 (1975).
- Tevkiî Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme-i Al-i Osman", **Millî Tettebbular Mecmuası**, I (1915).
- _____, Kanunnâme-i Al-i Osman, **Mecmua**, TTK Ktb. Nr .70.
- _____, Kanunnâme-i Al-i Osman, **TOEM**, Cüz 19.
- T.H., "Vezir", **İA**.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Ankara, 1988.
- _____, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara, 1988.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, 1988.
- _____, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruclara Dair", **Belleten**, c.V (1941).
- 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) : Tıpkıbasım**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 12, Ankara, 1993.
- Üçok, Bahriye, **Emevîler-Abbâsîler**, Ankara, 1979.
- Yazır, Mahmud Bedreddin, **Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli**, Ankara, 1981.
- _____, **Eski Yazıları Okuma Anahtarı**, Ankara, 1983.
- Yerlikaya, İlhan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", **Osmanlı**, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Yılmaz, Abdulkadir, **Hat Sanatında Satır Sistemi**, Erzurum, 1996, Basılmamış Doktora Tezi.

ARSİV KAYNAKLARI

A. DVN No: 254/99

A. DVN No: 393/33

A. DVN. 2160/48

A. DVN. No: 1724/10

A. DVN. No: 1724/34

A. DVN. No: 1724/79

A. DVN. No: 2061/12

A. DVN. No: 2160/24

A. DVN. No: 2160/6

A. DVN. No: 2160/9

A. DVN. No: 2175/24

A. DVN. No: 2175/6

A. DVN. No: 2185/103

A. DVN. No: 2185/71

A. DVN. No: 2192/94

A. DVN. No: 392/61

A. DVN. No: 392/96

A. Emirî I. Süleyman No: 263

A. Emirî No: 334

A. NŞT No: 1/103

A. NŞT. No: 1/50

A. NŞT. No: 16/103/2

A. NŞT. No: 16/13

A. NŞT. No: 16/44

A. NŞT. No: 472/47

A. NŞT. No: 92/58

A. RSK. No: 2893/2

A. RSK. No: 2893/65

A.AMD. No: 18/59

A.DVN. No: 1903/63

A.Emirî I. Ahmed No: 371

A.Emirî IV. Mehmed No: 7731,
4811

A.NŞT. No: 1/1

A.NŞT. No: 1/48

A.NŞT. No: 1/50

A.NŞT. No: 16/54

A.NŞT. No: 472/47

A.RSK, No:1469

A.RSK, No:1469

Atik Şikâyet No: 1

Atik Şikâyet No: 123

Atik Şikâyet No: 175

Atik Şikâyet No: 200

Atik Şikâyet No: 68

B.E.O No: 117732

B.E.O No:117732

B.E.O. No: 117732/49

B.E.O. No:117732/49

C. Dahiliye No: 310

C. Dahiliye No: 648

C. Dahiliye No: 1123

C. Dahiliye No: 2080

C. Evkaf No: 28089

C. Evkaf No: 28438

C. Evkaf No: 28870

D. BKL No: 8/104

D. BKL. No: 1/6

D. BKL. No: 1/87

D. BKL. No: 1/92

D. BKL. No: 7/2

D. BKL. No: 7/27

D. BKL. No: 7/93	Erzurum Ahkâm No:14
D. BKL. No: 8/1	EV. HMH. No: 71
D. BRZ. No: 7.3.1	EV. No: 9088
D. HMH. No: 3116/28	EV. No: 9776
D. SLY. No: 1/4	EV. No: 9860
D. SLY. No: 1/81	EV. VKF. No: 12/49
D.BKL No: 7/65	EV. VKF. No: 13/49
D.BKL. No: 1/14	EV. VKF. No: 15/13
D.BKL. No: 1/8	EV. VKF. No: 17/26
D.BKL. No: 7/24	EV. VKF. No: 17/6
D.BKL. No: 8/49	EV. VKF. No: 20/16
D.BŞM. KGB No: 16588	EV. VKF. No: 25/19
D.BŞM. KGB No: 16599	Havass-ı Refi'a Kassam Def.
D.BŞM. KGB No:16588	No:272
D.BŞM. MHF. No: 51/15	HH, No:23243
D.SLY. No: 1/3	HH. No: 37325
Divan-ı Humâyûn Ruûs No:	HH. No:22293
268/ 1-A	HH. No:23243-22293
Divân-ı Hümâyûn Ruûs No:	İ. Dahiliye, No: 46122
254-7/A	İ. Dahiliye, No:46122
Erzurum Ahkâm No: 1	İ.E. Tevcihat No: 187
Erzurum Ahkâm No: 10	Kamil Kepeci, No: 1473
Erzurum Ahkâm No: 11	MAD. No: 3035
Erzurum Ahkâm No: 12	Mal. Müd. No: 14648
Erzurum Ahkâm No: 15	Mal. Müd. No: 17889
Erzurum Ahkâm No: 18	Mal. Müd. No: 18092
Erzurum Ahkâm No: 19	Mal. Müd. No: 2142
Erzurum Ahkâm No: 7	Mal. Müd. No: 239
Erzurum Ahkâm No: 8	Mal. Müd. No: 6176
Erzurum Ahkâm No: 9	Mal. Müd. No: 9820
Erzurum Ahkâm No: 9	Mal. Müd. No: 9820
Erzurum Ahkâm No:13	MD, No: 225, Hüküm 4-10

MD, No:225, Hüküm 4-10

Mühimme No: 1

Mühimme No: 10

Mühimme No: 101

Mühimme No: 11

Mühimme No: 155

Mühimme No: 173

Mühimme No: 212

Mühimme No: 239

Mühimme No: 258

Mühimme No: 263

Mühimme No: 31

Mühimme No: 7

Mühimme No: 75

Mühimme No: 93

Nâme-i Hümayûn No: 14

Nâme-i Hümayûn No: 16

Nâme-i Hümayûn No: 4

Nâme-i Hümayûn No:11

Nişan Defteri No: 3

Ruûs No: 1

Ruûs No: 148

Ruûs No: 247

Ruûs No: 261

Ruûs No: 37

Ruûs No: 37

Ruznamçe No: 176

T. Tahrir No: 1

T. Tahrir No: 13

T. Tahrir No: 15

T. Tahrir No: 183

T. Tahrir No: 2

T. Tahrir No: 3

T. Tahrir No: 4

T. Tahrir No: 521

T. Tahrir No: 55

T. Tahrir No: 585

T. Tahrir No: 7

T. Tahrir No: 921

T. Tahrir No: 936

T. Tahrir No: 953

T. Tahrir No: 996

ÖZGEÇMİŞ

1957 yılında Erzurum'da doğdu. Erzurum Lisesini bitirdi. 1974/75 eğitim-öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girdi. 1979'da mezun oldu.

1980 yılında Erzurum İmam Hatip Lisesi'nde Tarih öğretmeni olarak göreve başladı. 1988'de açılan sınavı kazanarak, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'ne tasnif elemanı olarak atandı. Aynı kurumda, Araştırma Hizmetleri Şube Müdürlüğü ve Muhafaza Bakım Şube Müdürlükleri'nde bulundu. Bir müddet de bu kurumun Yayın Kurulu'nda çalıştı. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi'nde, "Kassam Defteri, Havass-ı Refi'a Mahkemesi 272 numaralı, 1789-1791 tarihli" konulu tezi ile yüksek lisans programını 1995 yılında tamamladı.

1996'da Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü'ne, Rektörlük Paleografi okutmanı olarak tayin olundu. Halen aynı görevini sürdürmektedir.

"Erzurum ve Civarı ile ilgili Arşiv Belgeleri ve Tapu Defterleri" üzerinde özel olarak araştırmalar yapmaktadır.